

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ

Η ΠΡΙΓΚΗΠΕΣΣΑ ΙΖΑΜΠΩ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μυρτώ Φ. Αυγέρου

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Η βυζαντινή/μεσαιωνική Πελοπόννησος (Σχέδιο Γ.Νικολούδη, από το *Λεξικόν της Βυζαντινής Πελοποννήσου*, επιμ. Ν.Νικολούδης, Αθήνα 1998).

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΑΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ, ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία & Πολιτισμός

Τίτλος διπλωματικής εργασίας:

« Η Ιστορία της Λατινοκρατούμενης Πελοποννήσου στο έργο

***Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ του Άγγελου Τερζάκη*»**

Επιβλέπων Καθηγητής: κ. Παγκράτης Γεράσιμος

Μυρτώ Φ. Αυγέρου

A.M. 1566012012012013

E-mail: myrtwavgerou@gmail.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗσ. 5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΠΟΧΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ (σ. 13-19)

1. Η δημοσίευση του ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*
2. Ο Άγγελος Τερζάκης και η εποχή του: ιδεολογικοί προσανατολισμοί
3. Διάλογος μύθου και ιστορίας στην πεζογραφία της «Γενιάς του '30». Η στροφή προς το μυθιστόρημα
4. Ο Άγγελος Τερζάκης και το ιστορικό μυθιστόρημα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΜΥΘΟΣ (σ. 20-28)

1. Περιληπτική παρουσίαση της υπόθεσης του μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*
2. Στον απόηχο του μύθου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ: ΑΠΟ ΤΗΝ Δ' ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΟ ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ (1204-1432) (σ. 29-56)

1. Η Δ' Σταυροφορία και η Λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο
2. Η διανομή των εδαφών της «Ρωμανίας» μετά την Δ' Σταυροφορία
3. Συνοπτική εικόνα της κατάστασης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία την εποχή της λατινικής κατάκτησης
4. Η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο
 - α. Η Πελοπόννησος κατά τις τελευταίες δεκαετίες μέχρι το 1204
 - β. Η κατάκτηση του Μοριά από τους Φράγκους και η ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας
 - γ. Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Πολιτική και κοινωνική οργάνωση
 - δ. Η διοικητική οργάνωση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Ο Γοδεφρείδος Α' Βιλλεαρδουίνος
 - ε. Κοινωνική διαστρωμάτωση

- στ. Εκκλησιαστική, στρατιωτική και οικονομική οργάνωση
- ζ. Ο Γοδεφρείδος Β΄ Βιλλεαρδουίνος
- η. Ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος
- θ. Η Ανδεγαυική κυριαρχία
- ι. Η Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου, Πριγκίπισσα του Μοριά (*Isabelle de Villehardouin*). Το τέλος του φραγκικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ (σ. 57-94)

1. Ιστοριογραφία και Μυθιστόρημα
2. *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* και η Ιστορία
3. Ιστορική ανθρωπογεωγραφία
4. Η μυθιστορηματική ανάπλαση του κεντρικού ιστορικού γεγονότος
5. Ιστορικές αναφορές
6. Ιστορικές πηγές του Άγγελου Τερζάκη
 - α. *Το Χρονικόν του Μορέως*
 - β. Άλλες ιστορικές πηγές

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

«ΓΙΑΤΙ Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ;» (σ. 96-113)

1. Ο «ελληνικός» Μεσαίωνας στο έργο του Άγγελου Τερζάκη
2. *Το ξύπνημα μιας φυλής στο ηλιόγερμα της φεουδαρχίας:* αναζητώντας την «εθνική ταυτότητα»
3. Η ιστοριογραφική πρόσληψη της εποχής των Μέσων Χρόνων κατά τον 19^ο αιώνα: από τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη γένεση του νέου Ελληνισμού
4. Η συνάντηση δύο πολιτισμών στον φραγκοκρατούμενο Μοριά

ΕΠΙΛΟΓΟΣσ. 114

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑσ. 120

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑσ. 131

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα ιστορικό μυθιστόρημα προσφέρει από τη φύση του πολλαπλές δυνατότητες ερευνητικής αξιοποίησης. Λογοτεχνία, Ιστορία και Πολιτισμός, τα τρία επιμέρους πεδία του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ελληνορωμαϊκές - Ελληνοϊταλικές Σπουδές», στο πλαίσιο του οποίου εκπονήθηκε η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Η Ιστορία της Λατινοκρατούμενης Πελοποννήσου στο έργο *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη», συναντώνται μέσα στις σελίδες του πολυσέλιδου αυτού ιστορικού μυθιστορήματος. Παράλληλα, καθένα από αυτά τα πεδία μπορεί να αποτελέσει τη βασική οπτική προσέγγισης και μελέτης του έργου διατηρώντας αναπόφευκτα τις συνάφειές του με τα υπόλοιπα. Η πλειοψηφία των μελετών που έχουν κατά καιρούς πραγματοποιηθεί από την εποχή δημοσίευσης του μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* μέχρι σήμερα αφορούν ως επί το πλείστον τη λογοτεχνική του πλευρά και διακρίνονται από μια κατά βάση φιλολογική προσέγγιση: ερμηνευτικές αναλύσεις, ειδικές παρουσιάσεις χαρακτήρων, ιδεολογικές προεκτάσεις, συγκριτική εξέταση αρχικής και τελικής μορφής του έργου, θεώρηση του συγκεκριμένου μυθιστορήματος μέσα στη συνολική παραγωγή του δημιουργού του και σε σχέση με την εποχή του και ανάλογες θεματικές προσεγγίσεις θα βρει κανείς σε μεγάλο βαθμό στην προσφερόμενη βιβλιογραφία άλλοτε ως άρθρα σε φιλολογικές σελίδες και περιοδικά λόγου, άλλοτε ως επιμέρους κεφάλαια σε γενικότερες μελέτες ή αφιερώματα στον Άγγελο Τερζάκη, τη γενιά του '30 και το ιστορικό μυθιστόρημα, καθώς και σε γραμματολογίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Η ιστορική διάσταση του μυθιστορήματος, αντίθετα, δεν φαίνεται να έχει αποτελέσει αντικείμενο ειδικότερης ερευνητικής μελέτης. Πέρα από το γεγονός ότι *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* καταχωρείται στη νεοελληνική γραμματεία ως το κατεξοχήν μυθιστόρημα με ιστορικό πλαίσιο από την εποχή των δυτικών κυριαρχιών, ένα συνθετικό συγγραφικό εγχείρημα στο οποίο αναπλάθεται με ιδιαίτερη δεξιοτεχνία η κοινωνία του φραγκοκρατούμενου Μοριά και όπου παρελαύνει όλος ο μεσαιωνικός κόσμος, δεν έχει πραγματοποιηθεί, όσο μπορέσαμε να ανιχνεύσουμε, κάποια εμπεριστατωμένη θεώρηση της συγκεκριμένης ιστορικής εποχής και της λειτουργίας της μέσα στο έργο. Στην *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, ένα ιστορικό μυθιστόρημα κλασικό στη σύνθεσή του, το ανθρωπογεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο δεν αποτελεί απλό εξωτερικό διάκοσμο όπου τοποθετείται μια συναρπαστική πλοκή, αποτέλεσμα της μυθοπλαστικής και αφηγηματικής ικανότητας ενός εμπνευσμένου λογοτέχνη, αλλά αντίθετα ενέχει σημαντική συμμετοχή στη

διάρθρωση του μύθου, ενώ παράλληλα συμβάλλει στην ιστορική πληροφόρηση του αναγνώστη αναδεικνύοντας την ιδιαίτερη σημασία της Λατινοκρατίας για τη συγκρότηση του νέου ελληνισμού.

Η μελέτη που ακολουθεί, εστιάζοντας στο ιστορικό υπόβαθρο της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς*, επιχειρεί να διερευνήσει ορισμένα ζητήματα που απορρέουν από τη συγκεκριμένη επιλογή του συγγραφέα. Ως στόχοι τίθενται: α) Η εξέταση και παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο το άφθονο ιστορικό υλικό παρίσταται στο μυθιστόρημα, ώστε *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* να αξιοποιείται συχνά ως σημείο αναφοράς για τον βίο του φραγκοκρατούμενου Μοριά και της μικτής κοινωνίας που σταδιακά διαμορφώθηκε στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, αλλά και ως έμμεση πηγή πληροφοριών αναφορικά με τις φεουδαρχικές δομές και τα δυτικά ήθη που εμφυτεύτηκαν στον ελλαδικό χώρο μετά το 1204. β) Η ανίχνευση των ιστορικών πηγών του Άγγελου Τερζάκη, ο τρόπος μυθιστορηματικής αξιοποίησής τους από τον συγγραφέα και η επισήμανση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και της αξίας τους για την ιστοριογραφική καταγραφή ορισμένων πτυχών της ιστορικής πραγματικότητας του μεσαιωνικού ελληνισμού, και γ) Η αποτίμηση της παρουσίας της εποχής των λατινικών κυριαρχιών στο συγκεκριμένο ιστορικό μυθιστόρημα και κατ' επέκταση η πρόσληψη του ελληνικού Μεσαίωνα.

Γίνεται φανερό ότι η διερεύνηση των παραπάνω ειδικότερων ζητημάτων, τα οποία διαμορφώθηκαν κατά την ανάγνωση του ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* και την παράλληλη μελέτη του σχετικού υλικού, αναδεικνύει εν τέλει ορισμένες πτυχές της πολυδιάστατης σχέσης ανάμεσα στη Λογοτεχνία και την Ιστορία. Η εποχή της Φραγκοκρατίας που ενέπνευσε τον συγγραφέα Άγγελο Τερζάκη, ώστε με τη μυθιστορηματική αυτή στροφή στην ιστορική παράδοση να προβάλλει και να υποβάλει προεκτάσεις και προβληματισμούς εθνικού, κοινωνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα με διαχρονική εμβέλεια, ανήκει στην ιστορία των μεσαιωνικών χρόνων. Το 1204 αποτελεί έτος ορόσημο, καθώς μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, απόρροια, μεταξύ άλλων, της επεκτατικής πολιτικής των ισχυρών ηγεμόνων της Δύσης που υλοποιήθηκε με τις σταυροφορικές επιχειρήσεις τους στην Ανατολή, οδήγησε στη συγκρότηση νέων κοινωνιών στον ελλαδικό χώρο. Η μακραίωνη λατινική κυριαρχία υπήρξε δυναμικός συντελεστής για τη συνειδητοποίηση των κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών των υπόδουλων, την αναγνώριση των διαφορών τους από τους κυριάρχους και τη σταδιακή ανάπτυξη μιας

ελληνικής εθνικής ταυτότητας, δυσδιάκριτης μέχρι τότε μέσα στην πολυεθνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Από την άλλη πλευρά, η εποχή συγγραφής της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς* είναι για την Ελλάδα και για την Ευρώπη μια περίοδος ποικίλων σημαντικών κοινωνικοπολιτικών γεγονότων και πνευματικών εξελίξεων, στις οποίες ο λογοτεχνικός κόσμος πρωταγωνιστεί είτε με το έργο του είτε με τον δημόσιο λόγο του. Ο Άγγελος Τερζάκης, ως βασικός εκπρόσωπος μιας εμβληματικής για τα νεοελληνικά γράμματα λογοτεχνικής «γενιάς» και ως διανοητής με διαρκή και πολυδιάστατη συγγραφική παρουσία, επιχειρεί να εκφραστεί κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και μέσα από το είδος του ιστορικού μυθιστορήματος.

Το ιστοριογραφικό υλικό που εντοπίστηκε είναι αρκετά πλούσιο. Παλαιότερα συνθετικά έργα, αλλά και νεότερες μελέτες που επιχειρούν να φωτίσουν ειδικότερες πτυχές του βίου του λατινοκρατούμενου ελληνισμού αξιοποιώντας πηγές και αρχειακά τεκμήρια χρησιμοποιήθηκαν συνδυαστικά για μια καλύτερη εξοικείωση με τις συνθήκες και τις νοοτροπίες της εποχής. Αντίστοιχα εκτεταμένο είναι το υλικό που αφορά τον συγγραφέα Άγγελο Τερζάκη, την εποχή του, τη γενιά του '30 και το ιστορικό μυθιστόρημα. Ύστερα από προσεκτική και σε βάθος μελέτη των βιβλιογραφικών βοηθημάτων επιλέξαμε τα στοιχεία εκείνα που τεκμηριώνουν αποτελεσματικά την εξέταση και παρουσίαση των ειδικότερων θεμάτων.

Για τη συγκέντρωση της απαραίτητης βιβλιογραφίας αξιοποιήθηκαν οι βιβλιοθήκες του Ιστορικού και Νεοελληνικού Σπουδαστηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη και η προσωπική βιβλιοθήκη. Παράλληλα, το διαδίκτυο στάθηκε αποτελεσματικό εργαλείο για τον εντοπισμό ενδιαφέροντος και χρήσιμου υλικού, καθώς επίσης για την πρόσβαση σε παλαιά βιβλία και σε ψηφιοποιημένα περιοδικά λόγου. Τέλος, η επαφή με τις προσωπικές σημειώσεις του Άγγελου Τερζάκη για την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* -και όχι μόνο- από το αρχείο του συγγραφέα, το οποίο φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, υπήρξε πολύτιμη και ξεχωριστή εμπειρία.

Το τελικό κείμενο της μελέτης δομείται σε πέντε κεφάλαια, των οποίων το περιεχόμενο περιληπτικά έχει ως εξής:

Στο πρώτο κεφάλαιο ερχόμαστε σε γνωριμία με το γενικότερο πλαίσιο και τις συνθήκες συγγραφής και δημοσίευσης του μυθιστορήματος. Περιγράφεται αδρομερώς η εποχή του συγγραφέα, κυρίως ως προς την κοινωνική και ιστορική επικαιρότητα, τους ιδεολογικούς και λογοτεχνικούς προσανατολισμούς της «γενιάς του '30», όπως έχει καθιερωθεί συμβατικά να αποκαλείται ο κύκλος των Ελλήνων λογοτεχνών που με το έργο τους και την πνευματική τους δράση ανανέωσαν τα νεοελληνικά γράμματα στη δύσκολη για την ελληνική κοινωνία εποχή του Μεσοπολέμου. Ο Άγγελος Τερζάκης, ένας από τους διανοητές της εποχής αυτής με αδιάλειπτη παρουσία στο κοινωνικό και πνευματικό γίγνεσθαι, αρχίζει τη συγγραφή του ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Αυτή η μυθιστορηματική προσφυγή του συγγραφέα στο ιστορικό παρελθόν εντάσσεται μέσα σε μια γενικότερη τάση του λογοτεχνικού κόσμου του Μεσοπολέμου και της γενιάς του '30 για δημιουργική αξιοποίηση των πηγών της νεοελληνικής παράδοσης, από όπου προσδοκάται ότι θα αντληθούν τα στοιχεία εκείνα που θα συμβάλουν στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Ο Άγγελος Τερζάκης με την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* καταθέτει μυθιστορηματικά το προσωπικό του αφήγημα αναφορικά με τη συγκρότηση της εθνικής φυσιογνωμίας του νέου ελληνισμού, ζήτημα το οποίο απασχολεί έντονα τους διανοητές του Μεσοπολέμου, αναδεικνύοντας ο ίδιος τον φραγκοκρατούμενο Μοριά ως ιστορικό πεδίο προσδιορισμού της νεοελληνικής ταυτότητας που διευρύνει τη μέχρι τότε θεώρηση του μεσαιωνικού ελληνισμού στη δόμηση του εθνικού χρόνου. Μέσα από τα θέματα των επόμενων κεφαλαίων - ιστορικό περίγραμμα, πηγές, ιστοριογραφικό τοπίο της εποχής του συγγραφέα - ουσιαστικά επιχειρείται να παρουσιαστεί πώς η εποχή των λατινικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο, σε μια μεταιχμιακή μάλιστα περίοδο, αυτή του 13^{ου} αι. που επιλέγεται ως πλαίσιο για το μυθιστόρημα, έχει τη δική της σημειολογία στη σύγχρονη θεώρηση του ελληνισμού και αξιώνει μια σημαντική θέση στην εθνική ιστορία συνολικά.

Η μύθος της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώ*, που δίνεται περιληπτικά στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, αφενός σκιαγραφεί τη φραγκοκρατούμενη κοινωνία του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και αφετέρου παρακολουθεί την πορεία του λαού προς την εθνική συνειδητοποίηση. Με την απόδοση των φεουδαρχικών ηθών και της νοοτροπίας των δυτικών κοινωνιών του Μεσαίωνα, που επιβλήθηκαν σε μια εποχή κατά την οποία ήδη οι δομές του βυζαντινού κράτους βρίσκονταν σε παρακμή, όπως αποτυπώνεται σε πολλά σημεία της μυθιστορηματικής αφήγησης, ο Έλληνας αναγνώστης

εισάγεται στην ιδιαιτερότητα της εποχής των λατινικών κυριαρχιών και έρχεται σε επαφή με ένα τμήμα της Ιστορίας του λιγότερο οικείο ενδεχομένως, καθόλου ευκαταφρόνητο ωστόσο ως προς τη διάρκεια και τη σημασία. Ανεξάρτητα από τις προεκτάσεις και τις αναλογίες με την εποχή και την ιστορική συγκυρία της εποχής δημοσίευσης του έργου, η μυθιστορηματική ανάπλαση του κόσμου της Φραγκοκρατίας υποβάλλει τον προσεκτικό αναγνώστη σε έναν ευρύτερο στοχασμό για τον ελληνισμό, τη σύγχρονη Ελλάδα και τη θέση της στην Ευρώπη.

Την εποχή που μυθιστορηματικά ζωντανεύει ο Τερζάκης παρουσιάζουμε περιγραμματικά στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, αντλώντας στοιχεία τόσο από γενικά ιστορικά έργα, αλλά ως επί το πλείστον από νεότερες ιστορικές μελέτες σχετικά με ειδικότερα θέματα της Λατινοκρατίας. Κρίνεται σκόπιμη η ιδιαίτερη αναφορά στην Δ' Σταυροφορία, καθώς υπήρξε το γεγονός που καθόρισε την ιστορική πορεία της Ευρώπης και του ελληνισμού και έθεσε τις βάσεις για την εθνική, πολιτική και κοινωνική φυσιογνωμία των σημερινών κρατών της δημιουργώντας παράλληλα νέους συσχετισμούς δυνάμεων στα εδάφη της διαλυμένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι κυριαρχικές τάσεις των δυτικών ηγετών - κοσμικών και θρησκευτικών - και οι επεκτατικές βλέψεις των ισχυρών οικονομικών δυνάμεων, καθώς και η σταδιακή εσωτερική παρακμή και αποδιοργάνωση του βυζαντινού κράτους υπήρξαν οι βασικοί συντελεστές της οριστικής κατάλυσής του. Αντιπροσωπευτικές μάζες των ευρωπαϊκών λαών ήρθαν σε άμεση επικοινωνία με την Ανατολή, έστω και συγκρουσιακή, και επωφελήθηκαν τα μέγιστα από την επέκτασή τους στα εδάφη της βυζαντινής επικράτειας. Ειδικότερα παρουσιάζεται στο κεφάλαιο αυτό το φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας, καθώς αποτελεί το ανθρωπογεωγραφικό πλαίσιο στο οποίο εξελίσσεται η δράση του μυθιστορήματος. Η διοικητική οργάνωση της φεουδαρχικής κοινωνίας του Μοριά από τους πρίγκιπες Βιλλεαρδουίνους, η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι στρατιωτικές δομές, η θρησκευτική, πολιτική και οικονομική δραστηριότητα του Πριγκιπάτου παρέχουν μια αντιπροσωπευτική εικόνα της πραγματικότητας που διαμορφώθηκε στις σταυροφορικές κτήσεις της Ρωμανίας. Αναλυτικότερα παρουσιάζεται η διακυβέρνηση του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, πατέρα της Ιζαμπώς, η πολιτική του οποίου καθόρισε τη μοίρα του Πριγκιπάτου, αλλά και της κόρης του, τελευταίας πριγκίπισσας της φραγκικής ηγεμονίας στην Πελοπόννησο. Η παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου τελειώνει με την πριγκίπισσα Ισαβέλλα (Ιζαμπώ), από την οποία εμπνέεται ο συγγραφέας

Άγγελος Τερζάκης για να σκιαγραφήσει στις σελίδες του έργου του μια σημαντική ιστορική περίοδο.

Έχοντας γνωρίσει σε ικανοποιητικό βαθμό το ιστορικό κλίμα μέσα στο οποίο διαδραματίζεται ο μύθος της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς*, επιχειρούμε στο επόμενο κεφάλαιο να αποτιμήσουμε την παρουσία της Ιστορίας μέσα στο μυθιστόρημα. Αφού αναφερθούμε στην ιδιαιτερότητα του ιστορικού μυθιστορήματος ως λογοτεχνικού είδους που συμπληρώνει την Ιστορία, επικεντρωνόμαστε στην εξέταση βασικών για την πλοκή ιστορικών στοιχείων στην *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Οι ιστορικές πληροφορίες είτε συναντώνται συσσωρευμένες σε ορισμένα κεφάλαια, είτε διατρέχουν το κείμενο ως άμεση ή έμμεση αναφορά στην ιστορική πραγματικότητα. Η ομαδοποίηση των ιστορικών στοιχείων προέκυψε από την προσεκτική ανάγνωση του κειμένου παράλληλα με την αντίστοιχη ιστοριογραφική τεκμηρίωση που παρουσιάζουμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ενώ, όπου κρίνεται απαραίτητο, παρατίθενται επιπλέον πληροφορίες και βιβλιογραφικές παραπομπές με τη μορφή σημειώσεων. Η εξέταση της παρουσίας του ιστορικού στοιχείου μέσα στο μυθιστόρημα αποκαλύπτει το εύρος και τη διάρκεια της εμπεριστατωμένης ενασχόλησης του Τερζάκη με την εποχή του Μεσαίωνα που πραγματώνεται με ιδιαίτερη πυκνότητα στη θεματολογία της ευρύτερης συγγραφικής του παραγωγής. Ακολούθως οδηγούμαστε στην ανίχνευση των ιστορικών πηγών του συγγραφέα, άλλοτε με βεβαιότητα και άλλοτε με εικασίες που προκύπτουν από την συνεξέταση διαφόρων παραμέτρων. Η ενδιαφέρουσα αυτή διαδικασία μας κατευθύνει άμεσα στο *Χρονικόν του Μορέως*, πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τον φραγκοκρατούμενο Μοριά και ανεξάντλητο πεδίο ιστορικής και φιλολογικής έρευνας, αλλά και σε έναν αριθμό ιστορικών έργων που συνάγεται ότι συμβουλευτήκε σταθερά ο Τερζάκης για τη συλλογή του απαραίτητου ιστορικού υλικού. Η επαφή του Τερζάκη, μεταξύ άλλων, με τα πρώτα έργα Γάλλων μελετητών που ασχολήθηκαν με το *Χρονικόν του Μορέως* και τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο παρέχει την οπτική της άλλης πλευράς, αυτής των δυτικών απογόνων, θα μπορούσε να ειπωθεί, των Φράγκων ηγεμόνων του 13^{ου} αιώνα του λατινοκρατούμενου ελλαδικού χώρου.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας εστιάζουμε στην επιλογή του συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου της Φραγκοκρατίας μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η υπόθεση. Επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε για ποιους λόγους ο φραγκοκρατούμενος Μοριάς του 13^{ου} αιώνα αποτέλεσε για τον Άγγελο

Τερζάκη εκείνο το ιστορικό υπόστρωμα, πάνω στο οποίο αναπλάστηκε μυθιστορηματικά μια εποχή του απώτερου ελληνικού παρελθόντος. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα για την ιστορική περίοδο της Φραγκοκρατίας και εν γένει για το μεσαιωνικό παρελθόν τον συνοδεύει από τα νεανικά του χρόνια και αναπτύσσεται παράλληλα με τις πολυδιάστατες μελέτες του σχετικά με την εποχή αυτή. Όπως τελικά συνάγεται, η αρχική δημοσίευση της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς* στην εφημερίδα *Καθημερινή* το 1937 αποτέλεσε το έναυσμα για τη μετέπειτα επεξεργασία του έργου και την τελική έκδοσή του σε εντελώς νέα μορφή το 1945. Η εξέταση συγκεκριμένων χωρίων του έργου συνθέτει την οπτική πρόσληψης της μετά το 1204 εποχής - Λατινοκρατία, Φραγκοκρατία- αναφορικά με το ζήτημα της εθνικής συνείδησης του ελληνισμού, που απασχόλησε έντονα τη γενιά του Μεσοπολέμου και τον Άγγελο Τερζάκη ειδικότερα, όπως παρουσιάζουμε στο πρώτο κεφάλαιο. Παράλληλα σκιαγραφείται το ελληνικό ιστοριογραφικό τοπίο της περιόδου του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι., εποχή κατά την οποία ο ιστορικός λόγος είναι έντονα εθνοκεντρικός-ελληνοκεντρικός. Ως προς το ζήτημα αυτό, *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* προβάλλει μια μέση οδό, την αναζήτηση του εθνικού και της ελληνικής ταυτότητας μέσα από μια διαπολιτισμική οπτική. Η ιστορική συνάντηση Φράγκων και Ρωμιών στον Μοριά του 13^{ου} αι. προοιωνίζεται τη μεταγενέστερη συνάντηση της Ελλάδας με την Ευρώπη.

Στο κεφάλαιο των επιλογικών παρατηρήσεων καταγράφονται οι διαπιστώσεις που προκύπτουν από την εξέταση των θεμάτων τα οποία τέθηκαν στην αρχή. Αναφορικά με το ιστορικό πλαίσιο της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς*, την εποχή της Φραγκοκρατίας και εν γένει των λατινικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο, διαπιστώνουμε ότι η μυθιστορηματική ανάπλαση της κοινωνίας του φραγκοκρατούμενου Μοριά του 13^{ου} αι. από τον Άγγελο Τερζάκη μέσα από το μοναδικό του ιστορικό μυθιστόρημα *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* αναδεικνύει πολλαπλά τη δυναμική της εν λόγω ιστορικής περιόδου, τόσο αυτόνομης, όσο και ενταγμένης στον εθνικό ιστορικό κορμό. Η ιστορική πλαισίωση που πραγματοποιείται στα επιμέρους κεφάλαια της μελέτης συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση της μυθιστορηματικής αφήγησης, ενώ παράλληλα αποδεικνύει τη δημιουργική πρόσληψη του ιστορικού στοιχείου και την ενεργή παρουσία του στο μυθιστόρημα. *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* θέτει το ζήτημα προσδιορισμού της νεοελληνικής ταυτότητας και του νεοελληνικού πολιτισμού μέσα από τη θεώρηση του ιστορικού παρελθόντος με μια οπτική εθνική, η οποία δεν καταργεί αλλά αξιοποιεί γόνιμα τις εκάστοτε

πολιτιστικές επιρροές. Λογοτεχνία και Ιστορία αλληλοσυμπληρώνονται αποδεικνύοντας τη γόνιμη δυναμική της σχέσης τους.

Ακολουθεί ένα παράρτημα συνοδευτικών κειμένων και αρχειακού υλικού, και τέλος η βιβλιογραφία.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγική παρουσίαση της μελέτης, θα ήθελα να ευχαριστήσω κατ' αρχάς τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Γεράσιμο Παγκράτη, στον οποίο οφείλω την αρχική ιδέα για το θέμα της εργασίας. Τον ευχαριστώ για τη συνεπή και πολύτιμη επιστημονική του καθοδήγηση, την εμπιστοσύνη του και τη στήριξή του στην ερευνητική μου προσπάθεια και την υπομονή με την οποία παρακολούθησε την εργασία μου σε όλες τις φάσεις της εκπόνησής της. Πέρα από το τελικό αποτέλεσμα, το όφελος από την ενασχόληση με επιστημονικά πεδία συγγενή των προπτυχιακών σπουδών μου, όπως αυτό της Ιστορίας, είναι ανεκτίμητο, τόσο για τη διεύρυνση της προσωπικής επιστημονικής μου συγκρότησης, όσο και για την επαγγελματική μου ιδιότητα ως φιλόλογου στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Ευχαριστώ επίσης την οικογένειά μου για την αδιάλειπτη στήριξη και ενθάρρυνσή της σε κάθε μου προσπάθεια από τα μαθητικά χρόνια μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω τον πατέρα μου, του οποίου η αγάπη για την ανθρωπιστική παιδεία, τη μόρφωση και τη μεθοδική μελέτη αποτελεί πάντα για μένα πολύτιμο ερέθισμα και απαράμιλλο παράδειγμα. Τέλος, ευχαριστώ τους φίλους μου για την αμέριστη ηθική και ψυχολογική συμπαράστασή τους σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Αθήνα, Ιανουάριος 2018.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΠΟΧΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

1. Η δημοσίευση του ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*

*Η Πριγκηπέσσα*¹ *Ιζαμπώ* (1945) του Άγγελου Τερζάκη είναι ιστορικό (ιπποτικό, ηρωικό) μυθιστόρημα, του οποίου η δράση εκτυλίσσεται στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο του 13ου αι. Θεωρούμενο μέσα στη συνολική μυθιστορηματική παραγωγή του συγγραφέα το έργο αυτό διαφοροποιείται χαρακτηριστικά από τα υπόλοιπα ως προς το είδος και τη θεματολογία, «ξαφνιάζοντας» κατά κάποιο τρόπο το αναγνωστικό κοινό και την κριτική². Τα μυθιστορήματα του Τερζάκη που πλαισιώνουν χρονολογικά την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* χαρακτηρίζονται «αστικά» και κινούνται στην περιοχή του άμεσου προβληματισμού για την τραγικότητα της ανθρώπινης φύσης³. Πρόκειται για μια εντυπωσιακή παρένθεση, περίπου στο μεσοδιάστημα της πεζογραφικής παραγωγής του Τερζάκη, καθώς μετά από την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, ο συγγραφέας ευθυγραμμίζεται ξανά με τους θεματολογικούς και μορφολογικούς προσανατολισμούς που είχαν καθορίσει το ξεκίνημά του⁴.

Διαβάζουμε στο αυτοβιογραφικό σημείωμα του Άγγελου Τερζάκη: «Με την κήρυξιν του κατά της Ιταλίας πολέμου, επιστρατεύομαι, αναχωρώ εις το μέτωπον της Αλβανίας και μετέχω της εκστρατείας εις την ζώνην του πυρός μέχρι της λήξεως του πολέμου. Τας αντιστοίχους εντυπώσεις μου έχω εκθέσει εις την συλλογήν *Απρίλης...* Με την λήξιν του πολέμου εκδίδεται το μυθιστόρημά μου *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* (1945), του οποίου ο μύθος

¹ Όπου γίνεται αναφορά στο μυθιστόρημα χρησιμοποιείται ο τύπος *Πριγκηπέσσα* του ίδιου του συγγραφέα και των πρώτων εκδόσεων. Στις υποσημειώσεις που παραπέμπουν σε σελίδες του μυθιστορήματος ακολουθείται η γραφή *Πριγκιπέσα* της έκδοσης 2011, που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση της εργασίας, ενώ για τις υπόλοιπες παραπομπές διατηρείται η ορθογραφία του εκάστοτε βιβλιογραφικού τίτλου.

² Μερικές από τις πιο αντιπροσωπευτικές απόψεις για το μυθιστόρημα παρατίθενται στο Παράρτημα, αρ. 2.

³ Με χρονολογική σειρά έκδοσης τα μυθιστορήματα του Άγγελου Τερζάκη: «Δεσμώτες» (1932), «Η παρακμή των Σκληρών» (1934), «Η μενεξεδένια πολιτεία» (1937), «Η πριγκηπέσσα Ιζαμπώ» (1945), «Ταξίδι με τον Έσπερο» (1946), «Δίχως Θεό» (1951), «Μυστική Ζωή» (1957), βλ. «Σχεδιάσμα Εργογραφίας του Άγγελου Τερζάκη», Πολυξένη Μπίστα *Γυναικεία Προσωπογραφία στο έργο του Άγγελου Τερζάκη*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 1998, σ. 551-569 και Άγγελος Τερζάκης, «Βιογραφικόν Σημείωμα», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 2-4.

⁴ Δημήτρης Κοκκόρης, «Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ: Η θεματική παρέκβαση του Άγγελου Τερζάκη», Περιοδικό *Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 8/7/92, σ.45.

ανάγεται εις την εποχήν της Φραγκοκρατίας. *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* θα αποτελέση μίαν από τας μεγαλυτέρας εκδοτικές επιτυχίας⁵.

Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά σε 84 συνέχειες στην εφημερίδα *Καθημερινή*, από τον Νοέμβριο του 1937 έως το τέλος του Ιανουαρίου του 1938, κατά ανάθεση του διευθυντή της εφημερίδας Γεώργιου Βλάχου για την πλαisiώση της νέας, ημερήσιας φιλολογικής σελίδας της εφημερίδας⁶. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ο συγγραφέας επεξεργάστηκε εκ νέου το έργο και δημοσίευσε το 1943 στη *Νέα Εστία* ένα νέο κεφάλαιο, ως προάγγελο της επεξεργασμένης μορφής του μυθιστορήματος που κυκλοφόρησε σε βιβλίο το 1945 μετά το τέλος της Κατοχής⁷. Η αρχική μορφή του μυθιστορήματος είναι συντομότερη: περιλαμβάνει τα δύο πρώτα μέρη του έργου, ενώ η έκδοση του 1945 αποτελείται από τρία μέρη. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει το έτος έκδοσης (1945) του πολυσέλιδου ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Η τελική μορφή του έργου είναι αποτέλεσμα μιας πολυετούς συγγραφικής πορείας, κατά την οποία αλληλεπιδρούν διάφορες ιστορικές, κοινωνικές και ιδεολογικές παράμετροι, ώστε η λογοτεχνική πέννα του συγγραφέα, κινούμενη με ομολογούμενη δεξιότητα ανάμεσα στον μύθο και την ιστορία, κατορθώνει όχι μόνο να αναπλάσει τη φραγκοκρατούμενη κοινωνία του Μοριά «στα χρόνια της Ιζαμπώς», αλλά και να δημιουργήσει ανάλογους συμβολισμούς και προεκτάσεις στη συνείδηση του προσεκτικού αναγνώστη.

2. Ο Άγγελος Τερζάκης και η εποχή του: ιδεολογικοί προσανατολισμοί

Το πολιτικό κλίμα της εποχής του Μεσοπολέμου, η οποία συμπίπτει με την περίοδο ωριμότητας του συγγραφέα, επέδρασε στην ιδεολογική του συγκρότηση και στη λογοτεχνική του έκφραση. Η κοινωνική και ιστορική σκέψη του Άγγελου Τερζάκη και των συγχρόνων του ομοτέχνων της «γενιάς του '30» διαμορφώνεται σε μια από τις πιο ταραγμένες εποχές της

⁵ Άγγελος Τερζάκης, «Βιογραφικόν Σημείωμα», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τχ. 1283, Χριστούγεννα 1980, σ. 3.

⁶ Σχετικά με τη δημοσίευση της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς* βλ. Περιοδικό *Νέα Εστία*, τχ. 1718, Αθήνα Δεκέμβριος 1999, σ. 717-718· Bart Soethaert, «Ταξίδια στον Μοριά. Ο Μοριάς του Νίκου Καζαντζάκη και η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ του Άγγελου Τερζάκη στην *Καθημερινή* (1937-1938), Περιοδικό *Κονδυλοφόρος*, τ. 11/ 2012, σ. 78.

⁷ Βλ. Παράρτημα, αρ. 3^α και 9.

νεότερης Ιστορίας: πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, εθνικός διχασμός, διάψευση της Μεγάλης Ιδέας, μικρασιατική καταστροφή, προσφυγικό κύμα, πραξικοπήματα, εξεγέρσεις, κυβερνητική αστάθεια, άνοδος και πτώση Βενιζέλου, επαναφορά βασιλιά, δικτατορία Μεταξά, ελληνοϊταλικός πόλεμος, γερμανική κατοχή. Παράλληλα, η οικονομική κρίση του 1929 λαμβάνοντας διαστάσεις κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές έχει επηρεάσει και την Ευρώπη. Η μεσαία αστική τάξη των δημοκρατικών καθεστώτων κλονίζεται και μια γενικότερη δυσπιστία προς τις φιλελεύθερες δομές και τη βιομηχανική ανάπτυξη εξαπλώνεται.

Σε αντίθεση με τους ποιητές της εποχής του 1920, οι οποίοι τηρούν στάση μάλλον απαθή, οι Έλληνες πεζογράφοι της επόμενης δεκαετίας «συμμετέχουν με πάθος στην ιδεολογική πάλη προσδοκώντας μια καθολική αναγέννηση⁸» και η ανάγκη να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα των καιρών προβάλλει επιτακτική στη συνείδηση των περισσότερων. Οι νέοι αναζητούν καινούργια ερείσματα. Ο Άγγελος Τερζάκης ομολογεί ότι η χρεωκοπημένη γενιά του ταλανίστηκε σε ιδεολογικά αδιέξοδα: «Η Μικρασιατική καταστροφή θα μείνει έντονα και επίμονα χαραγμένη στους υπεύθυνους πνευματικούς ανθρώπους για όλα τα ύστερα χρόνια και θα καθορίζει όχι μόνο την ψυχολογική αλλά και την κοσμοθεωρητική τους τοποθέτηση⁹».

Οι πνευματικές ζυμώσεις που τελούνται την εποχή αυτή κάποτε λαμβάνουν τη μορφή διευρυμένης ιδεολογικής πάλης, ωθώντας ορισμένους από τους νέους πεζογράφους διανοούμενους έξω από τα όρια κομματικών μορφωμάτων¹⁰. Ο Άγγελος Τερζάκης, περισσότερο ως ελεύθερος στοχαστής παρά ως στρατευμένος διανοούμενος, διατηρεί αδιάλειπτη επαφή με τις τρέχουσες θεωρίες του ευρωπαϊκού πνεύματος, με τις οποίες διαλέγεται συγκροτώντας έναν αδογματίστο και γόνιμο προβληματισμό. Αντίθετος προς κάθε μορφή φορμαλισμού, εμπιστεύεται περισσότερο το συγγραφικό του ένστικτο παρά τις θεωρητικές επιταγές κάποιας σχολής. Αποποιούμενος οποιοδήποτε εφησυχασμό, που ενδεχομένως θα απέρρεε από το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε ο ίδιος, στηλιτεύει την υποκρισία και την πνευματική στενότητα του «αστισμού», ωστόσο στέκεται επιφυλακτικός μπροστά στην ορμητική εμφάνιση του μαρξισμού -παρόλο που θαύμασε

⁸ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση Μυρσίνη Ζορμπά, εκδόσεις Οδυσσέας και Mario Vitti, 1978, σ. 315.

⁹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Δ' Έκδοση, Αθήνα 1985, σ. 252.

¹⁰ Βλ.σχετ. Vitti, *Ιστορία*, σ. 329.

τον Μαρξ- επισημαίνοντας τη στασιμότητα που προκαλεί η περιχαράκωση σε δογματικές θεωρίες¹¹. Μέσα στη γενική σύγχυση των χρόνων του Μεσοπολέμου φαίνεται ότι ο Άγγελος Τερζάκης τηρεί «ψύχραιμη» στάση, απαλλαγμένη από ακρότητες, ενώ ασκεί γενική κριτική στα τρέχοντα πολιτικά συστήματα εκτιμώντας ότι μελλοντικά η κοινωνία θα λύσει τα προβλήματά της μέσα από μια επανάσταση και ότι οι ελεύθεροι άνθρωποι με βάση τη λογική και την πίστη στον άνθρωπο θα χαράξουν νέο δρόμο ¹².

3. Διάλογος μύθου και ιστορίας στην πεζογραφία της «Γενιάς του '30'¹³». Η στροφή προς το μυθιστόρημα

Πολλά έχουν γραφτεί κατά καιρούς για τη στροφή προς το παρελθόν πολλών λογοτεχνών της λεγόμενης γενιάς του '30, βασικών εκπροσώπων της ελληνικής πεζογραφίας, κλασικών σήμερα, που καθόρισαν με το έργο τους την πνευματική ζωή εν γένει κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά και αργότερα¹⁴. Η τάση για επικοινωνία με το παρελθόν, την παράδοση και τον λαϊκό πολιτισμό δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Τον προηγούμενο αιώνα, κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και, κυρίως, μετά τη συγκρότηση ελληνικού κράτους, όταν η λογοτεχνία επιζητούσε να εκφραστεί και να θέσει τις βάσεις για μια νέα αφετηρία, η απώθηση του άμεσου παρόντος σε μια Ελλάδα που παράπαιε μέσα σε ένα κοινωνικό, πολιτειακό και πνευματικό χάος ήταν αναμενόμενη¹⁵. Η παράδοση και η ιστορία, ως θεματοφύλακες της κοινωνικής συνοχής και της εθνικής συνείδησης, παρέχουν ένα ασφαλές «καταφύγιο» σε δύσκολους καιρούς, αλλά και τη βάση για ανανέωση και αναδιοργάνωση. Έτσι, έναν αιώνα μετά, κατά την περίοδο 1935-1949, παρατηρείται ανάλογα η τάση του

¹¹ Αναλυτικά για τις ιδεολογικές και φιλοσοφικές παραμέτρους που συμβάλλουν στη συγκρότηση του θεωρητικού λόγου του Αγγελου Τερζάκη ως διανοητή κατά την εποχή του Μεσοπολέμου, βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Το ιδεολογικό πεδίο του Άγγελου Τερζάκη δραματικά συγκροτημένο», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τ.146 τχ.1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 682-722.

¹² Βασίλης Τσιλιμίγκρας, «Ο Άγγελος Τερζάκης και ο Γιώργος Θεοτοκάς απέναντι στο κοινωνικό πρόβλημα», *Συμπόσιο Άγγελος Τερζάκης : 20 χρόνια από το θάνατο του. Πρακτικά συμποσίου*, σ. 36-44.

¹³ Ο όρος «Γενιά του '30» καθιερώθηκε στο περιβάλλον της ομάδας του περιοδικού *Τα Νέα Γράμματα* και χρησιμοποιήθηκε ευρέως στο *Ελεύθερο Πνεύμα* από τον Γεώργιο Θεοτοκά, βλ. σχετ. Mario Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα: Ιδεολογία και Μορφή*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 46-50.

¹⁴ Μεταξύ αυτών αναφέρουμε τα βιβλία των Κ.Α. Δημάδη, Κ.Α. Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004 και Δημήτρη Τζιόβα, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1989, στα οποία παραπέμπουμε σε αρκετά σημεία της εργασίας.

¹⁵ Βλ. σχετ.: Απόστολος Σαχίνης, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Γαλαξία, Αθήνα 1969, σ. 31-35.

πνευματικού κόσμου της Ελλάδας για γνωριμία με την παράδοση και τις ρίζες της φυλής και σε αυτό το πλαίσιο η άντληση θεμάτων από την Ιστορία αποτέλεσε μια ασφαλή και πρόσφορη διέξοδο για τους πεζογράφους της εποχής.

Μέσα στο συγκεκριμένο ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα της μεταπολεμικής και «μετα-μικρασιατικής» Ελλάδας, οι νέοι λογοτέχνες με στραμμένη τη ματιά στη δυτική Ευρώπη, γεμάτοι ανησυχίες και λαχτάρα να ζήσουν την εποχή τους, αναζητούν νέους τρόπους έκφρασης στην ποίηση και στην πεζογραφία, χωρίς η στροφή αυτή να συνεπάγεται απόρριψη της παράδοσης¹⁶. Η ανανέωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας μετά από την προηγούμενη εποχή προσκόλλησης στην ηθογραφία και στο διήγημα εμφανίζεται επιβεβλημένη, καθώς υπαγορεύεται από την ανάγκη συγγραφής συνθετικών έργων τα οποία θα εμβαθύνουν σε θεμελιώδη ζητήματα που αφορούν τον σύγχρονο άνθρωπο.

Το μυθιστόρημα αποτελεί το λογοτεχνικό εκείνο είδος που δύναται να αποδώσει τον παλμό και την πολυπλοκότητα της εποχής και να ανοίξει τη ματιά της κοινωνίας προς πλατύτερους ορίζοντες. Κατά τη δεκαετία του 1930 σημειώνεται λοιπόν εντυπωσιακή και δημιουργική στροφή προς το εκτενές και συνθετικό τούτο είδος της πεζογραφίας, που πέρα από τις κριτικές και την αρχική επιφύλαξη παρέχει τη δυνατότητα σε επιφανείς Έλληνες πεζογράφους να καθιερωθούν μέσα από αυτό. Ταυτόχρονα, παρατηρείται αυξημένη συγγραφή δοκιμίων και μελετών, ενώ στα λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής είναι εμφανής ο ιδεολογικός και κοινωνικός προβληματισμός¹⁷.

¹⁶ Βλ. σχετ.: Μηνάς Δημάκης, «Ο ανήσυχος στυλίστας του νεοελληνικού λόγου», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια «Ευθύνης» 4, Αθήνα 1979, σ. 29-30.

¹⁷ Για την ανάπτυξη του μυθιστορήματος στην Ελλάδα, βλ. σχετ: Χριστίνα Ντουινιά «Όψεις της κριτικής στον Μεσοπόλεμο: Η στροφή προς το μυθιστόρημα», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τχ. 1714-1718, Αθήνα 1999, σ. 654-669.

4. Ο Άγγελος Τερζάκης και το ιστορικό μυθιστόρημα

Αρκετοί συγγραφείς της γενιάς του '30 θα εκφράσουν την ανάγκη για επικοινωνία με την ιστορία και την εθνική παράδοση μέσα από το ιστορικό μυθιστόρημα¹⁸. Για τον Άγγελο Τερζάκη, ο διάλογος μύθου και ιστορίας πεζογραφικά αρχίζει το 1935 με τη δημοσίευση του διηγήματος *Απρίλης* και βρίσκει την πλήρη εφαρμογή του το 1937 με τη συγγραφή του ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Παράλληλα, με την αρθρογραφία του σε φιλολογικά περιοδικά εξαίρει τη σημασία της νεοελληνικής παράδοσης και των απαρχών της, διερευνά τις σχέσεις ανάμεσα στη Λογοτεχνία και την Ιστορία και καταπιάνεται με ζητήματα πολύπλευρου και επίκαιρου κοινωνικού προβληματισμού¹⁹. Επισημαίνει χάσμα ανάμεσα στην ιστορική παράδοση του έθνους και στην έκφρασή της από τις κυρίαρχες ιδεολογίες της εποχής του, επιρρίπτει ευθύνες στους πνευματικούς ηγέτες υπερασπιζόμενος τον λαό, ασκεί κριτική στο εκπαιδευτικό σύστημα, συμμερίζεται τις ανησυχίες των νέων και ανατρέχει στο παρελθόν. Η μελέτη των πηγών του ελληνικού πολιτισμού οδηγεί τον συγγραφέα στην ιστορική πεζογραφία.

Η θεματική στροφή του Τερζάκη που πραγματοποιείται με την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* μετατοπίζει την προσοχή του την εποχή αυτή από την κοινωνική στην εθνική υπόσταση του ατόμου. Η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του κεντρικού ήρωα υποδεικνύει την προσδοκία του συγγραφέα για επικοινωνία με τον λαό και υποδηλώνει την πρότασή του για δυναμική στάση απέναντι στα γεγονότα. Με την αναδρομή στην ιστορική παράδοση του ελληνισμού ανιχνεύονται τα πατροπαράδοτα στοιχεία που καθόρισαν στο παρελθόν την πνευματική ενότητα του έθνους²⁰.

Η προσφυγή στις ρίζες του ελληνικού παρελθόντος χαρακτηρίζει γενικότερα το έργο των Ελλήνων διανοητών του Μεσοπολέμου και επιλέγεται ως η μόνη προοπτική σε εποχή ιδεολογικής σύγχυσης και

¹⁸ Για το ιστορικό μυθιστόρημα βλ. Κεφάλαιο Τέταρτο, σ. 56-58.

¹⁹ Στεκόμαστε με επιφύλαξη στην πολιτικής φύσεως ομαδοποίηση («βενιζελικοί») στην οποία προβαίνει ο Κ.Α. Δημάδης ερευνώντας τις ιδεολογικές και ιστορικές προϋποθέσεις του πεζογραφικού έργου σημαντικών εκπροσώπων της γενιάς της γενιάς του '30 στο βιβλίο του *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*. Η συγκεκριμένη παράμετρος δεν επηρεάζει τη μελέτη, ωστόσο θεωρούμε ότι ο Άγγελος Τερζάκης αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση.

²⁰ Βλ. σχετ.: Κ.Α. Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004, σ. 40-56.

κοινωνικής αστάθειας²¹. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι η προσπάθεια ανάκτησης ενός παρελθόντος μέσα από τη λογοτεχνική αφήγηση εξασφαλίζει ένα αίσθημα συνέχειας και εθνικής διαίωνισης²². Αυτός ο «ιστορισμός²³» των λογοτεχνικών έργων των δεκαετιών του 1930 και 1940 πορεύεται παράλληλα με τις προσπάθειες για ανασυγκρότηση της ιστορικής επιστήμης του νεότερου ελληνισμού²⁴.

²¹ Η κατάρρευση των αξιών της αστικής ιδεολογίας, η μεταξική δικτατορία του 1936, η γενική κρίση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η απειλή ενός νέου παγκόσμιου πολέμου περιγράφουν με αδρές γραμμές το περιβάλλον στο οποίο οι πεζογράφοι αυτοί συνέγραψαν αντιπροσωπευτικά έργα διοχετεύοντας σε αυτά τον κοινωνικό τους προβληματισμό. Η αναζήτηση της φυλετικής ταυτότητας μέσα από τη μετάθεση του πεζογραφικού ενδιαφέροντος στις εθνικές και λαϊκές αξίες είχε ήδη αρχίσει να εκφράζεται πριν από το 1936 και δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως ιδεολογική ευθυγράμμιση με τις αρχές του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, αλλά ως αναζήτηση ερεισμάτων στη βάση της εθνικής παράδοσης του ελληνισμού σε μια εποχή σύγχυσης και χαλάρωσης της κοινωνικής συνοχής, κατάσταση που σαφώς επιδεινώθηκε μετά την εκτροπή της μεταξικής δικτατορίας. Όσο αφορά τον Άγγελο Τερζάκη και τη δημοσίευση του ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* από το 1937, περιοριζόμαστε στο πλαίσιο αυτής της μελέτης να σημειώσουμε ότι η προσωπικότητα του Άγγελου Τερζάκη, η σταθερή αφοσίωσή του στα ιδεώδη της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας, βασικούς άξονες της σκέψης του, σταθερά επανερχόμενους στο δοκιμακό και πεζογραφικό του έργο, ο αποτροπιασμός του προς την τυραννία, επανειλημμένα εκφρασμένος στις επιφυλλίδες και στα άρθρα του δεν συνάδουν με οποιαδήποτε ιδεολογική σύνδεσή του με το καθεστώς του '36. Βλ. σχετ.: Παράρτημα, αρ. 3^α (Δημήτρης Τερζάκης, «Ο πατέρας μου», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τ.146 τχ.1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 901-932). Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «Ο Άγγελος Τερζάκης στο σύνορο του ανέφικτου», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια Ευθύνης 4, Αθήνα 1979, σ. 98· Βαγγέλης Χατζηαργυρίου, «Ο Άγγελος Τερζάκης και το ιστορικό μυθιστόρημα (Ξαναδιαβάζοντας την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*)», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τ.146, τχ.1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 821-827.

²² Βλ. σχετ.: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «Μυθοπλασία και Ιστορία», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 8/7/92, σ. 36.

²³ Ο όρος ανήκει στον Κ.Α. Δημάδη.

²⁴ Βλ. Πασχάλης Μ.Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, 1833-2002, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 42-45.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΜΥΘΟΣ

1. Περιληπτική παρουσίαση της υπόθεσης του μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*

«Θα σας ανιστορήσω ένα παμπάλαιο χρονικό, τις θαυμαστές περιπέτειες του ευγενικόπουλου Νικηφόρου του Σγουρού από τ' Ανάπλι, πώς ξέκοψε κατατρεγμένο με το ριζικό του σε στεριές και θάλασσες, και πώς σήκωσε πόλεμο ενάντια σε μια γυναίκα. Είναι μακρινοί οι καιροί που θέλω ν' αναστήσω, σβύστηκαν οι φωνές που τους τραγούδησαν, κι' από τα κόκκαλα των ανθρώπων που τους έζησαν δεν έχει απομείνει μηδέ σκόνη. Όμως εγώ, κλέρης, φτωχός κ' εξόριστος σε τούτο τον ανήμερο αιώνα, θα κάνω ό, τι μου είναι βολετό για να σας ευχαριστήσω, δίνοντας φωνή στ' αμίλητα. Κι' άμποτε, ευγενικοί μου άρχοντες η καλοσύνη σας κ' η συγκατάβαση να συχωρέσουν τα λάθη που μου ξέφυγαν ή τα ψεγάδια που κατάλαβα μα που δεν είχα τη δεξιότητα να τα διορθώσω». Με αυτήν την υπόσχεση υποδέχεται τον αναγνώστη του ο συγγραφέας Άγγελος Τερζάκης και αναλαμβάνει να την εκπληρώσει στα πενήντα δύο κεφάλαια που απαρτίζουν τα τρία μέρη της οριστικής έκδοσης του επιβλητικού ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* (1945).

Από τις πρώτες σελίδες μαθαίνουμε το ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο όπου εκτυλίσσεται η δράση: Φραγκοκρατία και Πελοπόννησος στα τέλη του 13^{ου} αι., εποχή κατά την οποία το Πριγκιπάτο της Αχαΐας - ένα από τα πολλά κρατίδια της διαμελισμένης ύστερα από την άλωση του 1204 Βυζαντινής Αυτοκρατορίας - κυβερνάται τώρα από τους Φράγκους ευγενείς Βιλλεαρδουίνους. Κρατίδιο οργανωμένο και κάποτε ισχυρό, ιδιαίτερα στη διάρκεια της ηγεμονίας του Γουλιέλμου Β', οι μεγαλεπήβολες βλέψεις του οποίου, ωστόσο, ταλαιπώρησαν τον βίο του Πριγκιπάτου. Η μυθοπλαστική φαντασία του συγγραφέα πλέκει τη δράση σε δυο επίπεδα, γύρω από τους δυο πρωταγωνιστές οι οποίοι συναντώνται σε πολλά σημεία. Έτσι, στο Πρώτο Μέρος κεντρικό πρόσωπο είναι ο νεαρός Νικηφόρος Σγουρός, γόνος μιας κάποτε ένδοξης, αρχοντικής οικογένειας από τ' Ανάπλι (Ναύπλιο), τη χαμένη τιμή της οποίας φιλοδοξεί να αποκαταστήσει. Ανυπόστατες κατηγορίες όμως συνδέουν το όνομα του Νικηφόρου με τον φοβερό Αραγωνέζο κουρσάρο Ροτζέρο Ντελιούρια, που λυμαινόταν με τον στόλο

του τα ανατολικά παράλια της Μεσογείου, και αναγκάζουν τον ήρωα να εγκαταλείψει το Ναύπλιο, για να κατευθυνθεί προς τον Μυτζηθρά (Μυστρά). Το επιβλητικό κάστρο, χτισμένο από τον πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο στη στρατηγική θέση του λόφου του Μυστρά, μετά τη νίκη των Βυζαντινών στη μάχη της Πελαγονίας, ορθώνεται στον βράχο, «ακρίτας, νότιος, ερημικός», «ένα κομμάτι γης ρωμαϊκής» περιτριγυρισμένο από το «πέλαγο της φραγκιάς, το λεβέντικο Μοριά, πριγκιπάτο των Βιλλαρδουίνων». Εκεί ο ενθουσιώδης και άδολος Νικηφόρος, το «παιδάριον», επιδιώκει να συναντήσει τον πρωτοστράτορα (βυζαντινό στρατηγό) Σγουρομάλλη, συγγενή του σύμφωνα με τα λεγόμενα της βάγιας του, στον οποίο ο νεαρός είχε εναποθέσει τις ελπίδες του. Η πολυπόθητη συνάντηση με τον υποτιθέμενο αυτό συγγενή εμπλέκει τον ανυποψίαστο στην αρχή νεαρό σε μια σειρά από περιπέτειες, μέσα από τις οποίες ο αφηγητής περιγράφει το κλίμα της εποχής. Το όραμα μιας γυναίκας, που σαν οπτασία περνά από δίπλα του ένα βράδυ και που, όπως θα διαπιστώσει στη συνέχεια, δεν είναι άλλη από την Ιζαμπώ, την «κυρά-Ζαμπέα τη Βιλλαρδουίνα» του *Χρονικού του Μορέως*, πριγκίπισσα του φράγκικου Μοριά, τον συντροφεύει στην περιπλάνησή του.

Με την πριγκίπισσα Ισαβέλλα λοιπόν, τη μεγαλύτερη κόρη του Φράγκου πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου και της Ρωμιάς Άννας Αγγελίνας Κομνηνής, ξεκινά το Δεύτερο Μέρος του μυθιστορήματος. Γεννημένη στο κάστρο της Καλαμάτας και μεγαλωμένη μέσα σε ένα αριστοκρατικό περιβάλλον, η Ιζαμπώ θα ζήσει μια ζωή καθορισμένη από τα αριστοκρατικά ήθη της δυτικής κοινωνίας του Μεσαίωνα και τις πολιτικές σκοπιμότητες του περιβάλλοντός της. Στην ηλικία των έντεκα χρόνων, ο πατέρας της την παντρεύει με τον Φίλιππο Ντ' Ανζού, τον δωδεκάχρονο γιο του βασιλιά της Νάπολης Καρόλου του Ανδεγαυού, στην επικυριαρχία του οποίου έχει τεθεί με συνθήκη το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Έτσι η Ιζαμπώ πλέει με τις φανταχτερές γαλέρες του βασιλιά πεθερού της για τη γη της Απουλίας, αφήνοντας για πρώτη φορά τα «αγαπημένα αμμουδερά ακρογιάλια» της Ελλάδας, «για το καλό του δοξασμένου Βασιλείου της Ανάπολης και του ωραίου Πριγκιπάτου της Αχαΐας», θύμα της πολιτικής ανάγκης (*raison d' état*), σχολιάζει ο Miller²⁵. Ο γάμος αυτός ωστόσο δεν έμελλε να μακροημερεύσει, καθώς ο φιλάσθενος Φίλιππος πεθαίνει πρόωρα και μετά από ένα μικρό διάστημα η Ιζαμπώ παντρεύεται τον φιλόδοξο και γενναίο ιππότη Φλωρέντιο Ντ' Αινώ, ενώ ήδη έχει προηγηθεί και ο θάνατος

²⁵ William Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις: Άγγελου Φουριώτη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1960, σ. 182.

των γονιών της. Ύστερα λοιπόν από δεκαεπτά χρόνια «εξορίας» από την πατρίδα της, «έγκλειστη» στην αυλή των Ανζού, η Ιζαμπώ επιστρέφει με τον δεύτερο άντρα της στη γη της Αχαΐας, στο πατρικό της κάστρο στην Καλαμάτα, ως διάδοχος στον πριγκιπικό θρόνο. Όμως τα πράγματα εκεί έχουν αλλάξει. Το διάστημα μετά από τον θάνατο του πρίγκιπα Γουλιέλμου, το Πριγκιπάτο της Αχαΐας χωρίς ουσιαστικό ηγέτη έχει περιέλθει σε παρακμή, λόγω κακοδιοίκησης των βαΐλων και εξαθλίωσης του ρωμαϊκού λαού από τις αρπαχτικές διαθέσεις των τοπικών Φράγκων αρχόντων και των κουρσάρων. Παρά την προθυμία του ικανού νεοφώτιστου πρίγκιπα Φλωρέντιου, ο οποίος επιδίωξε με έξυπνη και μετριοπαθή διακυβέρνηση να αντιμετωπίσει τους ντόπιους, η κατάσταση δεν βελτιώνεται σημαντικά.

Ύστερα από πολλές περιπέτειες, που δίνουν στον συγγραφέα την ευκαιρία να σκιαγραφήσει το ιδιαίτερο κλίμα της εποχής, ο νεαρός Νικηφόρος Σγουρός, που γνωρίσαμε στο Πρώτο Μέρος, φτάνει στο κάστρο της Ιζαμπώς στην Καλαμάτα. Σκοπός του είναι να της παραδώσει μια μυστική γραφή από τον πρωτοστράτορα του Μυστρά Σγουρομάλλη, αλλά κυρίως να συναντήσει επιτέλους την ονειρεμένη κυρά, που μέχρι τότε «*πλανιόταν άπιαστη μέσα στην καταχνιά του ονείρου*». Στην αρχή ζει για ένα διάστημα στην Καλαμάτα, μαζί με τον απλό λαό, τους φτωχούς και καταφρονημένους βιλάνους. Γίνεται ένας από αυτούς, γνωρίζει την αποδοχή που μάταια αποζητούσε στην πατρίδα του, βιώνει τον ευτελισμό του σκλάβου, την αλαζονεία και τη σκληρότητα του φράγκου κατακτητή, αγανακτεί με την αδικία, αναρωτιέται στο τέλος αν η εξιδανικευμένη στα μάτια του πριγκίπισσα, κλεισμένη στο όμορφο κάστρο της, έχει επίγνωση της δυστυχίας του λαού που διαφεντεύει.

Η παραμονή του Νικηφόρου στο κάστρο ύστερα από ενθάρρυνση της ίδιας της Ιζαμπώς -προσκεκλημένος ή αιχμάλωτος, δεν μπόρεσε ο ίδιος να ξεδιαλύνει- θα του αποκαλύψει τον άγνωστο κόσμο που σαν παραμύθι κρύβεται πίσω από τα ψηλά τείχη. Εκεί, μέσα στα φανταχτερά πλούτη, τις γιορτές, τις βεγγέρες, τη ματαιοδοξία των ξένων αρχόντων, το ευγενικόπουλο από τ' Ανάπλι, θα γοητευτεί από τη λάμψη της ιπποσύνης, αλλά θα την προσπεράσει. Θα εξομολογηθεί στη μελαγχολική πριγκίπισσα τον έρωτά του, αλλά με περηφάνια θα αρνηθεί το αξίωμα που εκείνη του προσφέρει στην ακολουθία της. Νιώθοντας ότι κάτι σπουδαίο τον καλεί, κάτι που βρίσκεται μακριά, «*στους μεγάλους δρόμους της θάλασσας*», το «*παιδάριο*» σταδιακά ωριμάζει και ετοιμάζεται για το «*μεγάλο πάλεμα*», για

την εκπλήρωση του χρέους προς τη φυλή του, που δεν είναι άλλο από το δίκαιο αγώνα για τη λευτεριά και την αξιοπρέπεια.

Το νέο ξεκίνημα για τον Νικηφόρο - η «Δεύτερη ανακάλυψη του κόσμου», φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο το τέταρτο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους του έργου - πραγματοποιείται κατόπιν μιας φοβερής μάχης κοντά στην Καλαμάτα, ανάμεσα στους Φράγκους του πριγκιπάτου και τους κουρσάρους του Ντελιούρια. Έχοντας πολεμήσει γενναία στο πλευρό των Φράγκων ιπποτών, αρχικά αιχμάλωτος ύστερα από τη βαριά ήττα και με τη θέλησή του κατόπιν ακούραστος εργάτης πάνω στις αραγωνέζικες γαλέρες, ο ήρωας θα ταξιδέψει σε μακρινά πέλαγα, εκεί που «είν' ένας άλλος νόμος που κυβερνάει», θα βρεθεί σε λιμάνια Ανατολής και Δύσης, για να επιστρέψει πλούσιος σε εμπειρίες, αλλά με μια διαφορετική άποψη για τον κόσμο και με τη σιγουριά ότι το εξαίσιο όνειρο που έχει πλάσει με τον νου του ακόμη δεν το 'χει συναντήσει. Η Ιζαμπώ από την άλλη πλευρά, νομίζοντας τον Σγουρό νεκρό, γίνεται όλο και πιο απόκοσμη «μεγαλώνοντας τον κύκλο της αδιαφορίας που τριγύριζε την ύπαρξή της». Η γέννηση της κόρης της Μαχώς θα σταθεί το μοναδικό γεγονός που θα φωτίσει κάπως την πληκτική ζωή της. Παράλληλα, η κατάσταση στην Καλαμάτα επιδεινώνεται και εστίες ανταρσίας από τους βιλάνους καταπνίγονται απάνθρωπα από τους βαρόνους. Η εξαθλίωση του λαού αυξάνεται, καθώς ο βαρύς χειμώνας και η πείνα αποδεκατίζουν τους φτωχούς σκλάβους παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του πρίγκιπα Φλωρέντιου να βοηθήσει. Οι εικόνες δυστυχίας των ανθρώπων του τόπου του εξοργίζουν τον Νικηφόρο. Συλλογίζεται την άδικη μοίρα της περήφανης φυλής του και θλίβεται βλέποντας τη μοιρολατρική αποδοχή της. Η επαφή του με τους βασανισμένους βιλάνους, η αγανάκτηση από τις ταπεινώσεις, τους θανάτους, τις δυσβάστακτες φορολογίες θα τον ωθήσουν στην οργάνωση μιας επιχείρησης για την κατάληψη του κάστρου της Καλαμάτας. Απώτερος στόχος είναι η αποτίναξη της κουγκέστας, η επιστροφή στους χρόνους όταν «ο τόπος ήταν λεύτερος... στις ράχες των βουνών δεν έβλεπες κάστρα... χαρά Θεού ήταν ο Μοριάς».

Γεμάτος πάθος και αισιοδοξία, ο νεαρός επαναστάτης αφυπνίζει τους βιλάνους και κερδίζει την εμπιστοσύνη τους. Απεκδύεται την αρχική του εμμονή στη διεκδίκηση της ξεπεσμένης αρχοντικής καταγωγής και δηλώνοντας απερίφραστα «Είμαι Ρωμιός. Ένας κι εγώ ανάμεσό σας. Και σας φέρνω την Ανάσταση!», αναλαμβάνει τα ηνία της εξέγερσης. Η βαθιά του

πίστη στο δίκαιο αγώνα ξεσηκώνει τους καταπιεσμένους βιλάνους, μετατρέποντας τη μοιρολατρία τους σε αγωνιστικό φρόνημα. Παραμερίζοντας τον έρωτά του για την Ιζαμπώ, ο Σγουρός αφοσιώνεται στην εκπλήρωση του συλλογικού χρέους. Οργανώνει μυστικά και μεθοδικά την εξέγερση, συσπειρώνει Έλληνες και Σλάβους χωρικούς σε κοινή επιχείρηση για την κατάληψη του κάστρου των Βιλλεαρδουίνων στην Καλαμάτα. Στόχος του είναι να το παραδώσει στον άρχοντα του Μυστρά, περιφρονώντας τις εκβιαστικές απαιτήσεις των Γενοβέζων ανταγωνιστών των Βενετών. *«Η Καλαμάτα από τους Φράγκους θα λευτερωθεί για να μείνει τελειωτικά λεύτερη»*. Η επίθεση πραγματοποιείται την καθορισμένη μέρα.

«Ροβολατόροι βιλάνοι πήρανε το κάστρο σας το πατρικό»: ο Φλωρέντιος ανακοινώνει στην Ιζαμπώ το αναπάντεχο μαντάτο από την Καλαμάτα, ενώ όλοι οι άρχοντες του πριγκιπάτου και πλήθος κόσμου παρευρίσκονται σε φαντασμαγορικό τορνέο (κονταροχτύπημα) στην Ανδραβίδα, την πρωτεύουσα του πριγκιπάτου. Το κάστρο της Καλαμάτας, ύστερα από την επιτυχημένη έκβαση του σχεδίου του Σγουρού, αφήνεται στην εκδικητική μανία των εξαθλιωμένων βιλάνων, κυριευμένων από *«το μεθύσι της καταστροφής»* προς πικρή απογοήτευση του πρωτεργάτη της εξέγερσης, που τόσο διαφορετικά τα είχε φανταστεί όλα. *«Τι πικρό και ματωμένο πράγμα που είναι η λευτεριά του ανθρώπου...»*. Τα φουσάτα των Φράγκων ωστόσο δεν αργούν να κάνουν την εμφάνισή τους. Με υπεροπτική υπερηφάνεια για τους Φράγκους, αλλά και περισσό θάρρος, οι επαναστατημένοι βιλάνοι απορρίπτουν τη γενναιόδωρη προσφορά του πρίγκιπα σε γη ή χρήματα ώστε να επιστρέψουν το πατρογονικό κάστρο της Ιζαμπώς. *«Ο σκοπός τους δεν ήτανε να πληρωθούν...πήρανε δικαιωματικά αυτό που τους ανήκει»*. Ύστερα από έναν δύσκολο χειμώνα μέσα στο κάστρο και χωρίς την αναμενόμενη ενίσχυση από την Κεφαλή του Μυτζηθρά, οι άπειροι ροβολατόροι -Μανιάτες, Γιαννιτσιώτες, Καλαματιανοί- πραγματοποιούν ηρωική έξοδο από το κάστρο, επιλέγοντας τον δρόμο του αγώνα και της λευτεριάς που τους δείχνει ο Σγουρός κάτω από το λάβαρο της Ανάστασης. Ωστόσο ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν επιθυμεί τη ρήξη με τους Φράγκους και διαμηνύει στους αρχηγούς των ροβολατόρων μέσω του Μυτζηθρά να επιστρέψουν το κάστρο στους Φράγκους. Η ιδιοτέλεια και η προδοσία επιφύλασσαν άδοξο τέλος στον ξεσηκωμό των βιλάνων στην Καλαμάτα. Η Ιζαμπώ βλέπει όλο το γεγονός σαν σημάδι της μοίρας, την οποία όμως αδυνατεί παρά τη λαχτάρα της να ανατρέψει, ακόμη κι όταν ο Σγουρός, στην τελευταία από τις λιγοστές τους συναντήσεις, την καλεί να τον συντροφεύσει στον αγώνα για μια ελεύθερη και ευτυχισμένη πατρίδα,

όπως υπαγορεύει η ρωμαϊκή καταγωγή της. Έτσι ο ήρωας, μετά την οριστική κατάρρευση του γυναικείου ιδανικού, συνειδητοποιημένος και ασυμβίβαστος επαναστάτης, θα συνεχίσει με μια ομάδα συμπατριωτών του το αντάρτικο στα βουνά, λυτρωμένος από το νεανικό του πάθος για την πριγκίπισσα, που τόσο τον τυράννησε, αλλά συνάμα του χάρισε «*τη λαχτάρα για καθετί μεγάλο και υψηλό*». Η ίδια η Ιζαμπώ, μετά τον θάνατο και του δεύτερου συζύγου της, του Φλωρέντιου ντ' Αινώ, αδιαφορώντας για την εξουσία που ποτέ της δεν επιδίωξε, εγκλωβισμένη στη μοίρα της και το κοινωνικό κατεστημένο, εγκαταλείπει οριστικά πια την αγαπημένη γη, «εξόριστη» από την πατρίδα για δεύτερη φορά...

2. Στον απόηχο του μύθου

Με φόντο λοιπόν την άρτια φιλοτεχνημένη και σκηνογραφημένη με κάθε λεπτομέρεια «τοιχογραφία» της μακρινής και γοητευτικής εποχής της Φραγκοκρατίας, ο συγγραφέας αναπτύσσει την αφήγησή του σε δυο παράλληλα επίπεδα, ακολουθώντας τους δυο κεντρικούς χαρακτήρες: την Ισαβέλλα (Ιζαμπώ) κόρη του πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου και της Άννας Κομνηνής-Αγγελίνας, πρόσωπο ιστορικό, και τον νεαρό Έλληνα Νικηφόρο Σγουρό, απόγονο της άλλοτε αρχοντικής οικογένειας των Σγουρών από το Ναύπλιο, πρόσωπο πλαστό²⁶. Ανάμεσα στους δύο πρωταγωνιστές αναπτύσσεται κατά την πορεία της αφήγησης μια «χαλαρή μυθιστορηματική σχέση²⁷», σε βαθμό που αυτοί ανάγονται σε σύμβολα δύο διαφορετικών κόσμων και δυο αντίθετων βιοθεωριών: από τη μια πλευρά η Ιζαμπώ, παγιδευμένη σε μια ζωή στάσιμη και ετεροκαθορισμένη, με τους όρους που η αρχοντική καταγωγή της έχει επιβάλει από τη στιγμή που γεννήθηκε, περιχαρακωμένη σε έναν εσωστρεφή και μελαγχολικό χαρακτήρα, σκιαγραφεί το πορτρέτο ενός κόσμου που φθίνει. Γύρω από την ηρωίδα ο συγγραφέας ζωντανεύει έναν ολόκληρο κόσμο με ευγενείς, ιππότες, πρίγκιπες, βαρόνους, τροβαδούρους, πειρατές, ραδιουργίες και άφθονες μάχες. Η καθημερινή ζωή στις αυλές των

²⁶ Από τον θρυλικό Λέοντα Σγουρό, αυθέντη Ναυπλίας, Άργους και Κορίνθου, τον ισχυρότερο από τους επιχώριους άρχοντες, ο οποίος αντιστάθηκε πεισματικά στους Φράγκους και πέθανε πολεμώντας τους, αλλά και μια από τις πιο αμφιλεγόμενες προσωπικότητες της εποχής του, τον ορμητικό *Lasgur* κατά τους Φράγκους (Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 72) ο ήρωας του Τερζάκη σίγουρα διατηρεί μαζί με το όνομα τη φιλοδοξία και το αγωνιστικό πνεύμα («Από τον Λέοντα Σγουρό κρατάω, τον άρχοντα του Αναπλίου και του Άργους», *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ. 194).

²⁷ Ο εύστοχος χαρακτηρισμός ανήκει στον Α. Σαχίνη, βλ. σχετ.: Απόστολος Σαχίνης, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 107.

αρχόντων και στο κάστρο της Καλαμάτας, τα ιπποτικά ήθη, ο επιβλητικός κόσμος των ευγενών και δυνατών Φράγκων, με τις εκθαμβωτικές ενδυμασίες, τον πλούσιο οπλισμό, τις λαμπερές γιορτές, τα περήφανα κονταροχτυπήματα, παίρνουν επική πνοή μέσα από την αναπλαστική φαντασία και το αφηγηματικό ταλέντο του συγγραφέα, που ταξιδεύουν τον αναγνώστη στην ατμόσφαιρα μιας άγνωστης εποχής. Ωστόσο, ακόμη και μέσα σε όλο αυτόν τον φανταχτερό διάκοσμο, τα σημάδια της παρακμής προβάλλουν αποφασιστικά και η Ιζαμπώ, Φράγκισσα και Ρωμιά μαζί, εγκλωβισμένη σε μια αδιέξοδη δραματική πορεία, αισθητοποιεί εύγλωττα τη μοίρα του φραγκοπατημένου Μοριά, της Ελλάδας εν γένει και ενός λαού που για αιώνες στερήθηκε την ελευθερία και το δικαίωμα να ορίζει την τύχη του. «Ο Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος, τις σπάνιες φορές που την έβλεπε, συλλογιζόταν πως η κόρη τούτη, η τόσο ξένη γι' αυτόν, ήτανε σύμβολο ζωντανό, θεόσταλτο, της παρακμής του γένους που αρχίζει...²⁸», αποτυπώνει ο Τερζάκης τις σκέψεις του πρίγκιπα πατέρα της Ιζαμπώς, τελευταίου αρσενικού διαδόχου του οίκου των Βιλλεαρδουίνων, γενιά που σημάδεψε τις τύχες του Μοριά στα δύσκολα χρόνια της φράγκικης «κουγκέστας».

Στον αντίποδα της Ιζαμπώς και του κόσμου της στέκεται ο νεαρός Νικηφόρος Σγουρός. Η μη ιστορικότητα του προσώπου του Σγουρού παρέχει στον συγγραφέα την ευχέρεια να πλάσει έναν ήρωα - σύμβολο με χαρακτηριστικά που συναιρούν ιδιότητες επιμέρους προσώπων της εποχής και, κατά μία άποψη, συνθέτουν τον φορέα της ιδέας του νέου ελληνισμού, όπως αυτή αναδύεται μέσα από τα δύσκολα χρόνια της μεσαιωνικής Ελλάδας²⁹. Χαρακτήρας σφαιρικός και σύνθετος, βρίσκεται από την αρχή του μυθιστορήματος σε μια διαρκή εξέλιξη, καθώς οι διάφορες εμπειρίες που επιλέγει να βιώσει επιδρούν καταλυτικά στην ιδιοσυγκρασία του και διαλύουν τις ψευδαισθήσεις του. Έτσι, το «παιδάριο» του Πρώτου Μέρους του βιβλίου ωριμάζει, οδηγούμενο ύστερα από εσωτερικές συγκρούσεις και αμφιταλαντεύσεις σε μια «δεύτερη ανακάλυψη του κόσμου³⁰». Η

²⁸ Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ, σ. 124

²⁹ Χριστόφορος Λιοντάκης, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του, Τετράδια «Ευθύνης» 4, Αθήνα 1979, σ. 78-79. Για το θέμα της «εθνικοποίησης» του προσώπου του κεντρικού ήρωα-συμβόλου και της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας στα μεσαιωνικά χρόνια του ελληνισμού σε συσχέτισμό με την εποχή κυκλοφορίας και δημοσίευσης του Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ βλ. Πέμπτο Κεφάλαιο της μελέτης.

³⁰ «Δεύτερη ανακάλυψη του κόσμου»: τίτλος του τέταρτου κεφαλαίου του Τρίτου Μέρους. Για το λογοτεχνικό χαρακτήρα του κεντρικού ήρωα του μυθιστορήματος Νικηφόρου Σγουρού, βλ. την ενδιαφέρουσα περιεκτική μελέτη «Ο χαρακτήρας του Νικηφόρου Σγουρού στην Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ του Άγγελου Τερζάκη» της Ελένης Λαμπάκη στο Πρακτικά της 6^{ης} Συνάντησης Εργασίας

συναναστροφή του ήρωα με τον υπόδουλο βιλάνο, η αγανάκτηση και η οργή για την αδικία σε βάρος του λαού του συμβάλλουν στη σταδιακή μεταμόρφωσή του σε δυναμικό επαναστάτη, οραματιστή της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας. Απομυθοποιώντας πια την παραδομένη σε ένα άχαρο και αδιέξοδο πεπρωμένο πριγκίπισσα βλέπει καθαρά την αδυναμία προσέγγισης των ασύμβατων κόσμων τους και αφοσιώνεται με ζήλο στην επιτέλεση του συλλογικού χρέους, που στο εξής γίνεται γι' αυτόν απαρέγκλιτος προορισμός της ζωής του³¹. Η αδυναμία της Ιζαμπώς, η οποία αφήνει σε εκκρεμότητα το προσωπικό της αδιέξοδο, εξισορροπείται από την αποφασιστικότητα του ήρωα Νικηφόρου. Κι έτσι, ενώ στο τέλος «για άλλη μια φορά η Ιζαμπώ έχει νιώσει τον εαυτό της εξόριστο, η ψυχή της γυρεύει μια πατρίδα³²», ο Σγουρός, απαλλαγμένος από συναισθηματικά διλήμματα, οραματίζεται αυτή την πατρίδα ελεύθερη και δυνατή³³.

Πλάι στην ηρωική, ηγετική, όπως εξελίσσεται, φιγούρα του Σγουρού ο συγγραφέας τοποθετεί τον καταπιεσμένο και εξαθλιωμένο λαό, άλλοτε ως απρόσωπο πλήθος άλλοτε ως συγκεκριμένους χαρακτήρες της ιστορίας του, από τους οποίους ο καθένας καταλαμβάνει μια αντιπροσωπευτική θέση στην πλατιά βάση της κοινωνικής πυραμίδας του φραγκοκρατούμενου πληθυσμού. Μέσα από τις περιγραφές του χώρου και τους εσωτερικούς μονολόγους των προσώπων ζωντανεύει ένα πλατύ σύνολο ζωής, όπου και η φευγαλέα λεπτομέρεια λειτουργεί ίσως ανεπαίσθητα αλλά ουσιαστικά στη δημιουργία της ποιητικής ατμόσφαιρας. Η εξισορρόπηση ρεαλισμού και λυρισμού, η πολύπλευρη αξιοποίηση των αφηγηματικών τεχνικών, η προσεκτικά εμπλουτισμένη γλώσσα με το λεξιλόγιο της εποχής συμβάλλουν στη λογοτεχνική μετουσίωση της «σκοτεινής» αυτής περιόδου του Ελληνισμού. Έχοντας όμως πάντα κατά νου ότι *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* είναι ιστορικό μυθιστόρημα και μάλιστα χαρακτηρίζεται ως ένα από τα πιο αυθεντικά, αντιπροσωπευτικά και δημοφιλή της νεοελληνικής πεζογραφίας, στρέφουμε το βλέμμα μας στην Ιστορία, η οποία στέκεται πλάι στον

Μεταπτυχιακών Φοιτητών του Τμήματος Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 13-15 Μαΐου 2011, τ. Β', σ. 198-208.

³¹ Αναφορικά με το θέμα του μυθιστορήματος και τις αντιτιθέμενες τάσεις που εντοπίζονται με άξονα τους δύο κεντρικούς χαρακτήρες βλ. τις παρατηρήσεις του Άγγελου Αφρουδάκη στο: *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* στο πλαίσιο της μυθιστορηματικής παραγωγής του Α. Τερζάκη (Πρόλογος στο Άγγελος Τερζάκης, *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2011, σ. 16-17).

³² *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 555.

³³ Βλ. Μαρία Μαρκαντωνάτου, «*Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ...Με αφορμή τα 800 χρόνια από τη Φραγκοκρατία*», Ηλεκτρονικό περιοδικό *Λέξημα* (αναδημοσίευση 29/01/2007, <http://www.lexima.gr/> -ημερομηνία εισόδου: 11/12/2016, 1^η δημοσίευση, περιοδικό *Ομπρέλα*, τχ. 75, Δεκέμβριος 2006-Φεβρουάριος 2007).

αφηγητή και του προσφέρει το σταθερό εκείνο έδαφος για να στηρίξει τη μυθοπλασία του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ: ΑΠΟ ΤΗΝ Δ΄ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΟ ΠΡΙΓΚΙΠΑΤΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ(1204-1432)³⁴

1. Η Δ΄ Σταυροφορία και η Λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο³⁵

Η ιστορία της Φραγκοκρατίας και εν γένει των λατινικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο έχει τις απαρχές της στις σταυροφορικές εκστρατείες, το «μείζον γεγονός του Μεσαίωνα³⁶», που επιστέγασε τις τυχοδιωκτικές και επεκτατικές τάσεις της Δύσης προς την Ανατολή. Ανεξάρτητα από το ιδεολογικό-πνευματικό περίβλημα και τις αρχικές επιδιώξεις των ισχυρών κέντρων εξουσίας, κοσμικών και εκκλησιαστικών, από όπου εκπορεύτηκαν και υλοποιήθηκαν οι Σταυροφορίες, οι κινήσεις αυτές έλαβαν στην πορεία τη μορφή αποικιοκρατικής εξάπλωσης σε εδάφη των οποίων οι κατακτητές θεώρησαν τους εαυτούς τους αυτοδίκαιους κληρονόμους³⁷. Τυπικά η Λατινοκρατία στον χώρο της σημερινής Ελλάδας ξεκινά μετά την αμφιλεγόμενη ως προς τα κίνητρα των συντελεστών της Δ΄ Σταυροφορία (1203-1204), που με την παρέκκλιση από τον αρχικό σχεδιασμό και τη

³⁴ Για τη συνοπτική παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου αξιοποιήθηκαν καταρχήν ως γενικά βοηθήματα τα: 1. William Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις: Άγγελου Φουριώτη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1960, σ. 15-29, 35-49, 60-81, 93-124, 127-138, 145-168, 171-183, 194-212, 216-261, 2. William Miller, *The Latin Orient*, New York The Macmillan Co, 1920, σ.32-38, 3.Χρύσα Μαλτέζου, «Ο Ελληνισμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1453)», σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Θ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 244-291.

³⁵ Υιοθετείται ο ευρύτερος «Λατινοκρατία» και «λατινικές κυριαρχίες», όταν γίνεται αναφορά γενικά στη μακρά περίοδο των δυτικών κυριαρχιών επί των εδαφών του Βυζαντίου και των καταληφθέντων ελλαδικών τμημάτων. Ο στενότερος όρος «Φραγκοκρατία» και «φραγκική κυριαρχία» αναφέρεται σε περιπτώσεις όπου πραγματικά υπήρχε φραγκική, δηλ. υστερομεσαιωνική γαλλική κυριαρχία, όπως εν προκειμένω στην Πελοπόννησο με το φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Βλ. σχετ. Αλέξιος Σαββίδης, «Λατινοκρατία-Φραγκοκρατία μετά το 1204 μ.Χ. Όροι ταυτόσημοι; Ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο για τους πρώτους αιώνες των δυτικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο», *Βυζαντινά*, τομ.23, (2003), σ. 187-206.

³⁶ Έτσι αξιολογεί το φαινόμενο των Σταυροφοριών ο Steven Runciman στο τρίτομο έργο του *Η Ιστορία των Σταυροφοριών* (1951), στο οποίο ο Βρετανός ιστορικός επιχειρεί να παρουσιάσει ολοκληρωμένα και σφαιρικά, σε αφηγηματικό λόγο, πέρα από τα γεγονότα καθαυτά και τις συνθήκες που κυοφόρησαν τη σταυροφορική κίνηση στη Δύση και ευνόησαν την προέλαση των σταυροφορικών στρατών στην Ανατολή. Βλ. σχετ. τη βιβλιοκρισία της Μαρίας Λεοντσίνη για τον συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, επιστ. επιμέλεια Ν.Γ. Μοσχονά, Αθήνα 2008 στο <http://www.archaiologia.gr/blog/2009/> (ημερομηνία εισόδου 12/5/2017).

³⁷ Κατά μία άποψη, η ιστορική αποτίμηση της πορείας των Σταυροφοριών οδηγεί στη θεώρησή τους ως προδρόμου της μετέπειτα ευρωπαϊκής αποικιοκρατικού τύπου εξάπλωσης. Βλ. σχετ. τη μελέτη του Νίκου Γ. Μοσχονά, «Οι Σταυροφορίες: το όραμα και η δράση τους», στο συλλογικό τόμο με τίτλο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ν.Γ. Μοσχονά (επιστ. επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο Σήμερα 5»], Αθήνα 2008, σ. 61-97.

ληλασία της Κωνσταντινούπολης, απόληξη μιας βαθμιαίας αλλαγής του αρχικού προορισμού, προφανώς απώλεσε οποιοδήποτε ιδεώδες του σταυροφορικού κινήματος, και, ακόμη κι αν η πολυσυζητημένη «εκτροπή» δεν εξέφρασε το σύνολο των σταυροφόρων, εκ του αποτελέσματος κρίνεται ότι προσείλκυσε την πλειονότητα αυτών³⁸. Η εξασφάλιση του ελέγχου των προνομιούχων εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εξίσου σημαντικών με εκείνα της μουσουλμανικής Ανατολής, εξυπηρετούσε τις κυριαρχικές βλέψεις των Δυτικών, σταυροφόρων και Βενετών, αλλά και της ίδιας της Εκκλησίας³⁹. Η κατάσταση που διαμορφώθηκε στη συνέχεια αποτέλεσε ουσιαστική καμπή στην ιστορία του Βυζαντίου, μέχρι τότε εξισορροπητικού παράγοντα ανάμεσα στους διαφορετικούς κόσμους Ανατολής και Δύσης.

Η ιστορική περίοδος της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας είναι γοητευτική όσο και σύνθετη, φορτωμένη με γεγονότα, από εκείνα που μαρτυρούν απερίφραστα και κυνικά πως ο νόμος επικράτησης του ισχυρού δεν παύει να αποτελεί κινητήριο δύναμη του ιστορικού γίνεσθαι και πως το ανώνυμο πλήθος μοιραία καθίσταται όργανο και αποδέκτης της αδυσώπητης αυτής πραγματικότητας. Οι σταυροφορικές εκστρατείες ξεκινώντας από τον ζήλο της παπικής εκκλησίας και του λαού της να θωρακίσουν το χριστιανικό δόγμα απέναντι στην απειλή των «απίστων», ενσωμάτωσαν τις υλικές φιλοδοξίες των «εξ εσπερίας» ηγεμόνων, που προφασιζόμενοι ενίοτε την ενοποίηση του χριστιανικού κόσμου με την επαναφορά των «σχισματικών» πληθυσμών της Αυτοκρατορίας και εκμεταλλευόμενοι τη δυναστική κρίση στο Βυζάντιο συσπείρωσαν τις δυνάμεις τους σε ένα πρωτοφανές για την εποχή κατακτητικό εγχείρημα στα εδάφη της Ανατολής.

³⁸ Τα γεγονότα του 1204 που οδήγησαν στην άλωση της βυζαντινής πρωτεύουσας είναι θεωρητικά γνωστά και έχουν καταγραφεί στον ιστοριογραφικό λόγο. Η ανίχνευση, ωστόσο, των κινήτρων που έφεραν τους «εξ εσπέρας στρατούς» (Ν. Χωνιάτης) μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης και ο καταλογισμός των ευθυνών για τη δραματική κατάληξη της 13^{ης} Απριλίου συνιστά ένα από τα πιο ακανθώδη ζητήματα για την έρευνα της μεσαιωνικής ιστορίας, αν και για μερικούς ενδεχομένως ξεπερασμένο. Οποσδήποτε το είδος των προσφερόμενων πηγών, δυτικών ή βυζαντινών, σύγχρονων του γεγονότος ή μεταγενέστερων, και η πρόσληψή τους από τον εκάστοτε ερευνητή συμβάλλουν στη διαμόρφωση της αντίστοιχης οπτικής. Βλ. σχετικά τις μελέτες : Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, «Βυζαντινές πηγές για την άλωση του 1204» Ζαχαρίας Τσιρπανλής «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 κατά τις δυτικές πηγές. Ερμηνευτική προσέγγιση στο ζήτημα της εκτροπής» στο *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 203-238 και 165-201 αντίστοιχα: Ντούρου, «Η Δ' Σταυροφορία: οργάνωση της κίνησης και παρέκκλιση των στόχων», στο *Φράγκοι και Βενετοί*, σ. 119-121.

³⁹ Σχετικά με τις συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε και οργανώθηκε η ιδέα των Σταυροφοριών στη δυτική Ευρώπη, βλ. την περιεκτική μελέτη «Η Δ' Σταυροφορία: οργάνωση της κίνησης και παρέκκλιση των στόχων» στο Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Φράγκοι και Βενετοί στη Ρωμανία. Αρχαιακά τεκμήρια*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, σ. 115-121.

Η κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη περί τα τέλη του 11^{ου} αι., - παγίωση φεουδαρχίας, διαμόρφωση των πρώτων βασιλείων, άνθηση του εμπορίου, αύξηση της ναυτικής δύναμης των ιταλικών πόλεων, δημογραφική έκρηξη - σε συνδυασμό με την παρακμή στην οποία είχε περιέλθει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά τις τελευταίες δεκαετίες δημιούργησαν την ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία η αρχική ιδέα υπεράσπισης της πίστης μετατράπηκε σε συντονισμένη εκστρατεία των ισχυρών της Δύσης προκειμένου να καρπωθούν τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη στα ζωτικά εδάφη της Ανατολής, ο καθένας για τον δικό του χώρο επιρροής και εξουσίας.

Εν προκειμένω, στην πρώτη γραμμή των συντελεστών της Δ' Σταυροφορίας συναντούμε τον πάπα Ιννοκέντιο Γ', ενσάρκωτή των θεοκρατικών αντιλήψεων, πνευματικό υποκινητή της επιχείρησης και απόλυτο εκφραστή της ιδέας περί παγκόσμιας κυριαρχίας της παπικής εκκλησίας (*dominium mundi*), τον Βενετό δόγη Ερρίκο Ντάντολο, εκπρόσωπο της κοσμικής εξουσίας και φορέα του υλιστικού, εμπορικού πνεύματος και τον Φράγκο μαρκήσιο Βονιφάτιο Μομφερρατικό, αρχηγό της επιχείρησης, οι διαφορετικές, αλλά διασταυρούμενες βλέψεις των οποίων οδήγησαν τα τυχοδιωκτικά, ετερόκλητα και εξαθλιωμένα, σε πολλές περιπτώσεις, στίφη της Ευρώπης στο ζωτικό χώρο της Ανατολής, με πρώτο αυτόν της ήδη παραπαίουσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Δ' Σταυροφορία αποτέλεσε στην ουσία και κατά γενική ομολογία μια επεκτατική επιχείρηση της φεουδαρχικής Δύσης πολιτικού και οικονομικού χαρακτήρα, καλυμμένη εύσχημα πίσω από το σύμβολο του σταυρού και ενδεδυμένη τη γοητευτική περιβολή του ιππότη, ορκισμένου αντίπαλου των απίστων, προστάτη της εκκλησίας (*miles Christi*) και των αδυνάτων· μια επιχείρηση από την οποία όμως δεν έλειψαν όσοι από την άλλη πλευρά πρόσφεραν γη και ύδωρ στον βωμό του προσωπικού συμφέροντος και που απέδωσε περίσσια οφέλη στους εμπνευστές της και τους συνεργούς τους, αλλάζοντας δραστικά τους συσχετισμούς του μεσαιωνικού κόσμου και διαμορφώνοντας σε μεγάλο βαθμό τον γεωπολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό χάρτη της σημερινής Ευρώπης⁴⁰.

⁴⁰ Βλ.σχετ. το άρθρο της Αγγελικής Λαΐου, *Η Δ' Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της σε:* <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=157482> δημοσίευση: 07/03/2004,(ημερομηνία εισόδου: 17/10/2017).

2. Η διανομή των εδαφών της «Ρωμανίας⁴¹» μετά την Δ' Σταυροφορία

Η μοιραία Σταυροφορία είχε ως αποτέλεσμα την άλωση της Κωνσταντινούπολης, τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τη συγκρότηση λατινικών ηγεμονιών από τους φιλόδοξους ισχυρούς ευγενείς της Δύσης που καρπώθηκαν τα πολύτιμα εδάφη. Σύμφωνα με το έγγραφο της διανομής *Partitio Terrarum Imperii Romaniae* του 1204, που, ως επί το πλείστον, στηριζόταν στην τελευταία εμπορική συμφωνία Βενετίας και αυτοκράτορα Αλέξιου Γ', το ένα τέταρτο των βυζαντινών κτήσεων θα αποτελούσε στο εξής τη νέα Λατινική Αυτοκρατορία της Ρωμανίας⁴². Ο αυτοκρατορικός θρόνος παραχωρήθηκε στον Βαλδουίνο, κόμη της Φλάνδρας. Τα υπόλοιπα μέρη μοιράστηκαν μεταξύ των Βενετών και των σταυροφόρων, ενώ ο «αδικημένος» αρχηγός των τελευταίων, Βονιφάτιος, μαρκήσιος του Μομφερράτου, έλαβε με όρκο υποτέλειας στον Λατίνο αυτοκράτορα, το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης. Ως πρώτος πατριάρχης εκλέχτηκε ο Βενετός Θωμάς Μοροζίνι. Η συνθήκη διανομής των εδαφών της Ρωμανίας συνιστούσε μια προκαταρκτική θεωρητική συμφωνία σταυροφόρων και Βενετών, καθώς οι διανεμημένες περιοχές έπρεπε να κατακτηθούν από τους ίδιους στη συνέχεια, ενώ οι ηγεμονίες της Νίκαιας, της Ηπείρου και της Τραπεζούντας απέμειναν, κατά μία έννοια, συνεχιστές του

⁴¹ Με τον γεωγραφικό όρο «Ρωμανία» (Romania) οι Δυτικοί αποδίδουν την άλλοτε Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Επίσης, από τον 5^ο αι. στις βυζαντινές πηγές ως Ρωμανία εννοείται η ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Βλ. σχετ.: Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, ΕΚΠΑ Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1987, σ. 33-34.

⁴² Το έγγραφο της διανομής της Αυτοκρατορίας με τον τίτλο *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, χρονολόγητο και ανυπόγραφο - η έρευνα τοποθετεί τη σύνταξή του μεταξύ 12 Απριλίου και 9 Μαΐου 1204 - στηρίχτηκε σε προκαταρκτική συμφωνία, που υπογράφηκε τον Μάρτη του 1204 από τους ηγέτες της Δ' Σταυροφορίας προκειμένου να τηρηθούν κάποιες απαραίτητες αρχές και να αποφευχθούν ενδεχόμενες εντάσεις στη συνέχεια. Μνημονεύεται μάλιστα και από τους δυο Γάλλους χρονικογράφους της εποχής, τον ιππότη Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο και τον σταυροφόρο Ροβέρτο του Κλαρί, ενώ οι σχετικές ενέργειες περιγράφονται επίσης από τον Νικήτα Χωνιάτη, αυτόπτη μάρτυρα της οδυνηρής λεηλασίας, ο οποίος, μεταξύ άλλων, καυτηριάζει με οργή τις αρπαχτικές διαθέσεις των Δυτικών, που είχαν μοιράσει μεταξύ τους την αυτοκρατορία προτού ακόμη την κατακτήσουν. Το κείμενο της κοινής αυτής συμφωνίας (*pactum commune*) περιλάμβανε δεκατρία άρθρα και, κατά μία άποψη, αποτέλεσε το «σύνταγμα» της μελλοντικής Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, που καθόριζε την κατανομή των λαφύρων, των χρημάτων και των φέουδων, την οργάνωση του στρατού για τον έλεγχο των κατακτημένων περιοχών, την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της Βενετίας, την εκλογή, τις εξουσίες και τον όρκο του Λατίνου αυτοκράτορα, τον παπικό αφορισμό, θέματα κληρικών και διαχείρισης της εκκλησιαστικής περιουσίας, τις διπλωματικές σχέσεις Βενετίας και Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με ενδείξεις για τον καθορισμό του τρόπου της διανομής και τη σύνταξη του σχετικού εγγράφου, οι Λατίνοι κυρίαρχοι έλαβαν υπόψη βυζαντινά αρχεία με φορολογικά και κτηματολογικά στοιχεία. Βλ. σχετ. τη μελέτη του Κώστα Γ. Τσιγκάκη, «Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους», στο *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 239-249.

Βυζαντίου, διαδραματίζοντας η καθεμιά τον δικό της ρόλο στη διάρκεια της λατινικής κατάκτησης και στη δημιουργία του νέου ελληνισμού. Οι πιο ωφελημένοι όλων ουσιαστικά υπήρξαν οι Βενετοί και ο δόγης Ερρίκος Ντάντολο, οι οποίοι απέσπασαν συνολικά τα τρία όγδοα των εδαφών της Ρωμανίας (*quartae partis et dimidia totius imperii*), ενώ με την εμπειρία τους και τη λεπτομερή γνώση του χώρου εξασφάλισαν για τα εμπορικά συμφέροντα της Γαληνότητας όλα τα καίρια λιμάνια, τα νησιά και τις αγορές της Ανατολής, εδραιώνοντας στο εξής μια μακρά οικονομική κυριαρχία⁴³.

Η κατάκτηση του ελλαδικού χώρου είχε ολοκληρωθεί κατά το μέγιστο στις αρχές του 13^{ου} αι., ωστόσο ο χάρτης των ιδρυθέντων λατινικών κρατιδίων παρουσίασε αρκετές αποκλίσεις από το έγγραφο της *Partitio Terrarum*, καθώς οι ιδιαίτερες συνθήκες κατά την κατάληψη των εδαφών και τη διαχείριση των ηγεμονιών και νεότερες συμφωνίες των κυριάρχων διαφοροποίησαν την αρχική διανομή, ενώ η ανάμειξη ηγεμόνων από την κεντροδυτική Ευρώπη που αρχικά δεν είχαν συμμετάσχει στη Σταυροφορία, καθώς και η δυναμική παρουσία των ελληνικών κρατών της Νίκαιας και της Ηπείρου συνέβαλαν επίσης στη διαμόρφωση των λατινικών ηγεμονιών. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι Βενετοί, προσηλωμένοι απαρέγκλιτα στην εξασφάλιση των συμφερόντων τους και με την εφαρμογή μιας δυναμικής και έξυπνης πολιτικής που περιελάμβανε διπλωματία, επικερδείς συμφωνίες, μακρόπνοο σχεδιασμό, καθώς επίσης ανεκτικότητα και σοβαρότητα απέναντι στον χώρο και τους κατοίκους του, απέκτησαν σχεδόν απόλυτο έλεγχο των αποικιών τους. Πράγματι, οι βενετικές αποικίες υπήρξαν μακροβιότερες και ισχυρότερες σε σχέση με τα περισσότερα φραγκικά κρατίδια, τα οποία αρκετά νωρίς αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα και από το πρώτο μισό του 13^{ου} αι. είχαν αρχίσει να συρρικνώνονται μέχρι την οριστική διάλυσή τους από τους Οθωμανούς στα μέσα του 15^{ου} αι.⁴⁴.

⁴³ Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13ος-15ος αιώνες), Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, Παν/κές εκδόσεις Κύπρου-εκδ. Gutenberg, 2012, σ. 43-47.

⁴⁴ Βλ. τη μελέτη του Χαράλαμπου Γάσπαρη «Ο Ελληνισμός μετά την άλωση του 1204» στο Μοσχονάς, *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 269-285, όπου αποτιμάται ο τρόπος οργάνωσης των δυτικών ηγεμονιών στον ελλαδικό χώρο. Γίνεται ιδιαίτερος λόγος για τη διαφορετική πολιτική των Φράγκων σταυροφόρων και των Βενετών στις περιοχές της κατάκτησής τους.

3. Συνοπτική εικόνα της κατάστασης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία την εποχή της λατινικής κατάκτησης

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αρκετές δεκαετίες πριν από τις σταυροφορικές εκστρατείες, είχε εισέλθει σε μια τροχιά που σταθερά την απομάκρυνε ανεπιστρεπτί από το όραμα μιας παγκόσμιας κυριαρχίας και προδίκαζε το τέλος της, ενώ η πτώση της Κωνσταντινούπολης την 13^η Απριλίου του 1204 στα χέρια των Λατίνων σφράγισε με τον πλέον αδυσώπητο τρόπο την αδιέξοδη αυτή κατάσταση εγκαινιάζοντας τη μακρά περίοδο της Λατινοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, που σε ορισμένες περιοχές διήρκεσε μέχρι και τον 17^ο αι.

Στα τέλη του 12^{ου} αι. η πολιτική ατμόσφαιρα στην Κωνσταντινούπολη δεν ήταν ευοίωνη. Το Βυζάντιο είχε αντιμετωπίσει με πολλές απώλειες τη νορμανδική απειλή, οι σχέσεις με τους γειτονικούς λαούς ήταν ασταθείς, ως επί το πλείστον τεταμένες, ενώ ο Γερμανός αυτοκράτορας επεξεργαζόταν επεκτατικά σχέδια σε βάρος της Αυτοκρατορίας. Στις παραμονές της μοιραίας δυτικής επέλασης την άνοιξη του 1204, το Βυζαντινό κράτος παρουσίαζε εμφανή τα σημεία της κατάρρευσης σε όλους τους τομείς. Η αποσταθεροποίηση θεσμών και κρατικών δομών είχε αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία, την άμυνα και την κοινωνική συνοχή. Η σκληρή πολιτική της κεντρικής αυτοκρατορικής κυβέρνησης προς τις επαρχίες, η τυραννική εξουσία των τοπικών αρχόντων, η βαριά φορολόγηση των κατώτερων στρωμάτων, η κερδοσκοπία ιδιωτών που είχαν επωμιστεί την εκμίσθωση των φόρων και οι αυθαιρεσίες των κρατικών υπαλλήλων είχαν προκαλέσει την εξαθλίωση του λαού και κυρίως του αγροτικού κόσμου⁴⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και από το ίδιο το έγγραφο της διανομής των βυζαντινών εδαφών (*Partitio Imperium terrarum Romaniae*), που υπογράφηκε από τους σταυροφόρους και τους Βενετούς πριν από την Άλωση, συνάγεται μια παρόμοια εικόνα της κατάστασης του Βυζαντινού κράτους⁴⁶. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι από το εν λόγω έγγραφο απουσιάζουν περιοχές που δεν αναγράφονταν στα κρατικά φορολογικά αρχεία, καθώς ήδη στις αρχές του 13^{ου} αι. αρκετές επαρχίες είχαν αποσχιστεί από την κεντρική εξουσία και είχαν διαμορφώσει ένα αυτόνομο καθεστώς, που καθόρισε τα χαρακτηριστικά της

⁴⁵ Για την αποδιοργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο και 12^ο αι. και την επιδείνωση των σχέσεων της κεντρικής εξουσίας με τους αγροτικούς και συνοριακούς πληθυσμούς, βλ. Νικόλαος Οικονομίδης, «Το Βυζάντιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η κρίσιμη δεκαετία 1071-1081» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 11-12.

⁴⁶ Βλ.σχετ.: Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 37-38.

μετέπειτα πορείας τους⁴⁷. Το ολοένα αυξανόμενο ρήγμα ανάμεσα στους αγροτικούς πληθυσμούς του εσωτερικού και των συνόρων και στην Κωνσταντινούπολη είχε ως συνέπεια την απομόνωση και την αποδυνάμωση της άλλοτε πανίσχυρης πρωτεύουσας, η οποία καθίστατο ευάλωτη στις αδιάκοπες εξωτερικές απειλές.

Το έτος 1071 αποτελεί ορόσημο στην ιστορία του Βυζαντίου, σύμφωνα με τους νεότερους ιστορικούς, καθώς η οριστική απώλεια σημαντικών κτήσεων στην Ανατολή (ήττα του βυζαντινού στρατού στο Ματζικέρτ από τους Σελτζούκους Τούρκους) και των τελευταίων επαρχιών στη Δύση (κατάληψη του Μπάρι στα ιταλικά εδάφη από τους Νορμανδούς) συντέινε καταλυτικά στην αποδιοργάνωση του κράτους και την εδαφική συρρίκνωση της Αυτοκρατορίας⁴⁸. Παράλληλα, η παραχώρηση σημαντικών οικονομικών προνομίων και δασμολογικών απαλλαγών από αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών προς τους Βενετούς με αντάλλαγμα την εξασφάλιση ναυτικής ενίσχυσης (11^{ος} αι.) και η υπογραφή συνθηκών με τις αντίπαλες προς τη Βενετία ναυτικές δυνάμεις της Γένοβας και της Πίζας (12^{ος} αι.) υπήρξαν απεγνωσμένες κινήσεις που, αν και αρχικά εξυπηρετούσαν αμοιβαία συμφέροντα, στην ουσία αφενός ευνόησαν άμεσα τις επεκτατικές βλέψεις των δυτικών ναυτικών πόλεων και αφετέρου οδήγησαν στην οικονομική εξάρτηση της Αυτοκρατορίας, η οποία έπαυσε να κυριαρχεί στις μεσογειακές αγορές και έχασε το ρόλο του μεσάζοντα στο εμπόριο με την Ανατολή⁴⁹. Αυτή η αυξανόμενη εμπορική και οικονομική διείσδυση των Ιταλών εμπόρων στις βυζαντινές αγορές, αλλά και η πνευματική διάσταση ανατολικής και δυτικής Εκκλησίας, που είχε επισημοποιηθεί με το σχίσμα του 1054, ενέτειναν τα εχθρικά προς τους Λατίνους αισθήματα των πληθυσμών του Βυζαντίου, ώστε σταδιακά και μέσα σε ένα κλίμα έντονης δυσαρέσκειας προς την πολιτική του Αλέξιου Δ' Άγγελου στις αρχές του 1204 το αντιλατινικό μέτωπο είχε ενισχυθεί σε μεγάλο βαθμό. Εξάλλου, αμοιβαία δυσπιστία και εχθρότητα είχε σταδιακά καλλιεργηθεί ανάμεσα στους σταυροφόρους και τους Βυζαντινούς κατά τα γεγονότα των τριών πρώτων Σταυροφοριών, ενώ οι μεγάλες δογματικές διαφορές και οι ιδιόρρυθμες στα μάτια των Βυζαντινών λατινικές πρακτικές

⁴⁷ Βλ. σχετ.: Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους», σε Μοσχονάς, στο *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 245-247.

⁴⁸ Roderick Beaton, *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, παν/κές εκδόσεις Κρήτης, 2016, σ. 37-38.

⁴⁹ Για την οικονομική πολιτική των Κομνηνών προς τις ιταλικές ναυτικές πόλεις βλ. Αγγελική Λαΐου, «Η ανάπτυξη της οικονομικής παρουσίας της Δύσεως στην ανατολική Μεσόγειο και Εγγύς Ανατολή» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Αθήνα 1979, σ. 61-64.

συνιστούσαν για τους τελευταίους στοιχεία αρνητικής ετερότητας και βαθιάς πολιτισμικής αντιπαράθεσης⁵⁰.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ήρθε ως μοιραίο επακόλουθο. Η κατάληψη των διανεμημένων περιοχών της στους νικητές ξεκίνησε από τον αρχηγό της Δ' Σταυροφορίας και στη συνέχεια βασιλιά της Θεσσαλονίκης Βονιφάτιο Μομφερρατικό. Οι υπόλοιποι δικαιούχοι ηγεμόνες εξόρμησαν με τους στρατούς τους για να καταλάβουν και στην πράξη τα εδαφικά μερίδιά τους στη Ρωμανία. Σε σύντομο χρονικό διάστημα η κατάκτηση του ελλαδικού χώρου και η ίδρυση λατινικών κρατιδίων είχε πραγματοποιηθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος.

Αναφορικά με τις μορφές αντίστασης των πληθυσμών της Ρωμανίας και τη φερόμενη στάση αποδοχής των κατοίκων απέναντι στους Λατίνους έχουν γραφτεί πολλά. Η αρνητικά φορτισμένη εικόνα παράδοσης των πόλεων όπως αποδίδεται από τον χρονικογράφο της Άλωσης Νικήτα Χωνιάτη⁵¹ (αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι κάτοικοι υποδέχονται τους νέους κυριάρχους «ὡς ἐν πανηγύρεσιν εἴθισται καὶ πομπαῖς») σαφώς αποτελεί μαρτυρία που περιγράφει μια γενική εικόνα, ωστόσο η στάση του πληθυσμού απέναντι στους Λατίνους συνιστά ζήτημα, η διερεύνηση του οποίου αναδεικνύει μια ποικιλία πολιτικών και κοινωνικών παραμέτρων που καθορίζει τη φυσιογνωμία του, πέρα από γενικευτικές θεωρήσεις και ερμηνείες⁵². Η δυσaráσκεια του λαού από τη μέχρι τότε διακυβέρνηση των Κομνηνών και των Αγγέλων φέρεται ως βασικός παράγοντας μειωμένης ή ανύπαρκτης αντίστασης των μεσαίων και χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων

⁵⁰ Η αρνητική εικόνα που οι Βυζαντινοί είχαν διαμορφώσει για τους Λατίνους έχει ως αφετηρία τις δογματικές διαφορές και καλλιεργήθηκαν κυρίως στους εκκλησιαστικούς και ανώτερους πολιτικούς κύκλους της βυζαντινής ιεραρχίας, ενώ τα αντιλατινικά αισθήματα των λαϊκών τάξεων δεν ήταν σταθερά. Συχνά η παρουσίαση των αρνητικών χαρακτηριστικών των Λατίνων στις αντιλατινικές πραγματείες που συντάχθηκαν τον 12^ο αι. φτάνει στα όρια της μυθοπλασίας και του ευτράπελου. Παράλληλα, οι οικονομικές και εμπορικές διευκολύνσεις των βυζαντινών αυτοκρατόρων προς τις ναυτικές πόλεις της Ιταλίας ήδη από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα την έντονη αντίδραση των Βυζαντινών της Κωνσταντινούπολης εναντίον των ανισοτήτων που η πολιτική των αυτοκρατόρων προκαλούσε σε βάρος τους. Για το θέμα βλ. τη μελέτη του Πάρι Γουναρίδη με τίτλο «Η εικόνα των Λατίνων», στο *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 43-60.

⁵¹ Για τη στάση της σύγχρονης έρευνας απέναντι στην αφήγηση του ιστορικού και αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων Νικήτα Χωνιάτη, βλ. Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη –Κοκκίνη, «Βυζαντινές πηγές για την άλωση του 1204» στο *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 203-215 και 227-229.

⁵² Βλ. σχετ.: Πάρι Γουναρίδης, «Οι πολιτικές προϋποθέσεις για την αντίσταση στους Λατίνους το 1204», *Σύμμεικτα* 5, 1983, σ.143-160, όπου μέσα από μια συνδυαστική θεώρηση της σχετικής βιβλιογραφίας επιχειρείται πολύπλευρη προσέγγιση του ζητήματος με βάση τις διαμορφούμενες σχέσεις υποταγής-κυριαρχίας, τις πολιτικές και θρησκευτικές νοοτροπίες, τα πρόσωπα και τις ξεχωριστές κατά τόπους περιπτώσεις.

απέναντι στη λατινική κατάκτηση. Ωστόσο, η κατά το δυνατό αντικειμενική αποτίμηση της στάσης των κατακτημένων απαιτεί τη συνεκτίμηση ενός συνόλου παραγόντων, που κατά περίπτωση ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των Βυζαντινών και που ποικίλλουν από την εκούσια υποταγή και «συνεργασία» έως τη σθεναρή αντίσταση και την εκδήλωση εξεγέρσεων. Η διαρρηγμένη κοινωνική συνοχή και οι διαφορετικές προσδοκίες των κοινωνικών στρωμάτων, ο ρόλος των βυζαντινών αρχόντων και το ζήτημα της ένταξής τους στη φεουδαρχική ιεραρχία των Λατίνων, οι προϋπάρχουσες διοικητικές δομές και οι κατά τόπους ιδιαίτερες παραδόσεις, η δημιουργία ισχυρών τοπικών εξουσιών, η αντιπαράθεση ελληνορθόδοξου και λατινικού δόγματος, ο φόβος των ντόπιων προς τους σπλισμένους σταυροφόρους και η προσπάθειά τους να τους αντιμετωπίσουν και να περιορίσουν τις λεηλασίες, αλλά και να αποτρέψουν εκβιαστικούς συμβιβασμούς επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο οι Λατίνοι αντιμετωπίστηκαν από τους κατοίκους των περιοχών που τους παραχωρήθηκαν⁵³.

4. Η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο

α. Η Πελοπόννησος κατά τις τελευταίες δεκαετίες μέχρι το 1204

Ήδη πριν από τη φραγκική κατάκτηση πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου δεν αποτελούσαν πια τμήμα των αυτοκρατορικών κτήσεων του Βυζαντίου. Η Πελοπόννησος, «το νησί της Ελλάδος», όπως την αποκαλεί ο χρονικογράφος Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, αποτελούσε ένα ξεχωριστό «θέμα», σύμφωνα με το στρατιωτικό σύστημα της επαρχιακής διοίκησης που από τον 8^ο αι., λειτουργούσε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι πληροφορίες από πηγές της εποχής για τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής Πελοποννήσου είναι περιορισμένες. Ενδεχομένως λόγω της γεωγραφικής της απόστασης από την Κωνσταντινούπολη η νότια Ελλάδα δεν απασχολούσε την κεντρική εξουσία⁵⁴.

Μέχρι την εποχή της Δ' Σταυροφορίας η Πελοπόννησος είχε αρκετές πόλεις και πολλά φρούρια. Η Κόρινθος, το Άργος, η Πάτρα, το Ναύπλιο, η Μονεμβασιά, η Καλαμάτα, η Ανδραβίδα, η Κυπαρισσία, η Μαΐνη, το Νύκλι, η

⁵³ Σχετικά με το ζήτημα βλ. επίσης: Χαράλαμπος Γάσπαρης «Ο Ελληνισμός μετά την Άλωση του 1204» στο *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 269-285.

⁵⁴ Είναι ενδεικτικός ο τρόπος με τον οποίο αναφερόταν στις σύγχρονες πηγές η νότια Ελλάδα ως «κατωτικά μέρη», βλ. σχετ.: Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσ/κη, 2005, σ. 23-24.

Βελιγοστή, η Μεθώνη και η Κορώνη ήταν πόλεις αρκετά πλούσιες και δραστήριες εμπορικά, αρκετές από αυτές μάλιστα με εξαιρετική οχύρωση και άλλες με πολυσύχναστα λιμάνια στρατηγικής σημασίας, έτσι ώστε η Πελοπόννησος να αποτελεί έναν τόπο προνομιούχο και ιδιαιτέρως επιθυμητό σε επίδοξους κυριάρχους. Η πληθυσμιακή της σύνθεση, όπως βέβαια και των υπόλοιπων περιοχών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δεν ήταν αμιγώς ελληνική⁵⁵. Διάφορες φυλετικές μειονότητες ήταν εγκαταστημένες στα εδάφη της, όπου είχαν μεταναστεύσει πριν από αρκετούς αιώνες, όπως σλαβικά φύλα και Τσάκωνες, η παρουσία των οποίων έχει κατά καιρούς απασχολήσει έντονα την έρευνα⁵⁶.

β. Η κατάκτηση του Μοριά από τους Φράγκους και η ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας

Σύμφωνα με την *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, το βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου, από την Πάτρα μέχρι τα Καλάβρυτα και τη Μεθώνη και η επαρχία της Λακεδαίμονος ανήκαν στους κλήρους που είχαν περιέλθει στους Βενετούς και έπρεπε να κατακτηθούν στη συνέχεια. Ωστόσο, η εξέλιξη των γεγονότων ήταν τέτοια, ώστε τα εδάφη αυτά δεν περιήλθαν στη Βενετία, η οποία, σύμφωνα με τη μεταγενέστερη συνθήκη της Σαπιέντσας (Ιούνιος 1209), έλαβε τη Μεθώνη και την Κορώνη (*oculi capitales comunis*), νευραλγικά λιμάνια για την άσκηση του εμπορίου στην περιοχή και πολύτιμους σταθμούς εφοδιασμού για τις γαλέρες της Γαληνότατης στα μακρινά τους ταξίδια προς την Ανατολή. Προσηλωμένοι σταθερά στην εξυπηρέτηση των οικονομικών τους συμφερόντων, οι Βενετοί εξασφάλισαν το δικαίωμα να εμπορεύονται απρόσκοπτα στις φραγκοκρατούμενες περιοχές, χωρίς δασμολογικές υποχρεώσεις, ενώ τα εδάφη της Πελοποννήσου παραχωρούνταν στον Φράγκο ηγεμόνα⁵⁷.

⁵⁵ Βλ. Α.Α. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, traduit par P. Brodin et A. Bourguina, Paris, 1932, σ. 327-328· Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, Σημείωση 6, σ. 26-27.

⁵⁶ Ο λόγος κυρίως για τον Αυστριακό Jakob Philipp Fallmerayer και τη πολυσυζητημένη θεωρία του περί φυλετικής ασυνέχειας των Ελλήνων και καταγωγής των Νεοελλήνων από τα σλαβικά φύλα που εισέβαλαν στην Πελ/σο και την υπόλοιπη Ελλάδα κατά τον Μεσαίωνα (*Ιστορία της Χερσονήσου του Μοριά κατά το Μεσαίωνα*, 1830).

⁵⁷ Η συνθήκη της Σαπιέντσας (νησάκι στα νότια της Μεθώνης), που υπογράφηκε τον Ιούνιο του 1209, ρύθμισε τις σχέσεις του πρώτου Φράγκου ηγεμόνα του Πριγκιπάτου Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου με τους Βενετούς. Η Βενετία παραχώρησε στον Βιλλεαρδουίνο ως φέουδα τα εδάφη της Πελοποννήσου, ο οποίος αναγνωρίστηκε ως κυριάρχος «κατακτητικῶ δικαίωματι». Ουσιαστικά ο Φράγκος ηγεμόνας έγινε υποτελής του δόγη και η Βενετία κρατούσε την κυριότητα της Πελοποννήσου βάσει του εγγράφου της διανομής της Αυτοκρατορίας. Βλ. σχετ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, 2005, σ. 25 και Χρύσα Μαλτέζου «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενουατικές

Στα τέλη του 1204, ο ίδιος ο Βονιφάτιος Μομφερρατικός, μετά την παράδοση της Θεσσαλονίκης και την αναγόρευσή του ως βασιλιά, κατευθύνθηκε με τα στρατεύματά του προς την κεντρική και νότια Ελλάδα για την κατάληψη των συμφωνημένων περιοχών, την οποία πραγματοποίησε με σχετική ευκολία⁵⁸. Η κατάκτηση της Πελοποννήσου στάθηκε αποτέλεσμα ιδιαίτερων συγκυριών. Πρωταγωνιστές της επιχείρησης υπήρξαν οι Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, ανιψιός του ομώνυμου χρονικογράφου, και ο Γουλιέλμος ντε Σαμπλίτ, οι οποίοι συναντήθηκαν στο Ναύπλιο κατά την πολιορκία του από το Βονιφάτιο και, με τη συναίνεση του τελευταίου, ανέλαβαν από κοινού την «Κουγκέστα», την κατάκτηση της πλούσιας γης του Μοριά. Οι πληροφορίες των πηγών σχετικά με τα στάδια κατάληψης των σημαντικότερων πόλεων της Πελοποννήσου διαφέρουν σε αρκετά σημεία⁵⁹. Μπορεί να ειπωθεί πάντως ότι μέχρι τα μέσα του 1205, αν και δεν είχε ολοκληρωθεί το κατακτητικό έργο, είχε συγκροτηθεί ο πυρήνας της φραγκικής ηγεμονίας στον Μοριά: Πάτρα, Ανδραβίδα, Αχαΐα, Σκορτά, Ναυαρίνο, Καλαμάτα. Μόνο ο τοπικός άρχοντας Λέων Σγουρός, ο οποίος είχε σφετεριστεί τις περιοχές της Κορίνθου, του Άργους και του Ναυπλίου, αντιστεκόταν σθεναρά στον Ακροκόρινθο. Ο Γουλιέλμος ντε Σαμπλίτ, σε επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου ΙΙΙ προς τον Λατίνο Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης τον Νοέμβριο του 1205, αναγνωρίζεται ως «*princeps totius Achaiae provincie*⁶⁰». Η χρήση του τοπωνυμίου «Αχαΐα»

κτήσεις: Η ηγεμονία της Αχαΐας» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 249-250.

⁵⁸ Για την κατάληψη των εδαφών και τη δημιουργία των λατινικών κρατιδίων στα εδάφη της Ρωμανίας, καθώς και την παρουσία ηγεμόνων από την κεντροδυτική Ευρώπη, οι οποίοι δεν είχαν λάβει μέρος στις Σταυροφορίες, βλ. Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Ο Ελληνισμός μετά την Άλωση του 1204» στο *Η Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 272-283

⁵⁹ Το *Χρονικόν του Μορέως* (14^{ος} αι.) περιγράφοντας την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους παρουσιάζει πρώτα την απόβαση του φραγκικού στόλου από τον Σαμπλίτ στην πολίχνη Αχαΐα, στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (σημερινή Κάτω Αχαΐα) και την κατάληψή της. Ο αφηγητής του *Χρονικού* αναφέρεται στους σημαντικούς σταθμούς της επιχείρησης που σηματοδοτούν την υποταγή ολόκληρης της Πελοποννήσου: Αχαΐα, Πάτρα, Ανδραβίδα, Κόρινθος. Ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος στο *Χρονικό της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης* (1207), χωρίς να μνημονεύει καθόλου κάποια απόβαση των Φράγκων στην Αχαΐα, περιορίζεται στην εξιστόρηση των επιχειρήσεων Σαμπλίτ και Βιλλεαρδουίνου εναντίον του Λέοντα Σγουρού σε Κόρινθο και Ναύπλιο και στη μοναδική ανοιχτή μάχη στη Μεσσηνία (Μάχη στον ελαιώνα του Κούντουρα, 1205). Ως σύγχρονη πηγή με τα γεγονότα η αφήγηση του Βιλλεαρδουίνου έχει επικρατήσει σε σχέση με αυτή του μεταγενέστερου *Χρονικού του Μορέως*, το κείμενο του οποίου αποδεδειγμένα παρουσιάζει πολλές ιστορικές ανακρίβειες. Ωστόσο, η αναφορά στη μικρή πόλη της Αχαΐας από τον συντάκτη του *Χρονικού του Μορέως*, ως σταθμού απόβασης των Φράγκων και ως πρώτης κατάκτησής τους, αποκτά συμβολική σημασία για την ίδρυση και ονομασία του *Πριγκιπάτου της Αχαΐας*, ενώ η επιλογή της ευρύτερης περιοχής της ΒΔ Πελοποννήσου ως κέντρου του Πριγκιπάτου από τους Φράγκους ερμηνεύεται πολιτικά και γεωγραφικά. Αναλυτικότερα, βλ. τη μελέτη της Ελένης Γ. Σαράντη «Η κατάληψη της Κάτω Αχαΐας από τους Φράγκους. Μια επική αφήγηση στο ιστορικό της πλαίσιο», στο *Δύμη. Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α' Τουρκοκρατία*, Πρακτικά Συνεδρίου, 1-2 Οκτωβρίου 2005, επιστ. επιμέλεια Ελένη Γ. Σαράντη, Πάτρα 2012, σ. 5-15.

⁶⁰ Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 88-89.

χρησιμοποιήθηκε στη λατινική ορολογία από το όνομα της εκκλησιαστικής επαρχίας με μητρόπολη την Πάτρα και παρέμεινε ως επίσημη ονομασία της ηγεμονίας. Ωστόσο, στην καθημερινή γλώσσα επικράτησε το τοπωνύμιο «Μορέας», το οποίο ήδη χρησιμοποιείται κατά τους βυζαντινούς χρόνους και με τη φραγκική κατάκτηση διαδίδεται ως δηλωτικό της Πελοποννήσου⁶¹. Η ίδια ονομασία εμφανίζεται στις πηγές από τον 13^ο μέχρι τον 15^ο αι. και βέβαια χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα (Μοριάς).

Οι πόλεις κυριεύτηκαν σταδιακά, με μεγαλύτερη ή με μικρότερη αντίσταση, ανάλογα με την οχυρωματική τους κατάσταση και τη διάθεση των κατοίκων, που σε πολλές περιπτώσεις, όπως έχει αναφερθεί, υποδέχτηκαν με προθυμία τους νέους άρχοντες. Φαίνεται ότι οι κάτοικοι της Πελοποννήσου αντιμετώπισαν τους Φράγκους σε μία μόνο ανοιχτή μάχη, στη Μεσσηνία, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις πραγματοποιήθηκαν μικρές συγκρούσεις μπροστά από τα τείχη των κάστρων⁶². Στο *Χρονικόν του Μορέως* σκιαγραφείται μια γενική εικόνα σύμφωνα με την οποία η παράδοση των πόλεων πραγματοποιήθηκε σε κλίμα ειρηνικό, καθώς Σαμπλίτ και Βιλλεαρδουίνος διαβεβαιώνουν τους κατοίκους ότι έρχονται να μείνουν και να κυβερνήσουν τη χώρα και όχι να τη λεηλατήσουν («μηδέν σκοπήσετε, άρχοντες, ότι διά κούρσον ήλθεν/να επάρη ρούχα και ζώα και να μισέψη απέδω ⁶³»). Στο πλαίσιο συνεργασίας που οι Φράγκοι φέρονται να επιδιώκουν υπόσχονται ότι θα σεβαστούν τα προνόμια και τα κεκτημένα των βυζαντινών αρχόντων και ζητούν την υποταγή τους, ενώ στους νέους κυριάρχους θα διανέμονταν οι παλιές αυτοκρατορικές κτήσεις και οι υπόλοιπες γαίες («να ποιήσωμεν συμβίβασιν, να λείψουν και οι φρόνοι/τα κούρση και η αιχμαλωσία

⁶¹ Στο *Χρονικόν του Μορέως* και σε έγγραφα του 14ου αι. το «Μορέας» χρησιμοποιείται δηλώνοντας εναλλακτικά την πεδιάδα της Ήλιδας, τη βορειοδυτική Πελοπόννησο ή ολόκληρη την Πελοπόννησο. Ο Buchon σε αρκετά χωρία του γαλλικού *Χρονικού* επισημαίνει τη χρήση του τοπωνυμίου *Morée* για την επαρχία της Ήλιδας, η οποία διακρινόταν από τις υπόλοιπες επαρχίες της Αρκαδίας, της Μεσσηνίας, της Αχαΐας και της Καλαμάτας, βλ. J.A. Buchon, *Memoires sur la Geographie Politique de la Principauté française d' Achaye*, στο *Recherches historiques sur la Principauté française de la Morée et ses hautes baronnies*, Publiée pour la première d' après un manuscrit de la Bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles, τόμος Α', Παρίσι 1845, σ. XXVIII-XXIX. Σχολιαστής του 9^{ου} αι. στο Στράβωνα αναφέρει πόλη με το όνομα «Μορέας» στη θέση της αρχαίας Δύμης. Βλ. επίσης: Σαράντη «Η κατάληψη της Κάτω Αχαΐας από τους Φράγκους», σ. 9 και Χρύσα Μαλτέζου «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις: Η ηγεμονία της Αχαΐας» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', σ. 248-249. Σχετικά με την ετυμολογία και την προέλευση του ονόματος- αινιγματική τη χαρακτηρίζει ο Vasiliev- έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες. Ενδεικτικά, βλ. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 76, σημ. 29.

⁶² Σαράντη, «Η κατάληψη της Κάτω Αχαΐας από τους Φράγκους», σ. 9.

⁶³ Το *Χρονικόν του Μορέως*, το ελληνικόν κείμενον: Εισαγωγή, υποσημειώσεις και επεξεργασία Π.Π. Καλονάρου, Εκδόσεις Δ. Δημητράκου, Αθήνα 1940, στ. 1615-6. Από τον λόγο που αποδίδεται στο Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο προς τους άρχοντες της Ανδραβίδας.

από τα ιγονικά σας/κ' εσείς όπου είστε φρόνιμοι κ' εξεύρετε τους άλλους/όπου είναι λέγω συγγενείς, φίλοι σας και συντρόφοι / πράξιν να ποιήσετε εις αυτούς του να έχουν προσκυνήσει⁶⁴»). Οπωσδήποτε οι πληροφορίες του Χρονικού του Μορέως σχετικά με τον τρόπο υποταγής των πόλεων ποικίλλουν κατά περίπτωση και το κείμενο του ανώνυμου χρονογράφου σαφώς δεν συνιστά ασφαλή ιστορική πηγή, αποτελεί εντούτοις μια σημαντική μαρτυρία για την περίπτωση της Πελοποννήσου⁶⁵. Η ενσωμάτωση της τοπικής αριστοκρατίας στη λατινική φεουδαρχία κατά την παράδοση των πόλεων της διαμελισμένης αυτοκρατορίας στους νέους κυριάρχους, αν και αποτελεί πρώτιστο μέλημα των βυζαντινών αρχόντων για τη διατήρηση των κεκτημένων τους, είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων και δεν είναι αυτονόητη από την πλευρά των Φράγκων, οι οποίοι δεν τηρούν σε όλες τις περιπτώσεις ούτε κατά γράμμα τις εγγυήσεις που δίνουν στους κατοίκους των πόλεων⁶⁶. Αφενός, οι βυζαντινοί άρχοντες παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία υποταγής των πόλεων στους Λατίνους, καθώς φέρονται ως οι κύριοι κάτοικοί τους, με τους οποίους οι νέοι κυριάρχοι διαπραγματεύονται τους όρους της υποταγής, αφετέρου τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ήδη ταλαιπωρημένα από την προηγούμενη κατάσταση, δημιουργούν μια μεταβλητή παράμετρο στη διαμόρφωση της νέας πραγματικότητας. Όπως συνάγεται από τις κατά τόπους περιπτώσεις, η παράδοση των πόλεων και η ένταξη των αρχόντων στη φεουδαρχική ιεραρχία είναι δυο διαδικασίες ανεξάρτητες μεταξύ τους και η τελευταία σχετίζεται με τη διάθεση συνεργασίας και προσφοράς υπηρεσιών προς τους Λατίνους. Αυτό που ενδεχομένως διαφοροποιεί την περίπτωση της Πελοποννήσου και του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι ότι διαφαίνεται εκ μέρους των κυριάρχων η επιδίωξη σχέσεων σταθερής συνεργασίας με τους τοπικούς άρχοντες και αρμονικής συνύπαρξης με τους κατοίκους, που θα εξασφάλιζε σαφώς μια μακροχρόνια και αποδοτική ηγεμονία για τους Φράγκους⁶⁷.

Η Πελοπόννησος πέρασε εξολοκλήρου στα χέρια των Φράγκων σταδιακά (1205-1248) και ουσιαστικά η ηγεμονία συνδέθηκε με τον οίκο των Βιλλεαρδουίνων, ευγενών από την Καμπανία της Γαλλίας. Το 1209 ο Σαμπλίτ πήγε στη Γαλλία για να ρυθμίσει κληρονομικά ζητήματα και πέθανε τον επόμενο χρόνο αφήνοντας τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο κύριο ρυθμιστή των πραγμάτων στο νεοσύστατο Πριγκιπάτο. Το 1210 πέρασαν στη φραγκική

⁶⁴ Στο ίδιο, στ. 1626-1630.

⁶⁵ Για *Το Χρονικόν του Μορέως* βλ. Τέταρτο Κεφάλαιο, σ. 80 κ.εξ.

⁶⁶ Βλ. τις περιπτώσεις της Θράκης και της Θεσσαλονίκης, Πάρις Γουναρίδης «Οι πολιτικές προϋποθέσεις για την αντίσταση στους Λατίνους το 1204», *Σύμμεικτα* 5, 1983, σ. 147-8.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 149-151.

κυριαρχία η Κόρινθος και το Ναύπλιο, το 1212 το Άργος, ενώ το ισχυρό κάστρο της Μονεμβασιάς καταλήφθηκε το 1248, ύστερα από τριετή πολιορκία, όταν ηγεμόνας του Πριγκιπάτου ήταν ο δευτερότοκος γιος του ιδρυτή του, ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος⁶⁸.

γ. Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Πολιτική και κοινωνική οργάνωση

Μετά την κατάκτηση των εδαφών τους στον ελλαδικό χώρο, οι νέοι ηγεμόνες επιδόθηκαν στην πολιτική και διοικητική οργάνωση των ηγεμονιών τους σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Οι Φράγκοι μεταφύτευσαν στις νέες ηγεμονίες τους στην Ανατολή το φεουδαρχικό σύστημα και τους θεσμούς των κρατών της Δύσης, γεγονός που επέφερε αλλαγές στη ζωή των γηγενών πληθυσμών⁶⁹. Ο φεουδαλισμός, έχοντας τις απαρχές του στην εποχή των Μεροβιγγείων από τα τέλη του 7^{ου} αι., όταν οι συνθήκες κρίσης και ανασφάλειας οδήγησαν τους αδύναμους να αναζητήσουν την προστασία των ισχυρών, παγιώθηκε σταδιακά ως κυρίαρχος πολιτικός, οικονομικός και κοινωνικός θεσμός στη μεσαιωνική Ευρώπη μέχρι και τον 13ο αι., με κύρια χαρακτηριστικά την παραχώρηση γης (*feudum*) από τους ανώτερους άρχοντες προς τους αδύναμους (*beneficium*) και την υποτέλεια των τελευταίων, η οποία συνεπαγόταν πίστη και παροχή υπηρεσιών. Εύλογα το σύστημα αυτό δημιούργησε δεσμούς εξάρτησης των φτωχών και αδύναμων από τους ισχυρούς και συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνικής ιεραρχίας των φραγκικών κρατών (βασιλιάς, άμεσοι υποτελείς-φεουδάρχες, κατώτεροι υποτελείς, ελεύθεροι γεωργοί-μικροϊδιοκτήτες, πάροικοι-αγρότες με περιορισμένη ελευθερία και δούλοι). Περιγράφεται έτσι ένας πολυαρχικός τύπος διακυβέρνησης που αποδυναμώνει τον ρόλο του βασιλιά και αναδεικνύει περιφερειακές πολιτικές δυνάμεις, μεταξύ των οποίων και την Εκκλησία, καθώς μέλη της ιεραρχίας της μπορούσαν να είναι κάτοχοι φέουδων. Τον 8^ο αι. λόγω των έντονων εξωτερικών απειλών που αντιμετώπιζε η Ευρώπη (δυναμική προέλαση Αράβων) και της ανάγκης για ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, οι φεουδαρχικές δομές αναπτύχθηκαν και επεκτάθηκαν, κυρίως με τις μεταρρυθμίσεις του Καρλομάγνου, που

⁶⁸ Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 23.

⁶⁹ Όσο αφορά την εισαγωγή των δυτικών θεσμών στη Ρωμανία και την οργάνωση των νέων ηγεμονιών κατά τα φεουδαρχικά πρότυπα, έχουν επικρατήσει στη σχετική βιβλιογραφία οι όροι «μεταφύτευση», «εμφύτευση», που ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται παραγκωνισμό των υπαρχουσών δομών ούτε πολιτιστική αφομοίωση των κατακτημένων. Οι πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις επιβεβαιώνονται σε βάθος χρόνου και σε πολλούς τομείς. Βλ. Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 135-142.

προσέδωσαν αυξημένες στρατιωτικές, πολιτικές και οικονομικές εξουσίες στους φεουδάρχες. Από τον 9^ο αι. και έπειτα, μετά τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου, το φεουδαρχικό σύστημα γενικεύτηκε και εξελίχτηκε με διάφορους τρόπους και σε άλλες χώρες. Με τις Σταυροφορίες η φεουδαρχία στην κλασική της μορφή μεταφέρθηκε στις φραγκικές ηγεμονίες που ιδρύθηκαν στην Ανατολή, παράλληλα όμως οι δυτικοί ηγεμόνες δεν προέβησαν σε ριζικές αλλαγές των βυζαντινών θεσμών και των προνομίων των υπηκόων, ενώ λάμβαναν υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες⁷⁰.

Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας υπήρξε αντιπροσωπευτικό δείγμα ηγεμονίας φεουδαρχικού τύπου στη Ρωμανία⁷¹. Οπωσδήποτε η εισαγωγή των δυτικών ηθών και της φεουδαλικής νοοτροπίας επηρέασε τον κοινωνικό βίο, παράλληλα όμως, οι νέοι κυρίαρχοι, οι Βιλλεαρδουίνοι πρίγκιπες και οι υποτελείς τους άρχοντες, εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που πρόσφερε το φυσικό περιβάλλον και κάποτε με διάθεση προσαρμογής στα τοπικά ήθη, συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου και επέτρεψαν τη δημιουργία μιας μικτής κοινωνίας, ανοιχτής σε πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις.

Πολύτιμη πηγή για την έρευνα, όσο αφορά τις διοικητικές και στρατιωτικές δομές, την κοινωνική και πολιτιστική ζωή της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου αποτελεί το *Χρονικόν του Μορέως*, για το οποίο θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο. Πολλές από τις πληροφορίες του *Χρονικού του Μορέως*, σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του φεουδαρχικού συστήματος στο Πριγκιπάτο, περιλαμβάνει και ο *Κώδικας των Συνηθειών της Αυτοκρατορίας της Ρωμανίας*⁷² (*Liber Consuetudinum imperii Romaniae*), γνωστός ως *Κώδικας των Ασσιζών* ή *Ασσίζες της Ρωμανίας*⁷³, που μετέφερε στις πόλεις της

⁷⁰ Για το φεουδαρχικό σύστημα βλ. Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 55-59.

⁷¹ Το εδαφικό πριγκιπάτο (*principauté territoriale*) αποτέλεσε χαρακτηριστικό τύπο διακυβέρνησης στη Δύση. Οι διάδοχοι του Καρλομάγνου, αδυνατώντας να διατηρήσουν ενιαία την κεντρική εξουσία, διένειμαν γαίες σε ευνοούμενους τους (υποτελείς) διασπώντας έτσι την αυτοκρατορία σε εδαφικές επικράτειες. Ο πρίγκιπας ασκούσε *dei gratia* δημόσιες εξουσίες, νομοθετικές, στρατιωτικές, διοικητικές, οικονομικές που του απέφεραν σημαντικά εισοδήματα, τα οποία μαζί με τη γη του καθόριζαν το μέγεθος της δύναμης και της επιρροής του, βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 24.

⁷² «το φέρει γαρ ο πρίγκιπας του νόμου το βιβλίον... του τόπου τα συνήθεια», *Το Χρονικόν του Μορέως*, στ. 7587-9.

⁷³ Ο κώδικας του φεουδαρχικού δικαίου με τον τίτλο «Ασσίζες της Ρωμανίας», ένα είδος αποικιακού φραγκικού δικαίου στην Ανατολή (πρβλ. τις «Ασσίζες της Ιερουσαλήμ») ρύθμιζε ζητήματα «νομικής» φύσεως, που αφορούσαν τις σχέσεις αρχόντων και υποτελών, υποχρεώσεις, δικαιοδοσίες, διαχείριση των φέουδων, κτλ. Αποτελείται από 219 άρθρα και η επίσημη καταγραφή του φαίνεται ότι άρχισε από τα μέσα του 13^{ου} αι., ολοκληρώθηκε από τους Ανδεγαυούς ηγεμόνες τον 14^ο αι. και κωδικοποιήθηκε επίσημα από τους Βενετούς στα μέσα του 15^{ου} αι. Συνάγεται ότι ίσχυε από την αρχή της Λατινοκρατίας και εφαρμόστηκε σε εδάφη όπου η φεουδαρχία εγκαθιδρύθηκε ύστερα από

Ρωμανίας το φεουδαρχικό πνεύμα και εφαρμόστηκε στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας με επιρροές σε κάποιες περιπτώσεις από το βυζαντινό δίκαιο. Πολύτιμο υλικό, επίσης, αντλείται από τα έγγραφα του ανδεγαυικού αρχείου⁷⁴, που διασώζουν πληροφορίες για τη στρατιωτική οργάνωση, τις οικονομικές δραστηριότητες, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τη διαχείριση των φέουδων στην Πελοπόννησο, κυρίως κατά το β' μισό του 13^{ου} αι., όταν το Πριγκιπάτο με τη συνθήκη του Viterbo (1267) περιήλθε στην επικυριαρχία του Καρόλου του Α' του Ανδεγαυού (1266-1285). Τέλος, τα δυτικά χρονικά του 14^{ου} αι., του Βενετού Marino Sanudo Torsello, του Φλωρεντινού Giovanni Villani, του Καταλανού Ramon Muntaner, η παπική αλληλογραφία και τα παπικά έγγραφα του 13^{ου} και του 14^{ου} αι. και το πλούσιο βενετικό αρχείο παρέχουν στοιχεία που φωτίζουν διάφορες πτυχές του βίου του Πριγκιπάτου της Αχαΐας⁷⁵.

δ. Η διοικητική οργάνωση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας Ο Γοδεφρείδος Α' Βιλλεαρδουίνος

Ως βάιλος της Αχαΐας μετά τον θάνατο του Σαμπλίτ και κυρίως ως ηγεμόνας (*princeps*), ο Γοδεφρείδος Α' Βιλλεαρδουίνος επιδόθηκε στη διοικητική και στρατιωτική οργάνωση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας με ιδιαίτερο ζήλο. Η ηγεμονία του Μοριά χωρίστηκε σε δώδεκα βαρονίες⁷⁶, σύμφωνα με την έκθεση ειδικής επιτροπής, όπου συμμετείχαν και Έλληνες άρχοντες και που επικυρώθηκε στη συνέλευση της Ανδραβίδας, πρωτεύουσας του Πριγκιπάτου (1209). Οι βαρόνοι με τους υποτελείς τους αξιωματούχους είχαν στην κατοχή τους έναν αριθμό τιμαρίων (φέουδων) και συγκροτούσαν τη «Μεγάλη Κούρτη» (βουλή), όργανο με συμβουλευτικές και δικαστικές αρμοδιότητες, με επικεφαλής τον πρίγκιπα. Πιθανότατα και εύλογα η διαίρεση της γης σε

κατάκτηση, όπως συνέβη στον ελλαδικό χώρο, υποσκελίζοντας το γηγενές δίκαιο. Στην Πελοπόννησο, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της κατάκτησης και της αριθμητικής αδυναμίας των Φράγκων, ακολουθήθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις ελαστική εφαρμογή των διατάξεων του κώδικα, βλ. σχετ.: Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 14-15 και Χρύσα Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις: Η ηγεμονία της Αχαΐας» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', σ. 252.

⁷⁴ Το ανδεγαυικό αρχείο καταστράφηκε ολοσχερώς από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής στη Νεάπολη το 1943. Λίγα χρόνια αργότερα ξεκίνησε το φιλόδοξο έργο της εκδόσεως των εγγράφων από παλαιότερες δημοσιεύσεις ή συλλογές. Για το αρχείο των Ανδεγαυών ηγεμόνων της Σικελίας, βλ. Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ.15-16. Επίσης, Μαρία-Ηλιοπούλου Ντούρου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1987, σ. 13-40, όπου παρατίθεται πλούσια σχετική βιβλιογραφία και επισκόπηση των πηγών.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 17-19.

⁷⁶ Βλ. Μαλτέζου, «Η ηγεμονία της Αχαΐας» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', σ. 250.

μεγάλες ιδιοκτησίες, που ήδη υπήρχε στις περισσότερες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον 11ο αι., διευκόλυνε την εφαρμογή του φεουδαρχικού συστήματος. Το ζήτημα της συγγένειας ανάμεσα στη δυτική φεουδαρχία και τον θεσμό της βυζαντινής πρόνοιας αποτέλεσε μείζον ζήτημα για τη σύγχρονη έρευνα⁷⁷. Οι σχετικές αναλογίες και η παράλληλη εξέλιξη των δύο συστημάτων έχουν οδηγήσει σε θεωρίες που μιλούν ουσιαστικά για απόλυτη ομοιότητα του δυτικού φέουδου με τη βυζαντινή πρόνοια, γεγονός στο οποίο αποδίδεται και η συνεργασία των ντόπιων αρχόντων με τους Φράγκους⁷⁸. Πλησιέστερη στην πραγματικότητα φαίνεται να είναι η παραδοχή ότι, πέρα από κάποιους εύλογους παραλληλισμούς ανάμεσα στους δύο θεσμούς, είναι άστοχη η ταύτισή τους, δεδομένου ότι ο καθένας γεννήθηκε μέσα σε διαφορετικές συνθήκες, υπηρέτησε συγκεκριμένες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες και εκφράζει ξεχωριστές νοοτροπίες και αντιλήψεις⁷⁹. Ειδικά όσο αφορά την ηγεμονία του Μοριά μάλιστα, ορισμένοι μελετητές αποκλείουν τη λειτουργία του θεσμού της πρόνοιας πριν από το 1204, ενώ αναφορές στο *Χρονικόν του Μορέως* οι οποίες ενισχύουν απόψεις που εξομοιώνουν τα δύο συστήματα πρέπει να εξετάζονται και να ερμηνεύονται με επιφύλαξη και μεγάλη προσοχή⁸⁰. Πάντως ανεξάρτητα από την ταύτιση ή όχι των δύο θεσμών και τη σημασία των τεχνικών όρων «φέουδο» και «πρόνοια», φαίνεται βέβαιο ότι η μεγάλη γαιοκτησία που στην Πελοπόννησο, κυρίως λόγω της απόστασης από την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη και δυσκολίας ελέγχου από την κεντρική εξουσία, λειτουργούσε μέχρι την εποχή της λατινικής κατάκτησης ως βασικό

⁷⁷ Η σχετική ομοιότητα του θεσμού της βυζαντινής πρόνοιας με το δυτικό φέουδο πιθανότατα κατέστησε ευκολότερη την εγκαθίδρυση των δυτικών φεουδαρχικών τρόπων οργάνωσης και διακυβέρνησης και ενδεχομένως σε κάποιες περιπτώσεις λειτούργησε ως μέσο προσέγγισης βυζαντινών αρχόντων και Λατίνων. Ωστόσο παρατηρούνται πολλές βασικές διαφορές ανάμεσα στα δυο συστήματα, με πιο χαρακτηριστική αυτή που αφορά τη διατήρηση της κεντρικής εξουσίας στο Βυζάντιο, καθώς η πρόνοια συνιστούσε πρόσκαιρη παραχώρηση κρατικών δικαιωμάτων σε ιδιώτες χωρίς δυνατότητα κληρονομικής μεταβίβασης (νομή και όχι κυριότητα) και προσέλαβε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα, ενώ το δυτικό φέουδο επέφερε τον καταμερισμό της πολιτικής εξουσίας και δημιούργησε ισχυρές σχέσεις υποτέλειας. Βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 95-98.

⁷⁸ Βλ. σχετ.: Γουναρίδης «Οι πολιτικές προϋποθέσεις για την αντίσταση στους Λατίνους το 1204», σ. 143-144, σημ. 2. Επίσης, Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 14-15.

⁷⁹ Ασφαλέστερο είναι να μιλάμε για προσαρμογή και «κατάκτηση» ενός εγχώριου θεσμού (βυζαντινή πρόνοια) από έναν ξένο (φέουδο) από τη στιγμή που αυτοί ήρθαν σε επαφή σε συγκεκριμένη εποχή και σε συγκεκριμένο χώρο (Λατινοκρατία στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας). Οι αναλογίες ανάμεσα στους δύο θεσμούς εύλογα διευκόλυναν την προσαρμογή του υπάρχοντος συστήματος στα νέα δεδομένα. Βλ. σχετ.: Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ο βυζαντινός θεσμός της «πρόνοιας». Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 441-444 · Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 58.

⁸⁰ Βλ. σχετ. τη μελέτη της Τριανταφυλλίτσας Μανιάτη-Κοκκίνη, «Το *Χρονικόν του Μορέως* και η βυζαντινή πρόνοια, *Βυζαντινά* 14, 1994, σ. 484-508.

καθεστώς οργάνωσης, παρείχε στους Φράγκους κυριάρχους τις δομές στις οποίες εγκαθίδρυσαν τα φεουδαλικά ήθη.

ε. Κοινωνική διαστρωμάτωση

Το ιπποτικό φέουδο ήταν ο πυρήνας της φεουδαρχικής οργάνωσης της κοινωνίας του Πριγκιπάτου (*φίε, fief*). Αποτελούσε κληρονομική ιδιοκτησία και εκχωρούνταν από τον πρίγκιπα στους φεουδάρχες-υποτελείς έναντι όρκου πίστης και υποτέλειας στον Λατίνο αυτοκράτορα. Η παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας από τους φεουδάρχες ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την εκχώρηση του φέουδου, ενώ καταγράφονται ειδικές περιπτώσεις απαλλαγής από αυτήν ή εξαγοράς της⁸¹. Ουσιαστικά η νέα κοινωνία οργανώθηκε στη βάση του καθεστώτος της προσωπικής υποτέλειας (*homagium*, *ομάτζιο, ανθρωπέα*⁸²), η οποία επικυρωνόταν ως ένα είδος σύμβασης μεταξύ των δύο μερών με συμβολικές πράξεις («τελετή υποτέλειας») που παραπέμπουν στην «τελετή της περιβολής» της φεουδαρχικής Δύσης⁸³.

Ο «εκφεουδαρχισμός» της Πελοποννήσου καθόρισε την κοινωνική διαστρωμάτωση⁸⁴. Στην κορυφή της ιεραρχίας βρισκόταν ο πρίγκιπας και αμέσως μετά στο άμεσο περιβάλλον του οι «ανώτεροι υποτελείς» βαρόνοι-«λίτζιοι» (*ligii*) φεουδάρχες, ενώ χαμηλότερα τοποθετούνταν οι λεγόμενοι φεουδάρχες «απλής υποτέλειας» (*homines plani homagii*). Ειδικότερα οι γυναίκες ευγενείς, αν και δεν ξέφευγαν από τους περιορισμούς της μεσαιωνικής νοοτροπίας της Δύσης, κατείχαν σημαντική θέση στον φραγκοκρατούμενο Μοριά⁸⁵. Στην τάξη των φεουδαρχών απλής υποτέλειας περιήλθαν και οι βυζαντινοί άρχοντες που αποδέχτηκαν το νέο καθεστώς,

⁸¹ Βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 99-100.

⁸² Το *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1866-7: «με δαχτυλίδιον γαρ χρυσόν ευθέως τον ρεβεστίζει/...κ έποικέν του το ομάτζιο/», στ. 8647-9: «εποίκασιν οι φλαμουριάρτοι πρώτον οι καθαλλάριοι κι' οι έτεροι το ομάτζιον και λιζιαν, οπού εχρεώσται ο κατά εις διά την προνοιάν που εκράτει».

⁸³Βλ. σχετ.: Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 56-57· Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 106-107 και *Το Χρονικόν του Μορέως*, στ. 3340-2, στ. 7891-2.

⁸⁴Αναλυτικά για κάθε κοινωνική τάξη βλ. τα αντίστοιχα κεφάλαια, Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 93-143.

⁸⁵Στο ίδιο, σ. 118-122. Η πριγκίπισσα Ισαβέλλα, κόρη του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, (η ηρωίδα του Άγγελου Τερζάκη «πριγκηπέσσα Ιζαμπώ») αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση γυναίκας ευγενούς που με διάφορους τρόπους έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική του Πριγκιπάτου της Αχαΐας (βλ. παρακάτω), ενώ στις πηγές αναφέρονται επίσης συχνά η κόρη της Ισαβέλλας, Ματθίλδη και η μητέρα της, Άννα Αγγελίνα (Αγνή), τρίτη σύζυγος του Γουλιέλμου. Η μη εφαρμογή του σάλιου νόμου στις λατινικές ηγεμονίες της Ανατολής παρείχε στις γυναίκες ευγενείς αρκετά προνόμια όσο αφορά τη διαδοχή σε φέουδα και αξιώματα.

έδωσαν όρκο πίστης και διατήρησαν με ειδικές συμφωνίες τις περιουσίες τους και τα παλιά τους προνόμια ως αντάλλαγμα για την υποταγή τους, ενώ κάποιοι από αυτούς αποκτούσαν και αξιώματα⁸⁶. Η ενσωμάτωση τοπικών αρχόντων στη φεουδαρχική ιεραρχία δεν συνέβη σε άλλες λατινικές κτήσεις, - όπως ήδη αναφέρθηκε - όπου ο κοινωνικός διαχωρισμός ανάμεσα σε ξένους κυριάρχους και γηγενείς υπηκόους ήταν πιο έντονος⁸⁷. Όσο αφορά τους τίτλους των αξιωματούχων που εκτελούσαν το διοικητικό έργο-πρωτοστράτορας, καγκελάριος, κοντόσταυλος, καστελάνος, κτλ.- προέκυψαν από προσαρμογή του δυτικού μοντέλου στις τοπικές δομές και ανάγκες, ενώ διατηρήθηκαν αξιώματα της προϋπάρχουσας βυζαντινής διοίκησης⁸⁸. Σε χαμηλότερη θέση συναντούμε τους κατοίκους των πόλεων (αστούς) και, τέλος, στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας του Πριγκιπάτου τοποθετείται ο αγροτικός πληθυσμός (χωρικοί, δουλοπάροικοι). Οι κάτοικοι των πόλεων (*burgenses*, *βουργησέοι* ή *βουργήσιοι* στο *Χρονικόν του Μορέως*), Λατίνοι (κυρίως Βενετοί και Γενουάτες) και Έλληνες, είχαν στην κατοχή τους εκτάσεις γης, ασχολούνταν με το εμπόριο και διέθεταν αρκετά προνόμια. Ο αγροτικός πληθυσμός (*villani*, *βιλάνοι*) του πριγκιπάτου (οι μέχρι τότε βυζαντινοί πάροικοι), Έλληνες στην πλειονότητά τους, διατήρησαν τις ιδιοκτησίες τους (*stasia*, *στάσεις*), ενσωματώθηκαν όμως στο φεουδαρχικό σύστημα, με αποτέλεσμα να επωμιστούν πρόσθετες εισφορές. Είχαν περιορισμένες ελευθερίες και ήταν εξαρτημένοι από τον κύριό τους. Στα έγγραφα εκχώρησης φέουδων αναφέρονται διάφορες κατηγορίες χωρικών. Οι επαχθείς φόροι, αρκετοί βυζαντινής προέλευσης, οι αγγαρείες και η υποχρεωτική εργασία μαζί με τα γενικότερα προβλήματα της εποχής εξαθλίωσαν τις συνθήκες ζωής του μεγαλύτερου μέρους του αγροτικού πληθυσμού⁸⁹.

⁸⁶ Ανδεγαυικά έγγραφα του 14^{ου} αι. επιβεβαιώνουν την ενσωμάτωση βυζαντινών αρχόντων στην ιεραρχία του Πριγκιπάτου. Ενδεικτικές είναι επίσης οι σχετικές αναφορές στο *Χρονικόν του Μορέως*. Όταν το Πριγκιπάτο πέρασε στην ανδεγαυική επικυριαρχία με τη συνθήκη του Viterbo (1267), ο Κάρολος Α΄ διατήρησε την οργάνωση των Βιλλεαρδουίνων. Βλ. Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, Αθήνα 2000, σ. 28-34.

⁸⁷ Όσοι βυζαντινοί άρχοντες δεν κατέφυγαν στη Νίκαια ή στην Ήπειρο εντάχθηκαν στις τελευταίες βαθμίδες της φεουδαρχικής ιεραρχίας των φραγκικών ηγεμονιών, όπου η αριστοκρατική τάξη μετατράπηκε σε κλειστή κοινωνική ομάδα. Η κοινωνική εξέλιξη των τοπικών αρχόντων ήταν διαφορετική, ανάλογα με τις προϋπάρχουσες δομές και τις ανάγκες των νέων ηγεμόνων. Βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η λατινική Εκκλησία και οι φεουδαρχικοί θεσμοί. Εσωτερική ιστορία ως τα μέσα του 14^{ου} αι.» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ΄, σ. 246-7.

⁸⁸ Βλ. Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 90-91. Ο Κάρολος, αποδέχτηκε αυτούσια την οργάνωση των Σταυροφόρων στην Πελοπόννησο διατηρώντας τους υπάρχοντες βυζαντινούς τίτλους.

⁸⁹ Οι περιπτώσεις απελευθέρωσης βιλάνων, παραχώρησης προνομίων από τους κυρίους τους ή απαλλαγών από εισφορές που μαρτυρούνται σε διάφορα έγγραφα είναι μεμονωμένες. Το

Στα σχετικά άρθρα του φεουδαρχικού κώδικα των *Ασσιζών* ορίζονται λεπτομερώς οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του ηγεμόνα, των υποτελών και των κατώτερων τάξεων. Ο ηγεμόνας της Αχαΐας φέρεται ως «πρώτος μεταξύ ίσων» (*primus inter pares*), ενώ ο φεουδαλικός κώδικας περιόριζε ενδεχόμενες αυθαιρεσίες του. Αναμφισβήτητα η κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στην Πελοπόννησο πριν από την έλευση των Φράγκων άλλαξε. Η εφαρμογή των κανονισμών του φεουδαρχικού δικαίου, η τήρησή τους και η επιβολή αυστηρών ποινών σε περίπτωση απείθειας προσέδωσαν στο Πριγκιπάτο, όπως και σε άλλες ηγεμονίες της Ρωμανίας, τη φυσιογνωμία των μιας αυστηρά ιεραρχημένης κοινωνίας. Από τις μαρτυρίες των χρονικών και τα διάσπαρτα αρχειακά τεκμήρια συνάγεται κάποια εικόνα για την καθημερινή ζωή στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Πέρα από τις υπερβολές των δυτικών χρονογράφων και του *Χρονικού του Μορέως*, μπορεί να συναχθεί ότι η συμβίωση των ντόπιων με τους νέους εποίκους πραγματοποιούνταν σε κλίμα κατανόησης και ανεκτικότητας. Οι κάτοικοι των μικτών κοινωνιών που προέκυψαν συμμετείχαν από κοινού σε δραστηριότητες εμπορικού και κοινωνικού χαρακτήρα (εμποροπανηγύρεις, αγοραπωλησίες ακινήτων, εμπορικές εταιρείες, συνιδιοκτησίες κτλ.)⁹⁰. Στις αυλές των βαρόνων λάμβαναν χώρα πολιτιστικές και πνευματικές δραστηριότητες και εκεί εκπαιδούνταν επίσης οι νέοι άρχοντες σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Η σύναψη επιγαμιών ήταν φυσικό επακόλουθο της προσέγγισης Ελλήνων και Φράγκων στο πλαίσιο της κοινής τους ζωής. Οι «γασμούλοι», όπως ονομάστηκαν οι απόγονοι των μικτών γάμων μεταξύ Φράγκων και Ελληνίδων, αποτέλεσαν ιδιαίτερη μερίδα του πληθυσμού του φραγκοκρατούμενου Μοριά. Βέβαια για τους περισσότερους κατοίκους η κατάσταση επιδεινώθηκε, καθώς επιβαρύνθηκαν με πρόσθετους φόρους και πολλές υπηρεσίες με αποτέλεσμα να ζουν σε συνθήκες απόλυτης εξάρτησης από τους φεουδάρχες.

στ. Εκκλησιαστική, στρατιωτική και οικονομική οργάνωση

Στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας η λατινική εκκλησία, η ηγεσία της οποίας αντικατέστησε τη βυζαντινή, οργανώθηκε σε αρχιεπισκοπές και επισκοπές, όπως και στις άλλες λατινικές κτήσεις, ενώ ο ανώτερος κλήρος λαμβάνοντας φέουδα επωμιζόταν τις συνακόλουθες υποχρεώσεις με σπουδαιότερη αυτή

μεγαλύτερο μέρος των βιλάνων ζούσε και πέθαινε σε κατάσταση δουλοπαροικίας. Βλ. Ντούρου, *Οι Βυζαντινοί στο Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 38-39 και της ίδιας, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 126-7.

⁹⁰ Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 62-66.

της παροχής στρατιωτικής υπηρεσίας στον πρίγκιπα⁹¹. Αντίστοιχες φεουδαρχικές υποχρεώσεις έφεραν τα θρησκευτικά και στρατιωτικά τάγματα της καθολικής εκκλησίας, που είχαν εγκατασταθεί σε πολλές περιοχές και σε μοναστήρια του λατινοκρατούμενου ελλαδικού χώρου για να ενισχύσουν το καθολικό δόγμα (Ιωαννιτών, Ναϊτών, Τευτόνων, Δομινικανών, Φραγκισκανών, Κιστερκιανών κ.ά.). Κατά τα πρώτα χρόνια της ηγεμονίας του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, ζητήματα που αφορούσαν τα προνόμια του λατινικού κλήρου, την καταβολή φόρων και τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας προκάλεσαν εντάσεις στις σχέσεις κοσμικής αρχής και Εκκλησίας, ενώ με τη συνθήκη της Ραβέννικας (1209 και 1210) και του κονκορδάτου της Ρώμης (1223) καθορίστηκαν οι δικαιοδοσίες και οι υποχρεώσεις ηγεμόνα και κλήρου⁹². Κάποιοι ιερείς αναζήτησαν καταφύγιο σε άλλες περιοχές, γενικά όμως στην ηγεμονία της Αχαΐας ο ορθόδοξος κλήρος δεν φαίνεται να αντιμετωπίσει την πίεση που συνάντησε η τοπική εκκλησία σε άλλες λατινικές ηγεμονίες και συνέχισε να ασκεί τα ιερατικά του καθήκοντα⁹³. Ως προς το ζήτημα του θρησκευτικού δόγματος των κατακτημένων, υπήρξε ανεκτικότητα από την πλευρά των Φράγκων ηγεμόνων, καθώς αφενός ο ελληνικός πληθυσμός είχε βαθιά ριζωμένες στην πίστη του τις αρχές της ορθοδοξίας και, αφετέρου, κύριο μέλημα των νέων αρχόντων ήταν η ενίσχυση της εξουσίας τους, προς απογοήτευση προφανώς του πάπα, σταθερή προσδοκία του οποίου ήταν η ένωση των δυο εκκλησιών και ο προσηλυτισμός των ορθοδόξων. Οι αιτίες κάποιων συγκρούσεων αφορούσαν κυρίως οικονομικές διαφορές και με τον καιρό δημιουργήθηκαν οι συνθήκες που επέτρεψαν τη συνύπαρξη των δυο δογμάτων μέσα στην ίδια κοινωνία.

Η φυσιογνωμία του φραγκικού κράτους έφερε τα χαρακτηριστικά στρατιωτικής αποικίας. Εξάλλου, όπως περιγράφηκε, το φεουδαρχικό σύστημα ήταν γέννημα της ανάγκης των πληθυσμών της Δύσης για προστασία και ασφάλεια, τόσο των αρχόντων όσο και των χαμηλών τάξεων, και κατά συνέπεια το στρατιωτικό στοιχείο καθόρισε την οργάνωση αυτών των κοινωνιών⁹⁴. Η οικοδόμηση κάστρων -κατεξοχήν συμβόλων της

⁹¹ Για την οργάνωση της Λατινικής Εκκλησίας και τις σχέσεις ορθοδόξων-καθολικών βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πρίγκιπάτο*, σ. 72-76.

⁹² Προφανώς ο Γοδεφρείδος Α΄ δεν ήταν διατεθειμένος να παραχωρήσει εξουσίες και οικονομικά προνόμια στον κλήρο και η στάση του ήταν μάλλον εχθρική. Μαρτυρίες ωστόσο που κάνουν λόγο για σφετερισμό των εκκλησιαστικών εσόδων από τον πρίγκιπα για την ανέγερση του κάστρου του Χλεμουτσίου αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη.

⁹³ Βλ. σχετ.: Μαλτέζου, «Η ηγεμονία της Αχαΐας» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ΄, σ. 250.

⁹⁴ Η ίδια η αρχική τριμερής κοινωνική διάρθρωση στη μεσαιωνική Δύση (*oratores, bellatores, laboratores*) παραχωρεί ξεχωριστή θέση στους «πολεμιστές» ώστε να διασφαλιστεί η προστασία του

φεουδαρχίας- σε στρατηγικές θέσεις στάθηκε άμεση μέριμνα όλων των ηγεμόνων του Πριγκιπάτου για την προφύλαξη από εξωτερικούς εχθρούς και για την επίβλεψη των ντόπιων κατοίκων, ιδιαίτερα «ανήσυχων» σε κάποιες περιοχές (π.χ. Μάνη), καθώς μάλιστα η αριθμητική υπεροχή του ελληνικού πληθυσμού αποτελούσε πηγή διαρκούς ανασφάλειας για τους Φράγκους⁹⁵. Η στρατιωτική υπηρεσία ήταν υποχρεωτική για όλους τους υποτελείς. Ειδικότεροι αξιωματούχοι του στρατού συγκροτούσαν τη στρατιωτική δύναμη του κράτους, το οποίο ουσιαστικά βρισκόταν σε διαρκή ετοιμότητα πολέμου.

Η οικονομική πολιτική του Πριγκιπάτου οργανώθηκε με βάση την αγροτική παραγωγή και το διαμετακομιστικό εμπόριο. Η Γλαρέντζα (ή Κλαρέντσα), επίνειο της πρωτεύουσας Ανδραβίδας, αποτέλεσε με το λιμάνι της πολυσύχναστο εμπορικό κέντρο, ενώ ακμή γνώρισαν επίσης τα λιμάνια της Πάτρας και της Κορίνθου. Η παρουσία Ιταλών κυρίως εμπόρων Γενουατών και Βενετών, ήδη κυρίαρχων οικονομικών δυνάμεων στη Μεσόγειο, ήταν συνεχής στις πόλεις της Πελοποννήσου. Παράλληλα η πειρατεία αποτελούσε ολοένα αυξανόμενη απειλή, ειδικά μετά την αποδυνάμωση της ναυτικής δύναμης των Βυζαντινών. Η κοπή τοπικού νομίσματος (*τορνέζια*) και κάποιες ενέργειες πιστωτικού τύπου φανερώνουν την προσπάθεια των ηγεμόνων να προσδώσουν στο Πριγκιπάτο έναν αστικό χαρακτήρα σύμφωνα με τα νέα οικονομικά και πολιτικά δεδομένα που διαμορφώνονταν ήδη στη δυτική Ευρώπη από το 13^ο αι.⁹⁶

ζ. Ο Γοδεφρείδος Β΄ Βιλλεαρδουίνος

Ο θάνατος του Γοδεφρείδου Α΄ Βιλλεαρδουίνου προκάλεσε λύπη σε όλο τον Μοριά⁹⁷. Η διακυβέρνησή του στάθηκε μετριοπαθής και αποτελεσματική κυρίως στη συνδιαλλαγή του με τους Έλληνες. Ο διάδοχος του Γοδεφρείδου, ο

βασιλιά και των υποτελών του αλλά και στη συνέχεια η πολιτική οργάνωση των φεουδαρχικών κοινωνιών τελούνταν με άξονα τη στρατιωτική υπηρεσία.

⁹⁵ Κάποια από αυτά χτίστηκαν πάνω σε υπάρχοντα αμυντικά κτίσματα προγενέστερων περιόδων, όπως της Καλαμάτας, της Πάτρας, του Ακροκόρινθου, και λίγα κατασκευάστηκαν εξ αρχής σε στρατηγικές θέσεις από όλους τους ηγεμόνες του οίκου των Βιλλεαρδουίνων, όπως αυτά του Χλεμουτσίου (Κλερμόντ), του Γερακίου, του Μυστρά, της Καρύταινας, της Άκοβας.

⁹⁶ Για την οικονομική οργάνωση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, σ. 82-87.

⁹⁷ «Κι ωσάν εμεταστάθηκεν, καθώς σας το αφηγούμαι,/ θρήνος εγένετο πολύς εις όλον τον Μορέαν,/ διατί τον είχαν ακριβόν, πολλά τον αγαπούσαν / διά την καλήν του αφεντίαν, την φρόνεσιν όπου είχαν», *Το Χρονικόν του Μορέως*, στ. 2461-4.

πρωτότοκος γιος του ο Γοδεφρείδος Β', συνέχισε το έργο του πατέρα του τόσο στον κατακτητικό όσο και στον οργανωτικό τομέα επιδεικνύοντας ανάλογες ικανότητες. Κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του (1228-1246) το κύρος του Πριγκιπάτου ισχυροποιήθηκε, καθώς μάλιστα η στρατιωτική και οικονομική συμβολή του σε δύσκολες στιγμές για το λατινικό κράτος της Κωνσταντινούπολης υπήρξε σημαντική και απέδωσε στο Πριγκιπάτο σημαντικά οφέλη. Η συνεργασία με τον κλήρο εξακολούθησε να παρουσιάζει δυσχέρειες, δεδομένου ότι και ο Γοδεφρείδος Β' δεν δίσταζε, κυρίως για κάλυψη των πολεμικών δαπανών του Πριγκιπάτου, να προβαίνει σε εκποιήσεις της εκκλησιαστικής περιουσίας της λατινικής ιεραρχίας, η οποία από την πλευρά της απαιτούσε συνεχώς περισσότερα προνόμια σε βάρος του ορθόδοξου κλήρου. Ωστόσο, οι πρωτοβουλίες του πρίγκιπα λειτούργησαν θετικά στην αύξηση της ευημερίας για τη φραγκική ηγεμονία της Αχαΐας.

η. Ο Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος

Μετά τον θάνατο του Γοδεφρείδου Β' το 1246, ο αδελφός του Γουλιέλμος, κυβέρνησε στο εξής για τριάντα χρόνια ως ηγεμόνας της Αχαΐας. Από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της ιστορίας της Φραγκοκρατίας, φιλόδοξος, ευφυής και δραστήριος, αναμίχθηκε στις υποθέσεις σχεδόν κάθε κράτους στην Ελλάδα. Υπήρξε ο πρώτος από την οικογένεια των Βιλλεαρδουίνων που γεννήθηκε στην ίδια τη χώρα, στο οικογενειακό κάστρο της Καλαμάτας, φέουδο του πατέρα του. Μιλούσε πολύ καλά την ελληνική γλώσσα. Αποτελεί τον κεντρικό ήρωα του *Χρονικού του Μορέως*. Η βασιλεία του χαρακτηρίστηκε από σειρά πολέμων εναντίον των γειτονικών ηγεμόνων και των Βυζαντινών. Η φιλοδοξία του για απόλυτη κυριαρχία στον Μοριά, αλλά και επέκταση πέρα από αυτόν ήταν τόσο, ώστε βαρόνοι από άλλες ηγεμονίες συνασπίστηκαν εναντίον του. Δεν δίστασε επίσης να έρθει σε μετωπική ρήξη με την παπική εξουσία, περιορίζοντας την ισχύ και την περιουσία του κλήρου. Επί της ηγεμονίας του Γουλιέλμου ολοκληρώθηκε η φραγκική κατάκτηση της Πελοποννήσου με την κατάληψη της Μονεμβασίας το 1248, του τελευταίου βυζαντινού οχυρού στο Μοριά, ύστερα από τριετή πολιορκία. Η ανέγερση κάστρων σε ιδιαίτερα στρατηγικές θέσεις (Μυστράς, Μάνη, Λεύκτρο) υπήρξε προτεραιότητά του για την προστασία από τους γειτονικούς πληθυσμούς των Μανιατών και των Σλάβων.

Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας έφτασε στο μεσουράνημά του στα χρόνια του Γουλιέλμου και η αίγλη του είχε διαδοθεί στις ηγεμονικές αυλές της δυτικής Ευρώπης. Τα χρονικά της εποχής περιγράφουν τις λαμπρές μέρες του Μοριά των χρόνων αυτών, αν και με αρκετή δόση υπερβολής⁹⁸. Με εξαίρεση τη Μεθώνη και Κορώνη, όπου κυμάτιζε η σημαία με το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, η εξουσία του πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου αναγνωριζόταν σε όλο τον Μοριά. Το εμπόριο έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του και μάλιστα ο Γουλιέλμος φέρεται να εξασφάλισε από τον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ' την άδεια για κοπή τοπικού νομίσματος, τα λεγόμενα *τορνέζια*⁹⁹. Με τον τρίτο γάμο του με την Άννα, κόρη του Μιχαήλ Β' Δούκα, φιλόδοξου δεσπότη της Ηπείρου, ο Γουλιέλμος ενεπλάκη στις διαμάχες των αντίπαλων ελληνικών αυτοκρατοριών της Ηπείρου και της Νίκαιας. Το 1259 ο Γουλιέλμος με σύσσωμη τη δύναμη των ιπποτών του και με Έλληνες στρατιώτες του Πριγκιπάτου πήρε μέρος ως σύμμαχος του Δεσπότη της Ηπείρου στην ιστορική μάχη της Πελαγονίας, που κόστισε στον Γουλιέλμο την τρίχρονη αιχμαλωσία του από τον νικητή αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο. Η συντριβή του στρατού της ετερόκλητης συμμαχίας (Δεσποτάτο Ηπείρου-Μιχαήλ Β' Δούκας, Βασίλειο Σικελίας-Μάνφρεντ Χοενστάουφεν, Πριγκιπάτο Αχαΐας-Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος) από τις βυζαντινές δυνάμεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας άνοιξε ουσιαστικά τον δρόμο για την επανίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Η παραχώρηση των κάστρων, της Μονεμβασιάς, της Μάνης και του Μυστρά - και αργότερα του Γερακίου - στην οποία υποχρεώθηκε ο Γουλιέλμος με αντάλλαγμα την ελευθερία του (1262) πρόσφερε ένα σημαντικό ορμητήριο στον βυζαντινό αυτοκράτορα για την ενίσχυση της ελληνικής επιρροής σε όλη τη χερσόνησο, ενώ στάθηκε μοιραία για το φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας σηματοδοτώντας τις απαρχές της παρακμής του¹⁰⁰. Αμέσως μετά την επιστροφή του Γουλιέλμου άρχισαν έντονες εχθροπραξίες ανάμεσα στους

⁹⁸ Βλ. Ντούρου, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 91-92.

⁹⁹ Η ίδρυση και η λειτουργία του νομισματοκοπείου των Βιλλεαρδουίνων αποτέλεσε θέμα έρευνας ως προς την ακριβή τοποθεσία, τον χρόνο ίδρυσης και τη διάρκεια λειτουργίας του, καθώς οι μαρτυρίες από τις πηγές δεν συμπίπτουν, βλ. σχετ.: Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 83-84.

¹⁰⁰ Σύμφωνα με πηγές, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος μπροστά στη μεγάλη ευκαιρία που του δόθηκε για επανάκτηση της Πελοποννήσου χειρίστηκε διπλωματικά την αιχμαλωσία του Γουλιέλμου και των άλλων Φράγκων αιχμαλώτων. Έτσι εκτός από την απόκτηση των σημαντικών κάστρων, ο Παλαιολόγος φαίνεται ότι εξασφάλισε με συμφωνία την υποτέλεια του Φράγκου πρίγκιπα. Αυτή η «Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης» αποτέλεσε σημαντικό πλήγμα για την κυριαρχία των Φράγκων στην Ανατολή, καθώς με την αποδυνάμωση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, του ισχυρότερου φραγκικού κράτους στον ελλαδικό χώρο, άνοιξε ο δρόμος για την βυζαντινή ανάκαμψη. Βλ. Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, London 1975, σ. 25-75.

Φράγκους και στους Βυζαντινούς. Οι προσπάθειες του Γουλιέλμου να επανακτήσει τα χαμένα του κάστρα, παρά τις κάποιες επιτυχίες του, δεν ευοδώθηκαν. Η λαμπρή περίοδος του φραγκικού Μοριά είχε παρέλθει οριστικά, ενώ την ίδια στιγμή μια νέα μικρή βυζαντινή επαρχία με έδρα το Μυστρά, το «Δεσποτάτο του Μορέως», αρχίζει να διαγράφει μια αυτόνομη πορεία στον Μοριά και να οργανώνεται σταδιακά ο αντιλατινικός αγώνας σε διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο με στόχο την εδραίωση των Βυζαντινών στα ανακτώμενα εδάφη και την κατάλυση της φραγκικής ηγεμονίας¹⁰¹.

Θ. Η Ανδεγαυική κυριαρχία

Με την υπογραφή της συνθήκης του Viterbo το 1267 ανάμεσα στον έκπτωτο Λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο Β', το βασιλιά της Νεάπολης Κάρολο Α' τον Ανδεγαυό (Ντ' Ανζού) και τον πρίγκιπα του Μοριά Γουλιέλμο Β' Βιλλεαρδουίνο εγκαινιάστηκε η ανδεγαυική κυριαρχία στον ελλαδικό χώρο και το Πριγκιπάτο περνούσε στην επικυριαρχία του Καρόλου¹⁰². Σύμφωνα με τους όρους του πρώτου σκέλους της ειρήνης, μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου πρίγκιπας της Αχαΐας θα γινόταν ο γιος του Καρόλου Φίλιππος, ο οποίος θα παντρευόταν την κόρη του Γουλιέλμου Ισαβέλλα ή, σε περίπτωση πρόωρου θανάτου του Φίλιππου-όπως συνέβη καθώς ο τελευταίος πέθανε δέκα χρόνια μετά την υπογραφή της συνθήκης (1277)-το Πριγκιπάτο θα μεταβιβαζόταν στον ίδιο τον Κάρολο. Το δεύτερο μέρος της συνθήκης, προέβλεπε σχέδιο εκστρατείας του Καρόλου κατά του Μιχαήλ Παλαιολόγου για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την ανασύσταση της λατινικής αυτοκρατορίας, το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οι στρατιωτικές επιτυχίες και η παρασκηνιακή διπλωματική δράση του ικανότατου Μιχαήλ¹⁰³ συνέβαλαν ώστε να ματαιωθεί η φιλόδοξη ανατολική πολιτική των Ανδεγαυών¹⁰⁴. Ο Κάρολος ανέθεσε τη διοίκηση της Αχαΐας σε

¹⁰¹ Χρύσα Μαλτέζου, «Το Δεσποτάτο του Μορέως» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 282-3.

¹⁰² Για την ανδεγαυική κυριαρχία στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 32-53.

¹⁰³ Ο Vasiliev χαρακτηρίζει τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο ικανό και χαρισματικό διπλωμάτη, χάρη στη δράση του οποίου η νεοσυσταθείσα Βυζαντινή Αυτοκρατορία διέφυγε τον απειλητικό κίνδυνο που είχε δημιουργηθεί στη Δύση, λόγω της επεκτατικής πολιτικής του βασιλείου των Δύο Σικελιών. A.A.Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, traduit par P. Brodin et A. Bourguina, Paris, 1932, σ. 257.

¹⁰⁴ Το σχέδιο αυτό δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς αρχικά η Ένωση των δύο εκκλησιών με τη Σύνοδο της Λυών (1274), κατά την οποία ο Μιχαήλ Παλαιολόγος Η' είχε συναινέσει στην υποταγή της ανατολικής εκκλησίας στη δυτική και, στη συνέχεια, η αιματοβαμμένη εξέγερση του «Σικελικού

βαΐλους, ενώ ο ίδιος δεν επισκέφτηκε ποτέ το Πριγκιπάτο ούτε τις υπόλοιπες κτήσεις του στην Ανατολή. Ωστόσο, δυναμικός ο ίδιος και με αξιόλογες ηγετικές ικανότητες, σύμφωνα με τις πηγές, είχε προσωπική εποπτεία των κτήσεών του, φρόντισε για τη στρατιωτική στελέχωση της περιοχής, ενώ δεν επέφερε θεσμικές αλλαγές στις οργανωτικές δομές των Βιλλεαρδουίνων¹⁰⁵. Η ανδεγαυική κυριαρχία υπήρξε θετική για τη ζωή του Πριγκιπάτου, αλλά συνέπεσε με την περίοδο αποδυνάμωσης της φραγκικής ηγεμονίας στην Πελοπόννησο και την αύξηση της βυζαντινής επιρροής. Η περίπλοκη διάδοχη κατάσταση μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου (1278) και του Καρόλου Α΄ (1285), όπως και διάφορα περιστατικά που έπληξαν τις ήδη κλονισμένες ισορροπίες μεταξύ Φράγκων και Ελλήνων του Μοριά, οδήγησαν σταδιακά τη φραγκική κυριαρχία στην Πελοπόννησο σε οριστικό τέλος (1432).

ι. Η Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου, Πριγκίπισσα του Μοριά (*Isabelle de Villehardouin*). Το τέλος του φραγκικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας

Ο γάμος της Ισαβέλλας (σε ηλικία δώδεκα περίπου ετών), μεγαλύτερης κόρης του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου και της Άννας Αγγελίνας με τον δεκαπεντάχρονο γιο του βασιλιά των δυο Σικελιών Καρόλου Α΄ του Ανδεγαυού Φίλιππο, επισφράγισε τη συνθήκη του Viterbo (1267) εξυπηρετώντας τα πολιτικά σχέδια των δύο ηγεμόνων. Από τη μια μεριά, η έλλειψη αρσενικού διαδόχου έστρεψε τον Γουλιέλμο στην Αυλή της Νάπολης, με την προσδοκία ότι ο γάμος της Ισαβέλλας με τον Φίλιππο θα στερέωνε το δεσμό μεταξύ των ντ' Ανζού της Νάπολης και της φραγκικής ηγεμονίας της Αχαΐας. Από την άλλη, οι επεκτατικές βλέψεις της Αυλής της Νάπολης για την Ανατολή έπαιρναν σχήμα και ο Κάρολος γινόταν επικυρίαρχος της Αχαΐας, σύμφωνα με το γαμήλιο συμβόλαιο μεταξύ του γιου του και της Ισαβέλλας, οι

Εσπερινού» (*Vespri Siciliani*) το 1282, συνωμοτικά οργανωμένη επίσης από τον Μιχαήλ και τον βασιλιά Πέτρο της Αραγωνίας, ανάγκασαν τον Κάρολο να ματαιώσει την εκστρατεία του στη Ρωμανία. Βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 32 και 37.

¹⁰⁵ Σε ανδεγαυικά έγγραφα ο Γουλιέλμος αποκαλείται «magnificus vir, Guglielmus Princeps Achaye, karissimus afinis noster» (εξαιρετικός άνδρας, ο Γουλιέλμος Πρίγκιπας της Αχαΐας, αγαπητότατος συγγενής μας). Βλ. Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄*, ΕΚΠΑ Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1987, σ. 50. Κατά τον Steven Runciman, ο Κάρολος «σκόπευε να δημιουργήσει μια μεσογειακή αυτοκρατορία. Παρά τα αναμφισβήτητα προσόντα του, ήταν απάνθρωπος. Βέβαια κάλυπτε τις αποικιοκρατικές του φιλοδοξίες με το μανδύα του ιερού πολέμου εναντίον των σχισματικών, που ήταν πιο βολικοί αντίπαλοι από τους απίστους. Ήθελε να αποκαταστήσει τη Λατινική Αυτοκρατορία στην Κωνσταντινούπολη», Steven Runciman, *Η Ελλάδα και η Δ΄ Σταυροφορία, The New Griffon*, Περιοδική Έκδοση της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, περίληψη/μετάφραση διάλεξης Αλ. Γ. Καλλιγιά (Μονεμβασία, 31/7/1982).

όροι του οποίου ήταν εξαιρετικά ευνοϊκοί για τη μελλοντική ηγεμονία των Ντ' Ανζού στην Αχαΐα.

Ο θάνατος του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου το 1278, του «τελευταίου Πρίγκιπα», άφησε την αυλή της Αχαΐας ουσιαστικά χωρίς ηγεμόνα. Ένα χρόνο πριν είχε πεθάνει και ο γαμπρός του Φίλιππος ντ' Ανζού, η Ισαβέλλα ωστόσο παρέμενε στην αυλή του Καρόλου Α', τον οποίο είχε πια διαδεχθεί ο γιος του Κάρολος Β'. Ο οίκος Βιλλεαρδουίνου περιοριζόταν τώρα στις δυο κόρες του Γουλιέλμου. Η Ισαβέλλα ήταν μόνο δεκατεσσάρων χρόνων και χήρα(!) και η Μαργαρίτα δυο χρόνια μικρότερη. Η Ελληνίδα μητέρα τους Άννα Αγγελίνα της Ηπείρου ή Αγνή, όπως την αποκαλούσαν οι Φράγκοι, λίγο μετά παντρεύτηκε τον βαρόνο Νικόλαο Σαντομέρ. Στα χέρια των γυναικών η ηγεμονία ξέπεσε. Το σύστημα διοίκησης με βαΐλους (αντιπροσώπους) προφανώς δεν ήταν αποδοτικό, με αποτέλεσμα να αλλάξει η φεουδαλική τάξη στο Μοριά και από τις δώδεκα κύριες βαρονίες μόνο δύο να μείνουν στα χέρια των παλαιών οικογενειών. Παράλληλα οι πόλεμοι με τους αυτοκρατορικούς στρατηγούς του Μυστρά δεν σταμάτησαν να απειλούν το Πριγκιπάτο. Για την αντιμετώπιση της δύσκολης κατάστασης, ο Κάρολος ο Β', ο οποίος είχε διαδεχθεί τον πατέρα του μετά τον θάνατό του (1285) στον θρόνο της Νάπολης, συναίνεσε στον δεύτερο γάμο της Ισαβέλλας με τον Φλωρέντιο ντ' Αινώ (*Florent de Hainaut*), φιλόδοξο ευγενή από τη Φλάνδρα και παραχώρησε στο πριγκιπικό ζεύγος το Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1289). Ο νέος ηγεμόνας δεσμεύτηκε ότι θα διατηρήσει τα έθιμα της χώρας και τα προνόμια των υποτελών του. Το πριγκιπικό ζεύγος αναχώρησε αμέσως για τον Μοριά και η Ισαβέλλα ύστερα από δεκαοκτώ χρόνια επέστρεψε στα πατρικά χώματα¹⁰⁶.

Ο Φλωρέντιος αποδείχτηκε ικανός και δραστήριος ηγεμόνας. Φρόντισε για τους εξαθλιωμένους Έλληνες δουλοπάροικους και επιδίωξε να καταστείλει τις αυθαιρεσίες των Φράγκων φεουδαρχών, οι οποίοι μετά από μεγάλο διάστημα ουσιαστικής ακυβερνησίας είχαν αποθρασυνθεί. Παρά τις προσπάθειες του Φλωρέντιου όμως η καθοδική πορεία του πριγκιπάτου δεν στάθηκε δυνατό να ανασταλεί. Με δική του πρωτοβουλία μάλιστα υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο το 1290, στη διάρκεια της οποίας το Πριγκιπάτο, αν και δεν επανήλθε στην πρότερη κατάσταση, τουλάχιστον διένυσε μια περίοδο ηρεμίας και σχετικής

¹⁰⁶ Για τον γάμο της Ισαβέλλας με το Φλωρέντιο και τη διακυβέρνηση του Πριγκιπάτου από το πριγκιπικό ζεύγος (1289-1297), βλ. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 224-244.

ευημερίας¹⁰⁷. Διάφορα όμως γεγονότα, όπως η ανάμειξη του Φλωρέντιου στις συγκρούσεις του ανδεγαυικού οίκου με το Δεσποτάτο της Ηπείρου και την Κωνσταντινούπολη, η ληστρική επίθεση του Αραγωνέζου πειρατή Ρογήρου ντε Λούρια το 1292 και η κατάληψη για μικρό διάστημα του προγονικού κάστρου των Βιλλεαρδουίνων στην Καλαμάτα από τους Σλάβους της Γιάννιτσας το 1293, οδήγησαν στη διάλυση της συνθήκης με τους Βυζαντινούς έξι χρόνια μετά την υπογραφή της. Ο Φλωρέντιος πέθανε μετά από την ανεπιτυχή πολιορκία του κάστρου του Αγίου Γεωργίου στην Αρκαδία (1297), αφήνοντας ως μοναδική διάδοχο την κόρη του Μαχώ ή Ματθίλδη που είχε αποκτήσει με την Ισαβέλλα.

Η Ισαβέλλα αποσύρθηκε στο αγαπημένο της κάστρο του Νησιού στα περίχωρα της Καλαμάτας αναθέτοντας τη διοίκηση της ηγεμονίας σε έναν βάιλο. Μερικά χρόνια αργότερα, η Ισαβέλλα προχώρησε σε τρίτο γάμο με τον Φίλιππο της Σαβοΐας, ηγεμόνα του Πεδεμόντιου, αφού πρώτα είχε παντρέψει την κόρη της με τον Γκυ ντε λα Ρος, νεαρό δούκα της Αθήνας. Κανένας από τους δύο γάμους δεν είχε αίσια κατάληξη. Η ίδια η Ισαβέλλα πέθανε το 1311. Μετά το τέλος της δυναστείας των Βιλλεαρδουίνων, με την οποία ταυτίστηκε το φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας, η εξουσία πέρασε στο βασιλικό οίκο ντ' Ανζού της Νάπολης. Ο 14^{ος} αιώνας σημαδεύτηκε από την καταλανική κατάκτηση που στάθηκε καταστροφική για το Πριγκιπάτο. Το 1432 καταλύεται οριστικά η λατινική ηγεμονία στην Πελοπόννησο, η οποία περνά σε ελληνικά χέρια μέχρι το 1463, οπότε ξεκινά η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Βλ.σχετ.: Antoine Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Editions E. de Boccard, Paris, 1969, σ. 165-167.

¹⁰⁸ Για την ιστορία του Πριγκιπάτου της Αχαΐας μετά την αποχώρηση της Ισαβέλλας και το τέλος της δυναστείας των Βιλλεαρδουίνων, βλ. Ντούρου, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σ. 43-65.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ

1. Ιστοριογραφία και Μυθιστόρημα.

«Τ' άλλα, η ιστορία τα λέει, είναι στεγνές χρονολογίες¹⁰⁹»: Με τη φράση αυτή λίγο πριν από το τέλος του μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, ο συγγραφέας Άγγελος Τερζάκης δίνει τη σκυτάλη στον κατεξοχήν ιστοριογραφικό λόγο. Εκεί θα βρει ο αναγνώστης την ιστορική πραγματικότητα -γεγονότα, πρόσωπα, πληροφορίες για την κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική, τις συνήθειες και τη νοοτροπία της μακρινής εποχής- μέρος της οποίας βίωσε παραστατικά μέσα από τη δράση των ηρώων του μυθιστορήματος.

Η παραπάνω φράση του συγγραφέα-αφηγητή ουσιαστικά ορίζει τη συγγένεια, αλλά και τις αποστάσεις ανάμεσα στο ιστορικό μυθιστόρημα και στην ιστοριογραφική παραγωγή. Ως «ιδιότυπος διαμεσολαβητής της ιστορίας¹¹⁰», το ιστορικό μυθιστόρημα εξοικειώνει τον σύγχρονο μέσο αναγνώστη με το ιστορικό παρελθόν, δίνοντάς του τη δυνατότητα να βιώσει ορισμένες όψεις αυτού και ωθώντας τον στην αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας. Στο ιστορικό μυθιστόρημα Ιστορία και Μυθοπλασία συνυπάρχουν σε δυναμικά ισόρροπες αναλογίες¹¹¹. Μυθιστοριογράφος και ιστοριογράφος, ορμώμενοι από διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικές κατευθύνσεις ο καθένας, συναντιούνται στο σημείο εκείνο που ορίζεται από τη συνέπεια και τον σεβασμό απέναντι στην ιστορική αλήθεια¹¹². Ο συγγραφέας ενός ιστορικού μυθιστορήματος, ειδικότερα, πορεύεται ανάμεσα στην Ιστορία και στη Μυθοπλασία, ή, με άλλους όρους,

¹⁰⁹ Πρβλ. την παρατήρηση του Μ. Καραγάτση (1943): «Το σύγχρονο ιστορικό μυθιστόρημα... ξεκινάει από αυστηρά επιστημονικά δεδομένα, για να προχωρήσει σε δημιουργικό συμπλήρωμα της στεγνής επιστήμης» στο Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος, Πεζογραφία*, σ. 147.

¹¹⁰ Το ιστορικό μυθιστόρημα, θεωρούμενο ως είδος εκλαϊκευτικής ιστορικής παραγωγής, συνίσταται στην προβολή εκείνων των μορφών της ιστορικής παρουσίας, που, ενώ εξέπεσαν κατά τη συγκρότηση της επιστημονικής ιστοριογραφίας, αποτελούν τα στοιχεία -πρόσωπα και γεγονότα - με τα οποία δομείται η παραστατική παρουσίαση της Ιστορίας. Ο αναγνώστης βιώνει την ιστορία μέσα από τη διαδικασία ταύτισης με τον ήρωα ή άλλα πρόσωπα του έργου, πράγμα που συντελεί στην εκ των έσω θέαση της ιστορικής νομοτέλειας. Με άλλα λόγια, ο αναγνώστης ζει τις συνθήκες στις οποίες εκτυλίχτηκαν τα ιστορικά γεγονότα και οδηγείται στην κατανόηση των βαθύτερων λόγων που τα προκάλεσαν, σαν να ήταν ο ίδιος παρών. Έτσι, ως ένα βαθμό, το ιστορικό μυθιστόρημα συμβάλλει στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης του κοινού. Βλ. σχετ.: Χρυσούλα Βεληγιάννη, «Ιστορία και ιστορικό μυθιστόρημα: Ένα παράδειγμα», *Φιλολόγος*, 39, (άνοιξη 1985), σ. 53-54.

¹¹¹ Βλ. πώς αντιμετωπίζει ο Θ. Πετσάλης -Διομήδης το ζήτημα των ορίων Ιστορίας και Μυθοπλασίας κατά τη σύνθεση του ιστορικού μυθιστορήματος, Παράρτημα, αρ. 7.

¹¹² Βλ. την άποψη του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου για τη χρήση του ιστορικού στοιχείου από το μυθιστοριογράφο, Παράρτημα, αρ. 6.

ανάμεσα στο αντικειμενικό και το υποκειμενικό, στις γενικές και την ειδική αλήθεια των πραγμάτων, στα ιστορικά γεγονότα και την καθημερινότητα των ανθρώπων της Ιστορίας, σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο. Το ιστορικό υλικό των πηγών αξιοποιείται έτσι ώστε τα γεγονότα αποκτούν βάθος και πλάτος, συμπληρώνονται στις λεπτομέρειές τους, ενώ η αφήγηση κερδίζει σε συγκίνηση. Ιστορική και λογοτεχνική αφήγηση βρίσκονται σε σχέση συμπληρωματική, όχι αντίθεσης. Αυτό που θα μπορούσε να είχε συμβεί σε μια μακρινή εποχή -θυμόμαστε τα *εικότα* του Θουκυδίδη, ως μέθοδο ανασύνθεσης του απώτερου παρελθόντος- επιχειρεί να αναπλάσει ο μυθιστοριογράφος, ώστε να εντάξει τους αναγνώστες στο πνεύμα και στη νοοτροπία των ανθρώπων που πριν από πολλά χρόνια υπήρξαν συντελεστές σημαντικών γεγονότων. Το παρελθόν φέρει εξ ορισμού τον χαρακτήρα του φανταστικού, τη στιγμή που το παρόν βιώνεται ως πραγματικότητα. Κατ' ανάγκη λοιπόν για να συλλάβει το παρελθόν ο συγγραφέας -αλλά και ο αναγνώστης- ως ένα παρωχημένο παρόν, δηλαδή ως μια πολύμορφη πραγματικότητα που κάποτε υπήρξε, όπως υπάρχει και η δική του, επιστρατεύει τη φαντασία, με τρόπο που αναμιγνύει δυναμικά και ισόρροπα σκέψη και συναίσθημα¹¹³. Το ζωντάνεμα της Ιστορίας μέσα από τη λογοτεχνική γραφή είναι εξάλλου αυτό που καταχωρείται ως η πολύτιμη προσφορά του «πατέρα» του ιστορικού μυθιστορήματος Walter Scott (1771-1832), με την έννοια ότι μέσα από την «αφηγηματοποίηση» της Ιστορίας το παρελθόν προβάλλει ως παρόν με τους ανθρώπους του, πραγματικές υπάρξεις περασμένων εποχών¹¹⁴.

¹¹³ Βλ. σχετ.: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «Μυθοπλασία και Ιστορία», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 8/7/92, σ. 36-39.

¹¹⁴ Η διάδοση του ιστορικού μυθιστορήματος στην Ευρώπη συνδέεται με την άνθιση του κινήματος του Ρομαντισμού το 19^ο αι. Ο «πατέρας» του είδους, Walter Scott (1771-1832), εμπνεόμενος κατά κύριο λόγο από την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Σκωτίας, αναδείχτηκε σε δεξιότεχνη στην ανάπλαση του παρελθόντος και της ζωής μιας περασμένης εποχής, με την πετυχημένη πρόσμιξη του πραγματικού με το πλασματικό και τη διαγραφή ηθών και συνηθειών, διαχρονικά κοινών στην ανθρώπινη φύση. Αναδεικνύοντας τους απλούς ανθρώπους και τον ανώνυμο λαό ως διαμορφωτές του ιστορικού γίνεσθαι πλάι στις μεγάλες προσωπικότητες, ο Scott έδειξε μια νέα αντίληψη για τη συγγραφή της Ιστορίας και την κατέστησε ενδιαφέρουσα και ελκυστική στο ευρύ κοινό. Βλ.σχετ.: Απόστολος Σαχίνης, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 17-27 και 48-49.

2. Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ και η Ιστορία

Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ είναι το μοναδικό ιστορικό μυθιστόρημα στην εγχώρια παραγωγή του 20^{ου} αι. του οποίου η δράση τοποθετείται στην εποχή της Φραγκοκρατίας¹¹⁵. Θα λέγαμε ότι ο Άγγελος Τερζάκης με την προτίμησή του αυτή, μεταξύ άλλων, προσεγγίζει το ρομαντικό πνεύμα της Ευρώπης του 18^{ου} αι. που γοητεύτηκε από τον πλούτο του μεσαιωνικού παρελθόντος και κίνησε το ενδιαφέρον για την ανάδειξή του¹¹⁶. Από τότε βέβαια μέχρι την εποχή του Τερζάκη, η καλλιέργεια του λογοτεχνικού αυτού είδους έχει διευρύνει τις δυνατότητές του. Είναι η εποχή που στην Ευρώπη, ήδη από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, η αξιοποίηση της Ιστορίας στην πεζογραφία κερδίζει έδαφος, καθώς ενισχύεται η αντίληψη ότι το ιστορικό υπόβαθρο παρέχει σταθερότερες βάσεις στο έργο του λογοτέχνη και το κάνει πιο ενδιαφέρον¹¹⁷. Κατά τον Μ. Καραγάτση αυτός ο συνδυασμός ιστορίας και στοχασμού που καλλιεργεί το ιστορικό μυθιστόρημα, το «ξαναζωντάνεμα» της Ιστορίας, συνιστά την ιδιαιτερότητα του πεζογραφικού αυτού είδους και συμβάλλει στην ουσιαστική πρόσληψη του ιστορικού θέματος από τον αναγνώστη¹¹⁸. Έτσι, η χρησιμοποίηση του ιστορικού στοιχείου στο σύγχρονο μυθιστόρημα υπερβαίνει την απλή εκλαϊκευση, καθώς με την πάροδο των χρόνων εντείνονται οι απαιτήσεις των κοινωνιών και οι συγγραφείς που επιθυμούν να έχουν λόγο στην αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων αποβλέπουν με το έργο τους στην ανάπτυξη της στοχαστικής διάθεσης και την καλλιέργεια του προβληματισμού.

¹¹⁵ Από την άλλη πλευρά, η εποχή της Φραγκοκρατίας στη θεματολογία του ιστορικού -ο όρος με επιφύλαξη- μυθιστορήματος εμπνέει σε αρκετό βαθμό τους Έλληνες συγγραφείς του 19^{ου} αι. Ο *Αυθέντης του Μορέως* (1850) του Αλέξανδρου Ραγκαβή, *Οι έμποροι των εθνών* (1882-83) του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, τα *Ιστορικά σκηνογραφήματα* (1864) και οι *Κρητικοί γάμοι* (1871) του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου και *Η Γυφτοπούλα* (1884) του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ενώ απουσιάζει από τα ιστορικά μυθιστορήματα του επόμενου αιώνα, στα οποία δείχνεται προτίμηση στην εποχή της Τουρκοκρατίας, με εξαίρεση το *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Βλ. σχετ. τις μελέτες των: Σοφίας Ντενίση, «Οι αρχές του ελληνικού μυθιστορήματος», Βαγγέλη Αθανασόπουλου «Μυθοπλασία και Ιστορία», Νένας Κοκκινάκη «Ιστορικό μυθιστόρημα και μυθιστορηματοποιημένη βιογραφία» και Δημήτρη Μαρωνίτη «Ρέας Γαλανάκη: Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά. Spina nel cuore. Σημειώσεις» στο Περιοδικό *Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 8/7/92, σ. 28-34, 35-40, 37-39, 41-43, 46-51 αντίστοιχα και Σαχίνης, *Ιστορικό Μυθιστόρημα*, σ. 89-104 και 109-142.

¹¹⁶ Για την αξιοποίηση της Φραγκοκρατίας ως ιστορικού πλαισίου από τον Άγγελο Τερζάκη στο *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, βλ. Πέμπτο Κεφάλαιο.

¹¹⁷ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το «roman fleuve» που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα στη Γαλλία τη δεκαετία 1920-1930, στο οποίο απεικονίζονται μεγάλες περίοδοι της ιστορίας της χώρας, μέσα από την παρακολούθηση της ζωής ιστορικών και φανταστικών προσώπων. Βλ. σχετ. στο ίδιο, Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία*, σ. 141-143.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 145-150.

Μπορούμε να εκφράσουμε τη βεβαιότητα ότι *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* πληροί με συνέπεια όλες τις συμβάσεις που χαρακτηρίζουν ένα ιστορικό μυθιστόρημα¹¹⁹. Ο συγγραφέας, εμπνευσμένος τεχνίτης του λόγου σε όλες του τις μορφές, με ευρύτατη παιδεία και αδιάλειπτη επαφή με το πνευματικό γίνεσθαι και πέρα από τα σύνορα της πατρίδας του, αποτυπώνει στο μυθιστόρημα πλούσια πείρα ζωής. Αναγνώστες, κριτικοί και λογοτέχνες υποδέχτηκαν με θέρμη το πεζογραφικό εγχείρημα του Τερζάκη¹²⁰. Λίγο πριν από την τελική έκδοση του βιβλίου (1945), όπως είθιστο στον κύκλο των συγχρόνων ομοτέχνων του, ο Τερζάκης αναφέρεται εν είδει προσωπικού απολογισμού στον χαρακτήρα, τη μορφή και το περιεχόμενο του έργου του: «Υστερα από επτά χρόνια δουλειά (1937-44) βρίσκεται τέλος υπό έκδοση το ιστορικό μυθιστόρημά μου *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. *Ηρωικό* μυθιστόρημα το χαρακτηρίζω στον υπότιτλο, και τούτο για να το αντιδιαστείλω από τις μυθοποιημένες βιογραφίες, μα και για να υποδηλώσω συνοπτικά τον γενικό τόνο του περιεχομένου του. Κι αλήθεια: *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, ανήκει σε ένα είδος που θα τολμούσα να το πω καινούργιο για τη νεοελληνική λογοτεχνία. Μετέχει του λεγόμενου *roman d'aventure* αφ' ενός, και του *roman de cape et d' épee* αφ' ετέρου. Η μορφή αυτή είναι συνειδητή από μέρους του συγγραφέα. Αποτελεί μian αναδρομή στις ιστορικές πηγές του μυθιστορήματος. Μήπως τ' αρχαίο έπος δεν είναι κάτι που μετέχει και των δύο παραπάνω ειδών;... Αυτά όμως ως προς τη μορφή. Ως προς το περιεχόμενο, *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* είναι - μπορώ να πω - μυθιστόρημα συγχρονισμένο, προσγειωμένο. Οι αναγνώστες του θα δουν ότι η αναλογία της εποχής του με τη δική μας δίνει λαβή σε κάποιες

¹¹⁹ Η ανάλυση αντιπροσωπευτικών έργων του είδους έχει οδηγήσει κατά καιρούς στη διατύπωση διάφορων ορισμών όπου επισημαίνονται από κοινού οι «συμβάσεις» για τη σύνθεση ενός αυθεντικού ιστορικού μυθιστορήματος: Η ικανή χρονική απόσταση ανάμεσα στην εποχή του συγγραφέα και σε αυτή της δράσης του μυθιστορήματος, η τοποθέτηση των χαρακτήρων-άλλοτε πλασματικών, άλλοτε ιστορικών προσώπων- σε ένα αληθινό ιστορικό πλαίσιο και σε ένα ρεαλιστικό γεωγραφικό περιβάλλον, η πιστή αναπαράσταση της ζωής και της νοοτροπίας της περασμένης εποχής από τον συγγραφέα εγγράφονται ως βασικές προϋποθέσεις και διακριτικά χαρακτηριστικά του ιστορικού μυθιστορήματος. Ο ιστορικός περίγυρος δεν χρησιμοποιείται ως απλός διάκοσμος και οι κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν αποφασιστικά τη μοίρα του πρωταγωνιστή και άλλων προσώπων. Το ιστορικό μυθιστόρημα γίνεται αναδημιουργία μιας μακρινής εποχής και ο συγγραφέας του με σεβασμό αλλά και με ελευθερία απέναντι στο ιστορικό γεγονός, συναιρώντας στις σωστές δόσεις ιστορία και φαντασία, ζωντανεύει τις καθημερινές ιδιωτικές ζωές ανθρώπων που έζησαν σε σημαντικές στιγμές του απώτερου παρελθόντος. Αναλυτικότερα για τους ορισμούς και τα χαρακτηριστικά του ιστορικού μυθιστορήματος, βλ. Σοφία Ντενίση, «Οι αρχές του ελληνικού μυθιστορήματος», Περιοδικό *Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 8/7/92, σ. 30-32 και Σαχίνης, *Ιστορικό Μυθιστόρημα*, σ. 28-34.

¹²⁰ Βλ. Παράρτημα, αρ.2, όπου σταχυολογούνται χαρακτηριστικά αποσπάσματα από άρθρα και μελέτες κριτικών της λογοτεχνίας, φιλολόγων και λογοτεχνών για το *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*.

προεκτάσεις. Και το πνεύμα του είναι κι αυτό απόλυτα σύγχρονο¹²¹». Τα λόγια τούτα ουσιαστικά δεν απέχουν από τις επισημάνσεις του ίδιου το 1933, δηλαδή πριν από τη σύνθεση της αρχικής μορφής του *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, όταν ο Τερζάκης ασκεί την κριτική του στα πρώτα ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα, τα οποία γράφτηκαν στην πρώιμη μετεπαναστατική Ελλάδα¹²²: Η επική πνοή, η ανεπιτήδευτη απόδοση της ιστορικής ατμόσφαιρας χωρίς υπερβολές στην έκφραση ή στη φαντασία αποτελούν πρώτα από όλα για τον Τερζάκη τον στόχο του συγγραφέα ιστορικού μυθιστορήματος και είναι η έλλειψή της αυτό που καταλογίζει ως κύρια αδυναμία σε δύο αξιόλογα κατά τα άλλα εγχειρήματα, δεδομένων των συνθηκών, στο *Ο Αυθέντης του Μορέως* (1850) του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και στο *Οι Κρητικοί Γάμοι* (1871) του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου¹²³.

Ωστόσο, αν και για τον συγγραφέα του *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* αυτό που προέχει δεν είναι η ιστορική πιστότητα και η λεπτομερής περιγραφή των γεγονότων, αλλά η αναδημιουργία της μεσαιωνικής ατμόσφαιρας, των ιδιαίτερων συνθηκών της καθημερινής ζωής στο φραγκοκρατούμενο Μοριά του 13^{ου} αι., η ανάγνωση του μυθιστορήματος καθιστά προφανές ότι ο Τερζάκης ερεύνησε με επιμέλεια, μελέτησε και στοχάστηκε γύρω από το ιστορικό θέμα που αποτέλεσε την αφορμή της αφηγηματικής του έμπνευσης¹²⁴. *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* και η φραγκική κυριαρχία στον ελλαδικό χώρο δεν αποτελεί απομονωμένη παρένθεση στο ευρύτερο έργο του συγγραφέα. Είναι η εποχή κατά την οποία η Βυζαντινή και Μεσαιωνική Ιστορία βρίσκεται στο πεδίο των ενασχολήσεών του και η πυκνότητα της σχετικής θεματολογίας στην ευρύτερη συγγραφική παραγωγή του Άγγελου Τερζάκη από το 1933 και εξής καταδεικνύει, μεταξύ άλλων, τη συστηματικότητα των ιστορικών μελετών του¹²⁵.

Για τις ιστορικές πηγές στις οποίες ο συγγραφέας μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ανέτρεξε προκειμένου να συγκεντρώσει τις πληροφορίες

¹²¹ Από το κείμενο του Άγγελου Τερζάκη στα *Ελεύθερα Γράμματα* (10/8/1945). Βλ. Κ. Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, σ. 88-89.

¹²² Η άποψη του Τερζάκη ότι «πρώτο είδος μυθιστορήματος στην Ελλάδα είναι το ιστορικό» («Το νεοελληνικό μυθιστόρημα», Περιοδικό *Ιδέα* 1, σ. 249), θεωρία που έχει επικρατήσει για αρκετά χρόνια στους κύκλους των ιστορικών και θεωρητικών της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1958, σ. 31), ελέγχεται ως εσφαλμένη από τη σύγχρονη έρευνα, βλ. Ντενίση, *Διαβάζω*, 8/7/92, σ. 28-32. Ωστόσο, η στρόφη των Ελλήνων πεζογράφων κατά τα δύσκολα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια στο παρελθόν είναι μια πραγματικότητα ανεξάρτητα από την ποιότητα των έργων τους.

¹²³ Άγγελος Τερζάκης, «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα», περιοδικό *Ιδέα*, Α, Αθήνα 1933, σ. 248-252.

¹²⁴ Βλ. προηγούμενη σημείωση.

¹²⁵ Αλέξανδρος Αργυρίου, «Το ιδεολογικό πεδίο του Άγγελου Τερζάκη δραματικά συγκροτημένο», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τ.146 τχ.1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 699.

του για τα γεγονότα, τα πρόσωπα, τους τόπους και τις πτυχές του βίου της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου, καθώς επίσης και των αμέσως προγενέστερων χρόνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, γίνεται λόγος στη συνέχεια. Η εξέταση ορισμένων, βασικών για τη μυθιστορηματική πλοκή ιστορικών στοιχείων, τα οποία είτε συναντώνται συσσωρευμένα σε συγκεκριμένα κεφάλαια ως κατατοπιστικό «σημείωμα» ή παρέκβαση για την παρακολούθηση της υπόθεσης, είτε διατρέχουν το κείμενο ως άμεση ή έμμεση αναφορά στην ιστορική πραγματικότητα, μας βοηθά να κατανοήσουμε πώς αντικατοπτρίζεται η ιστορική εποχή της Φραγκοκρατίας στη μυθιστορηματική της ανάπλαση, σύμφωνα και με όσα μελέτησε ο συγγραφέας για να κινηθεί κοντά στην ιστορική αλήθεια.

3. Ιστορική ανθρωπογεωγραφία

Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, μια από τις μακροβιότερες και, για πολλούς, η πιο αντιπροσωπευτική ηγεμονία δυτικού τύπου¹²⁶ που εγκαθιδρύθηκε στον ελλαδικό χώρο ύστερα από τον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αποτελεί το ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο, στο οποίο ο Άγγελος Τερζάκης αναπτύσσει τη δράση του ιστορικού του μυθιστορήματος. Ο συγγραφέας επιλέγει συγκεκριμένα την πενταετία 1292 -1297 για να τοποθετήσει τους δυο πρωταγωνιστές, τον Νικηφόρο Σγουρό (πλασματικό ήρωα με ιστορικές καταβολές) και την Ιζαμπώ (πραγματικό πρόσωπο), κόρη του πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου και τελευταία πριγκίπισσα του φραγκοκρατούμενου Μοριά, γύρω από τους οποίους κινείται ένας ολόκληρος κόσμος, Φράγκοι και Έλληνες, ευγενείς, ιππότες, πρίγκιπες, κουρσάροι (ανάμεσα σε αυτούς αρκετοί ήταν πρόσωπα υπαρκτά) και απλός λαός (ανώνυμο πλήθος και ορισμένοι επινοημένοι χαρακτήρες)¹²⁷. Βέβαια οι ιστορικές αναφορές αναπόφευκτα εκτείνονται και πέρα από τα περιορισμένα αυτά χρονικά όρια, προκειμένου να διαμορφώνεται μια

¹²⁶ Βλ. Αδαμαντίου Αδαμάντιου, *Τα Χρονικά του Μορέως, Συμβολαί εις την φραγκοβυζαντινήν Ιστορίαν και Φιλολογίαν*, Αθήνα 2011 (α' έκδοση, Μάιος 1906), σ. 454-455. Βλ. επίσης Παράρτημα, αρ. 5.

¹²⁷ Η ενσωμάτωση στην αφήγηση πραγματικών ιστορικών προσώπων προφανώς συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση της ιστορικής πλασιώσης. Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, Άννα Αγγελίνα Κομνηνή, Σγουρομάλλης, Ισαβέλλα (Ιζαμπώ ή Ζαμπέα η Βιλλαρδουίνα), Καφούρης (Γκαφφόρε), Μαργαρίτα (κυρά της Άκοβας), Φλωρέντιος ντ' Αινώ, ντε Λιούρια, Ιωάννης ντε Τουρναί, Κάρολος Ντ' Ανζού (Ανδεγαυός), Ανδρόνικος και Μιχαήλ Παλαιολόγος, Λέων Σγουρός, Ιωάννης Δούκας, Εγγελβέρτος ντε Λιντερκέρκε, Σαντομέρ, Σωντερόν, Χοχενστάουφεν και πολλοί ακόμη, είναι πρόσωπα καταγεγραμμένα στην ιστοριογραφία, ενώ πλασματικοί χαρακτήρες, όπως ο Νικηφόρος Σγουρός, η Μπιάνκα, ο Σλάβος Φεντόρ και η Βάρια, ο Ζερβοχέρης και ο Κοκκινοτρίχης, ενσαρκώνουν μια ιδεολογία και εκπροσωπούν μια κοινωνική ομάδα.

ευρύτερη εικόνα για τα γεγονότα και τις συνθήκες που πλαισιώνουν τον κεντρικό μύθο. Χρονολογικές ενδείξεις εμφανίζονται σε τακτά σημεία της αφήγησης ώστε ο αναγνώστης αισθάνεται ότι όσα διαβάζει συμβαίνουν σε πραγματικό χρόνο και χώρο¹²⁸.

Ως προς την τοπογραφία, με αφετηρία τον ανατολικό Μοριά, τον αργολικό κάμπο και το Ναύπλιο (Ανάπλι), ο αναγνώστης μεταφέρεται στις κυριότερες περιοχές του Πριγκιπάτου της Αχαΐας: Ανδραβίδα, Κλαρέντζα, Καλαμάτα, Άκοβα, Αρκαδιά, Μεσαρέα, Γιάννιτσα, Μάνη, Καλάβρυτα. Ένα μεγάλο μέρος της δράσης εκτυλίσσεται στο βυζαντινό ήδη Μυστρά (*Μυτζηθρά*), ενώ οι αναδρομικές ή παράλληλες αφηγήσεις μετατοπίζουν το σκηνικό εκτός συνόρων του Πριγκιπάτου: Νάπολη (*Βασίλειο της Ανάπολης των Ανδεγαυών*) και Δεσποτάτο της Ηπείρου.

4. Η μυθιστορηματική απόδοση του κεντρικού ιστορικού γεγονότος

Κεντρικό γεγονός του μυθιστορήματος αποτελεί η κατάληψη του κάστρου της Καλαμάτας το 1293 την εποχή της ηγεμονίας του ζεύγους Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνου και Φλωρέντιου ντ' Αινώ. Η εξιστόρηση του εγχειρήματος, από τη σύλληψή του, το σχεδιασμό και την οργάνωσή του μέχρι την πραγματοποίηση και την άδοξη κατάληξή του καταλαμβάνει έντεκα κεφάλαια του Τρίτου Μέρους. Στην ιστοριογραφία η εξέγερση των βιλάνων της Καλαμάτας καταγράφεται ως ένα από τα περιστατικά -«περίεργο επεισόδιο» το χαρακτηρίζει ο Α. Βον¹²⁹- που διατάραξαν την επτάχρονη ειρήνη (*τρέβα*) «συνθηκολογημένη ανάμεσα σε Φράγκους και Ρωμιούς» με πρωτοβουλία του Φλωρέντιου ντ' Αινώ και συναίνεση του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, «βασιλέα των Ρωμαίων¹³⁰», και που συνέβαλαν στην επιδείνωση των σχέσεων Φράγκων και Ελλήνων¹³¹.

¹²⁸ Βλ. ενδεικτικά: *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ. 20 («Κάποιο φθινοπωρινό δέιλι του 1292»), σ.85 («Η χρονιά που τέλειωνε, το 1292...»), σ. 91 («Δέκατος Τρίτος αιώνας»), σ.132 («Μια μέρα, το φθινόπωρο του 1277»- θάνατος Φίλιππου ντ' Ανζού), σ. 136 (Στα 1285-ήταν τότε είκοσι τεσσάρων χρόνων»- θάνατος Καρόλου Α' Ανδεγαυού), σ. 138 («Ήτανε το 1289»- άνοδος του Κάρολου Β' στον θρόνο της Νάπολης).

¹²⁹ Βον, *La Morée Franque*, σ. 168.

¹³⁰ *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ. 86,87.

¹³¹ Ενδεικτικά, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Θ', σ. 254, Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 238-239, Zakythinos, *Le Despotat. Histoirepolitique*, σ. 62-63.

Το επεισόδιο της κατάληψης του πατρογονικού κάστρου της Ιζαμπώς περιγράφεται λεπτομερώς στη γαλλική παραλλαγή¹³² του *Χρονικού του Μορέως*, όπου κατονομάζονται ως πρωταγωνιστές του εγχειρήματος δύο άρχοντες Σλάβοι από το χωριό Γιάννιτσα¹³³. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι αρκετές από τις πληροφορίες του γαλλικού κειμένου σχετικά με τα πρόσωπα και τα επιμέρους βασικά επεισόδια, αναγνωρίζονται με σαφήνεια ως δομικά στοιχεία στη μυθιστορηματική απόδοση του ιστορικού γεγονότος από τον Άγγελο Τερζάκη. Συγκεκριμένα: Ο αριθμός των βιλάνων που συμμετείχαν στο εγχείρημα της κατάληψης· ο τρόπος με τον οποίο οι εξεγερμένοι κατάφεραν να προσπελάσουν να ψηλά τείχη· η απουσία του πρίγκιπα Φλωρέντιου και η πρόθεσή του να διαπραγματευτεί ειρηνικά με τους επαναστάτες την επανάκτηση του πατρογονικού κάστρου της Ιζαμπώς· η περήφανη άρνηση των εξεγερμένων βιλάνων στη γενναιόδωρη προσφορά του πρίγκιπα σε λύτρα ή γη προς μεγάλη έκπληξη του απεσταλμένου μεγάλου κοντόσταβλου Ιωάννη ντε Σωντερόν· το ατυχές τέλος της εξέγερσης ύστερα από την άρνηση του αυτοκράτορα να υποστηρίξει την κίνηση και τη σύστασή του προς το λαό της Καλαμάτας να παραδώσει το κάστρο στους Φράγκους-γεγονός που διευκολύνθηκε με την προδοτική παρέμβαση για ίδιον όφελος του πρωτοστράτορα Έλληνα Σγουρομάλλη. Η παράλληλη ανάγνωση των σχετικών κεφαλαίων στο *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* και των αντίστοιχων σελίδων του γαλλικού *Χρονικού* οδηγεί εύκολα σε κάποιες διαπιστώσεις αναφορικά με τις πηγές του μυθιστοριογράφου, ζήτημα στο οποίο θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά παρακάτω.

Ο Τερζάκης ζωντανεύει το γεγονός εμπλουτίζοντάς το με τη φαντασία του, ώστε το υλικό των ιστορικών πηγών διευρύνεται και «επαναπεριγράφεται με όρους ανθρώπινων πράξεων¹³⁴». Γύρω από τον ιστορικό πυρήνα κινείται μια χορεία προσώπων και διαδραματίζεται ένα πλήθος επεισοδίων μέσα από τα οποία σκιαγραφείται η κοινωνία του φραγκοκρατούμενου Μοριά, σε μια εποχή καμπίς για την ξένη ηγεμονία και καθοριστική για τον λαό του.

¹³² Η αφήγηση των γεγονότων του γαλλικού κειμένου του *Χρονικού του Μορέως* φτάνει μέχρι τα γεγονότα του 1305, ενώ το ελληνικό σταματά στο έτος 1292.

¹³³ Βλ. *Le livre de la conquête de la princée de la Princée de Morée*. Publiée pour la première d'après un manuscrit de la Bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles par J.A. Buchon στο *Recherches historiques sur la Principauté française de la Morée et ses hautes baronnies*, τόμος Α', Παρίσι 1845, σ. 335-359, όπου περιγράφεται με πολλές λεπτομέρειες το γεγονός της κατάληψης του κάστρου της Καλαμάτας. Αναφέρονται τα ονόματα δύο Σλάβων αρχόντων Λιανόρτης και Φάναρης (*Lianort et Fanari*). Σχετικά με το ζήτημα των ονομάτων, βλ. και Α. Bon, *La Morée Franque*, σ. 168, σημ. 1.

¹³⁴ Γενικότερα για τη σχέση Ιστορίας-Μυθοπλασίας και τα «σημεία συνάντησης» ιστορικού και μυθιστοριογράφου βλ. σχετ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «Μυθοπλασία και Ιστορία», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 8/7/92, σ. 36-39.

Το ενδιαφέρον του συγγραφέα φανερά επικεντρώνεται στην απόδοση των κοινωνικών, ηθικών και πολιτικών συνθηκών. Η εξέγερση των βιλάνων της Καλαμάτας το 1293 εμφανίζεται ως αναμενόμενη αντίδραση του καταπιεσμένου λαού, που εκδηλώθηκε όταν ευνόησαν οι συγκυρίες και, παρά το άδοξο τέλος της, στάθηκε η αρχή για την οργάνωση της αντίστασης («*καστέλια απομακρυσμένα δέχτηκαν επίθεση από αγνώστους ροβολατόρους, αρχόντοι που ταξίδευαν στο βουνό πέσανε στα χέρια ξεσηκωμένων βιλάνων. Δεν ήτανε ληστές από τους συνηθισμένους... Φοβέριζαν τους τοπάρχους, στήνανε κυνήγι στους σεργέντες που κατέβαιναν στα χωριά να εισπράξουν φόρους και...δείχνανε να παίρνουν εκδίκηση από τους υπαίτιους κάθε φορά που με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο καταπίεζαν ντόπιους*¹³⁵», και από τότε «*έφερνε βόλτες στο Μοριά ο πόλεμος, κρυφός, ακήρυχτος, αγρίμι που λοχεύει στο βουνό....Ο πόλεμος κρατούσε*¹³⁶». Μάλιστα, «*μαθεύονταν στο Μοριά τούτα τα παράδοξα.Το φράγκικο κάστρο τ' Άη Γιώργη, στα Σκορτά, το είχαν πατήσει οι Ρωμιοί...Το άλλο πρωί, ο δικέφαλος αϊτός ανέμιζε στις τάπιες τ' Άη Γιώργη κι η τρέβα με τους Φράγκους είχε κοπεί...Οι ροβολατόροι κλεισμένοι στα τειχιά, αψηφούσαν τη μάνητα των Φράγκων*¹³⁷»). Έτσι, η κατάληψη ενός άλλου κάστρου των Φράγκων, εκείνου στα Σκορτά, μετά από τα γεγονότα της Καλαμάτας, αποτελεί οριστικό πλήγμα στην απέλπιδα προσπάθεια του πρίγκιπα Φλωρέντιου να περισώσει την ηγεμονία στο Πριγκιπάτο λίγο πριν το θάνατό του, μεταφέρεται από τον Τερζάκη σχεδόν αυτούσιο από το γαλλικό *Χρονικό*, στις τελευταίες σελίδες του μυθιστορήματος¹³⁸. Πλάι σε πρόσωπα ιστορικά, ο πρωτεργάτης της εξέγερσης στην Καλαμάτα και ήρωας του βιβλίου Νικηφόρος, συνεχίζει τον αγώνα στην πρώτη γραμμή της δράσης με όραμα τη λευτεριά της πατρίδας: «*τώρα η ομάδα τους συνεργαζότανε στενά με τον Μυτζηθρά, ήταν ένα είδος σαΐτα που πηγαίνει κι έρχεται στο Μοριά, υφαίνοντας κάτω από τη φράγκικη δεσποτεία*¹³⁹».

Είναι διαπιστωμένο και επανειλημμένως σχολιασμένο από την έρευνα ότι στοιχεία από την υπαρκτή εμπειρία του συγγραφέα έχουν εισχωρήσει στη

¹³⁵ *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ. 541-2.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 546.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 552.

¹³⁸ *Le livre de la conquête*, Buchon, σ.378-386. Η απόδοση του ιστορικού γεγονότος της κατάληψης του κάστρου του Αγίου Γεωργίου στα Σκορτά (1296) που αξιοποιείται από τον Τερζάκη στο επιλογικό κεφάλαιο του *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ* με τίτλο «Ροβολατόροι κι Αφεντάδες» ακολουθεί με μεγάλη πιστότητα στις λεπτομέρειες την αφήγηση του γαλλικού *Χρονικού*. Το γαλλικό κείμενο αποτελεί τη βασική πηγή για τα εν λόγω γεγονότα για τους W.Miller (*Φραγκοκρατία*, σ. 240-241), D.Zakythinos (*Le Despotat grec*, σ. 65), A.Bon (*La Morée Franque*, σ. 169-170).

¹³⁹ *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ. 552.

μυθοπλασία του κατά την επεξεργασία του αρχικού έργου του 1937 και, κυρίως, στη σύνθεση του Τρίτου Μέρους, όπου κυριαρχεί το επεισόδιο της εξέγερσης των Ρωμιών και ο αγώνας για μια ελεύθερη πατρίδα¹⁴⁰. Προσωπικά βιώματα και η σύγχρονη πραγματικότητα την εποχή που ο Τερζάκης ξεκινά την προεργασία για τη νέα μορφή του μυθιστορήματος (1939-1945)-Β' παγκόσμιος πόλεμος, γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα-επηρεάζουν καθοριστικά τον συγγραφέα και αφήνουν το αποτύπωμά τους στη μυθιστορηματική του δημιουργία¹⁴¹. Έτσι η αρχική μορφή που φιλοξενήθηκε σε συνέχειες στην *Καθημερινή* (7.11.1937-31.11.1938) δεν έχει ουσιαστικά καμία σχέση με το βιβλίο που δόθηκε τελικά στο αναγνωστικό κοινό το 1945 και γνωρίζει αλληπάλληλες εκδόσεις μέχρι σήμερα¹⁴².

Το ιστορικό γεγονός της εξέγερσης στην Καλαμάτα εναντίον των Φράγκων αρχόντων εμπλουτίζεται με στοιχεία που το ζωντανεύουν, δημιουργώντας επίκαιρες και διαχρονικές αναλογίες, σύμφωνα και με την πρόθεση του συγγραφέα. Μύθος και Ιστορία αναμιγνύονται, οι «στεγνές χρονολογίες» συμπληρώνονται, αναδεικνύονται οι λεπτομέρειες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των σκηνών, φωτίζεται ο τρόπος σκέψης των προσώπων, προσεγγίζεται η ψυχολογία του ανώνυμου πλήθους. Η προετοιμασία της εξέγερσης με τις μυστικές συναθροίσεις των βιλάνων, οι οργανωτικές δυσχέρειες, ο ενθουσιασμός, το κήρυγμα ομόνοιας και αγώνα, η εκδικητική μανία των εξεγερμένων, οι πράκτορες των ξένων συμφερόντων και οι δολοπλοκίες, ο ρόλος του Μυστρά και του αυτοκράτορα, οι

¹⁴⁰ Ενδεικτικά βλ. σχετ: Λιοντάκης, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», Τετράδια «Ευθύνης» σ. 76, Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης, 20 χρόνια από το θάνατό του – Πρακτικά Συμποσίου, Ναύπλιο, Δημοτική Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου, 2000, σ. 11· Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία*, σ. 89-90.

¹⁴¹ Ο Τερζάκης συμμετέχει στον πόλεμο του 1940 σε ηλικία 33 ετών και μετά την κατάρρευση του μετώπου συνεχίζει στις συνθήκες Κατοχής την εργασία του για το *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*. Ο ίδιος γράφει: «Με την κήρυξιν του κατά της Ιταλίας πολέμου, επιστρατεύομαι, αναχωρώ εις το μέτωπον της Αλβανίας και μετέχω της εκστρατείας εις την ζώνην του πυρός μέχρι της λήξεως του πολέμου. Τας αντιστοίχους εντυπώσεις μου έχω εκθέσει εις την συλλογήν *Απρίλης* (1946)», Άγγελος Τερζάκης, «Βιογραφικόν Σημείωμα», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 3. Μάλιστα βασισμένο σε αρχειακή μελέτη, ο Άγγελος Τερζάκης δημοσιεύει το 1964, ως «οφειλή ενός στρατιώτη» και με επιστημονικές αξιώσεις, το έργο *Η ελληνική εποποιΐα. Χρονικό του πολέμου 1940-1941* (Άγγελος Αργυρίου, «Το ιδεολογικό υπόβαθρο του Άγγελου Τερζάκη», Περιοδικό *Νέα Εστία*, Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1718, Αθήνα, Δεκέμβριος 1999, σ. 719). Για τις συνθήκες συγγραφής της *Ιζαμπώς* στην Κατοχή βλ. τις αφηγήσεις της Λουίζας (συζύγου) και του Δημήτρη (γιου) Τερζάκη στο Παράρτημα, αρ. 3 και 4α.

¹⁴² Βλ. Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία*, σ. 83-90, όπου επιχειρείται ποσοτική μέτρηση και αποτίμηση των αλλαγών στα κείμενα του *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* του 1937 και του 1945 στο περιεχόμενο και στο λεξιλόγιο. Η τελική μορφή όχι μόνο ανατρέπει το αίσιο τέλος του 1937, αλλά ουσιαστικά παρουσιάζει ένα νέο κείμενο, εμφανώς επηρεασμένο από τα βιώματα της γερμανικής Κατοχής. Οι κύριοι χαρακτήρες μεταβάλλονται και η εμφάνιση νέων προσώπων παίζει καθοριστικό ρόλο στην πλοκή, ενώ νέα θέματα, όπως αυτό των εθνικών μειονοτήτων (Σλάβοι) και η αντίσταση στον ξένο κυρίαρχο, παραπέμπουν άμεσα στην εξωκειμενική σύγχρονη πραγματικότητα.

διαπραγματεύσεις, η αναμονή των έγκλειστων, η εξαθλίωση, οι λιποταξίες και η απεγνωσμένη λύση της εξόδου, η ηρωική πτώση και η συνέχιση του αγώνα στα βουνά και ένα πλήθος ακόμη στιγμιότυπων, επινοημένων από τον συγγραφέα μέσα στο πλαίσιο όπου η φαντασία εμπνέεται δημιουργικά από την ιστορική πραγματικότητα, συντελούν στην ανάπλαση του γεγονότος μέσα από την αφήγηση. Το πρωταρχικό γεγονός παρουσιάζει η Ιστορία, τις λεπτομέρειες πίσω από αυτό αναπλάθει ο μυθιστοριογράφος και μέσα από τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος βιώνει το παρελθόν -χωρίς να στρεβλώνει τη θεωρούμενη ιστορική αλήθεια-εντάσσει τον αναγνώστη του στο ιστορικό κλίμα.

5. Ιστορικές αναφορές

Παράλληλα με το κεντρικό γεγονός, στο οποίο μόλις αναφερθήκαμε, ένας μεγάλος αριθμός ιστορικών γεγονότων και πληροφοριών παρελαύνουν στις σελίδες της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς*, ώστε ο αναγνώστης που δεν διαθέτει τη σχετική ιστορική κατάρτιση και βρίσκεται σε κάποια απόσταση από τη βιβλιογραφία έχει την ευκαιρία να γνωρίσει ως ένα βαθμό βασικές πτυχές του ιστορικού πλαισίου, ενώ οι ιστορικές αναφορές του συγγραφέα ενδεχομένως αποτελούν ερέθισμα για αναζήτηση της ιστορικής γνώσης.

Η διατήρηση της ισορροπίας ανάμεσα σε Ιστορία και Μυθοπλασία φαίνεται να αποτελεί βασική μέριμνα του Τερζάκη. Για παράδειγμα, ο πόλεμος του Δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου¹⁴³ εναντίον του Ανδρόνικου Παλαιολόγου και η ανάμειξη του Πριγκιπάτου της Αχαΐας με απόφαση του Φλωρέντιου και της Μεγάλης Κούρτης των βαρόνων, παρά τη συνομολογημένη ειρήνη ανάμεσα στον ίδιο και στον Ανδρόνικο («αγάπη και τρέβα»), επηρεάζουν άμεσα τη φραγκική ηγεμονία κατά τη χρονική περίοδο στην οποία εξελίσσεται η μυθιστορηματική δράση¹⁴⁴. Η γνώση των ευρύτερων ιστορικών συνθηκών μέσα στις οποίες λαμβάνουν χώρα σημαντικά γεγονότα, όπως τα παραπάνω, τα εντάσσει στην ιστορική τους συνέχεια και διευκολύνει την κατανόηση των παραμέτρων που τα προκαλούν και την

¹⁴³ Πρόκειται για τον Νικηφόρο Α΄ Κομνηνό Δούκα, Δεσπότη της Ηπείρου την περίοδο 1267/8-1297. Ήταν αδελφός της Άννας Αγγελίνας Κομνηνής, τρίτης συζύγου του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου και θεός της πριγκίπισσας Ιζαμπώ. Με την εξιστόρηση αυτών των γεγονότων, από τη σύναψη της «τρέβας» του Φλωρέντιου με τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, μέχρι τις πολεμικές επιχειρήσεις του τελευταίου στην Ήπειρο κλείνει την αφήγησή του ο ανώνυμος συγγραφέας της ελληνικής παραλλαγής του *Χρονικού του Μορέως* (στ. 8720-τέλος). Επίσης βλ. Buchon, *Le livre de la conquête*, σ. 299-321.

¹⁴⁴ Βλ. Τρίτο Κεφάλαιο της μελέτης, σ. 52,53· *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ. 143.

εκτίμηση των συνεπειών τους¹⁴⁵. Για τον λόγο αυτό ο μυθιστοριογράφος, προβαίνει σε σύντομες ιστορικές παρεκβάσεις διακόπτοντας τον κεντρικό μύθο.

Μιχαήλ Η΄ και Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος.

Χαρακτηριστική είναι η παρουσία του κεφαλαίου Θ΄ του Πρώτου Μέρους με τίτλο «Πολεμικό Συμβούλιο¹⁴⁶», όπου ο αναγνώστης, βγαίνοντας για λίγο από την ευθύγραμμη χρονική σειρά της αφήγησης, πληροφορείται συνοπτικά για τα πρόσωπα και τις πολιτικές που καθόρισαν τις τύχες της Ρωμανίας στο δεύτερο μισό του κρίσιμου 13^{ου} αιώνα¹⁴⁷. Ο λόγος είναι για τους δυο πρώτους αυτοκράτορες της τελευταίας και μακροβιότερης δυναστείας του Βυζαντίου, τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282) και τον γιο του Ανδρόνικο Β΄ (1282-1328). Πρόκειται για φυσιογνωμίες που καταλαμβάνουν ιδιαίτερη θέση στη βυζαντινή ιστοριογραφία, παλαιότερη και νεότερη, καθώς με τη διπλωματική και στρατιωτική τους δράση επηρέασαν αποφασιστικά το παρόν και το μέλλον του Βυζαντίου, σε εποχή πολύ κρίσιμη για την επιβίωσή του. Ιστορικές αναφορές επίσης, όπως η μάχη της Πελαγονίας (1259)¹⁴⁸, μοιραία για την τύχη του Πριγκιπάτου και καθοριστική για την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1261), η ανάδειξη του Δεσποτάτου του Μυστρά ως κέντρου ενός αναγεννώμενου, κατά μια έννοια, Ελληνισμού, ύστερα από δύομισι αιώνες λατινικής κυριαρχίας¹⁴⁹, η Ένωση των δύο Εκκλησιών¹⁵⁰, οι συμμαχίες της

¹⁴⁵ Αναφορικά με την πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου προς το Δεσποτάτο της Ηπείρου και το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, βλ. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins : the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1972, σ. 38-43.

¹⁴⁶ Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ, σ.85-90. Το κεφάλαιο ξεκινά ως εξής: «η χρονιά που τέλειωνε, το 1292, είναι για την ιστορία της Ρωμιοσύνης ένας σταθμός από κείνους που μολονότι δεν έχουν τίποτα το μεγάλο και το ξέχωρο για να διεκδικήσουν την αθανασία της Ιστορίας, όμως βαραίνουν πάνω στη μοίρα των λαών κι ανοίγουν ένα λαγούμι βαθύ, ύπουλο, στα θεμέλια κάθε μακρόβιας δεσποτείας».

¹⁴⁷ Ενδεικτικός είναι και ο τίτλος του αμέσως επόμενου κεφαλαίου: «Δέκατος Τρίτος Αιώνας».

¹⁴⁸ Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ, σ. 123-124. Βλ. σχετ. Τρίτο Κεφάλαιο, σ. 51-52.

¹⁴⁹ Βλ. Zakythinos, *Le Despotat grec*, σ. 14 κ.εξ.

¹⁵⁰ Στη Σύνοδο της Λυών (1274) επισημοποιήθηκε η Ένωση των δύο Εκκλησιών, την οποία ο Μιχαήλ Η΄ δεν δίστασε να αποδεχθεί, για λόγους καθαρά πολιτικής σκοπιμότητας, όπως και ο ίδιος υποστήριξε, προκειμένου να αποσοβηθεί ο κίνδυνος επίθεσης του Καρόλου Α΄ του Ανδεγαυού, βασιλιά της Σικελίας, του πιο επικίνδυνου εχθρού της Κωνσταντινούπολης εκείνη την εποχή. Η Εκκλησία της Ρώμης ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας επεδίωκε την Ένωση των Εκκλησιών. Βέβαια, καθοριστικό ρόλο στο πεδίο αυτό έπαιζε η πολιτική του εκάστοτε πάπα και οι σχέσεις του με τις ισχυρές δυνάμεις εξουσίας. Η εκκλησιαστική Ένωση προκάλεσε βαθιά εσωτερική κρίση στο Βυζάντιο, περισσότερο φαινομενική ωστόσο, παρά πραγματική. Οι ανθενωτικοί -οι περισσότεροι αρχιερείς, το σύνολο του κατώτερου κλήρου και η πλειοψηφία του λαού- προέβαλαν σθεναρή αντίσταση, καθώς ανησυχούσαν έντονα για τον κίνδυνο εκλατινισμού του ελληνικού ορθόδοξου στοιχείου, ενώ η υιοθέτηση του απεχθούς γι' αυτούς *filioque* και άλλων τελετουργικών

Κωνσταντινούπολης με τις ιταλικές ναυτικές πόλεις και ο ανταγωνισμός των τελευταίων στο πεδίο προνομίων και συμφερόντων για τη διεξαγωγή των εμπορικών δραστηριοτήτων τους στα βυζαντινά λιμάνια¹⁵¹, αποδίδουν με ιστορική πιστότητα τις συνθήκες μιας εποχής, κατά την οποία τα πρόσωπα και οι συνεχείς διπλωματικές διεργασίες διαμόρφωσαν ένα

του λατινικού δόγματος, προκαλούσε την έντονη δυσαρέσκειά τους. Ο Μιχαήλ Η΄, ωστόσο, πεπεισμένος για την ορθότητα της πολιτικής του, αντέδρασε με βίαιες διώξεις και φυλακίσεις των αντιπάλων της Ένωσης. Είναι γεγονός ότι οι εξελίξεις δικαίωσαν τις διπλωματικές κινήσεις του Μιχαήλ, καθώς με τη ματαίωση της σχεδιαζόμενης κατά του Βυζαντίου επιχείρησης του φιλόδοξου Καρόλου Α΄ του Ανδεγαυού, ο Μιχαήλ ουσιαστικά έσωσε τότε την ανασυσταθείσα Βυζαντινή Αυτοκρατορία, επιδεικνύοντας παράλληλα απaráμιλλες διπλωματικές ικανότητες. Ωστόσο, στην προσπάθειά του να πετύχει αυτόν τον στόχο, όπως και την επανάκτηση των παλιών βυζαντινών επαρχιών, αποδυνάμωσε το κράτος στρατιωτικά και οικονομικά, ενώ παραμελώντας τα εδάφη της Μ. Ασίας επέτρεψε τη σταδιακή προέλαση των Οθωμανών Τούρκων. Βλ. σχετ.: Κων/νος Γιαννακόπουλος, «Μιχαήλ Η΄ ο Παλαιολόγος: Η δυτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄», σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 120-133· Χρήστος Αραμπατζής, «Εκκλησιαστικο-πολιτικές και θεολογικές διεργασίες στην Κωνσταντινούπολη στον απόηχο της συνόδου της Λυών (1274-1280)», *Βυζαντινά* 20, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 199-251.

¹⁵¹ Ο Μιχαήλ Η΄ από την αρχή της βασιλείας του και προκειμένου να οργανώσει την άμυνα της πρωτεύουσας μετά την ανακατάληψή της το 1261 χειρίστηκε με ιδιαίτερη διπλωματία τις σχέσεις με τις ιταλικές ναυτικές δυνάμεις της εποχής (Γένοβα, Βενετία, Πίζα), επιδιώκοντας σταθερά τη μεγαλύτερη δυνατή στήριξη για την εδραίωση του νέου βυζαντινού κράτους, πολιτική που εφαρμόστηκε επιτυχώς, όσο ο Μιχαήλ βρισκόταν στον αυτοκρατορικό θρόνο. Αρχικά, φρόντισε να ενεργοποιήσει προηγούμενη συνθήκη με τους Γενουάτες, ώστε να εξασφαλίσει κάποια βοήθεια στην προσπάθειά του να ενισχύσει τον στόλο του και να αποκτήσει τον έλεγχο στις γύρω θάλασσες. Δεν επαναπαύτηκε όμως σε αυτή τη συμμαχία, αλλά φρόντισε επίσης να εκχωρήσει προνόμια σε όλες τις ομάδες των Λατίνων εμπόρων που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να αποτραπεί ενδεχόμενη συγκρότηση συνασπισμού τους εναντίον του Μιχαήλ. Εκμεταλλευόμενος κυρίως τον ανταγωνισμό της Βενετίας και της Γένοβας, των δύο μεγάλων εμπορικών ναυτικών αντιπάλων, και εκτιμώντας ανάλογα τις πολιτικές συγκυρίες, ο δραστήριος αυτοκράτορας διαρκώς προέβαινε σε διπλωματικούς ελιγμούς. Έτσι δεν δίστασε να ακυρώσει τη συμμαχία με τους Γενουάτες, όταν έκρινε ότι είναι πλέον ανώφελη (ήττα Γενουατών από Βενετούς στη ναυμαχία του Settepozzi το 1265, αλαζονική συμπεριφορά των ίδιων στην Κων/πολη και εκδήλωση συνωμοτικής δράσης), για να προσεταιριστεί τους ανταγωνιστές της Βενετούς (1265), οι οποίοι είχαν υποστεί τις μεγαλύτερες ζημιές από τη νέα κατάσταση μετά το 1261 και κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια για να διασπάσουν αυτή τη συμμαχία. Αργότερα, ο Μιχαήλ συμμάχησε πάλι με τη Γένοβα (1267) εκχωρώντας τους τον Γαλατά, έχοντας λάβει μέτρα ώστε να ελέγχει τη δύναμή τους. Για τον σκοπό μάλιστα αυτό συνήψε νέα συμφωνία με τους Βενετούς (1268), την οποία οι ίδιοι ανανέωσαν αργότερα (1277). Με όλη αυτή τη διπλωματική δραστηριότητα ο Μιχαήλ εξασφάλισε την πρωτοβουλία των κινήσεων στις σχέσεις της Κωνσταντινούπολης με τις δυο ισχυρές ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες. Βλ. σχετ.: Κων/νος Γιαννακόπουλος, «Η ανόρθωση της Κων/πόλεως και η προσπάθεια για την ενοποίηση του ελληνισμού», «Αυτοκρατορική πολιτική απέναντι στους Λατίνους της Κων/πολης», «Η Βενετία, η Γένουα και ο Μιχαήλ Η΄», «Ο Μιχαήλ Η΄, οι Γενουάτες στον Γαλατά και η Συνθήκη με τη Βενετία (1268)», «Η εκστρατεία του Μιχαήλ στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα και οι σχέσεις του με τη Γένουα και τη Βενετία (1274-1277)», σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ.118,118-120, 121-122, 124-125, 128-129 αντίστοιχα. Για τις σχέσεις ανάμεσα στις ιταλικές ναυτικές πόλεις και τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, γιο και διάδοχο του Μιχαήλ Η΄, τις πρωτοβουλίες των Βενετών για διαπραγματεύσεις με την Κων/πολη και τη διάλυση του βυζαντινού στόλου το 1285, κίνηση με καταστρεπτικές συνέπειες για την άμυνα της αυτοκρατορίας, όπως αποδείχτηκε, βλ. σχετ.: Αγγελική Λαΐου, «Η βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄», σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ΄, σ. 140-141 και Laiou, *Foreign policy*, σ. 57-76, όπου δίνεται βιβλιογραφική πλαισίωση από τις πηγές της εποχής (Παχυμέρης, Γρηγοράς).

περίπλοκο σκηνικό μεταξύ των οικονομικών και πολιτικών ρυθμιστών στο χώρο της φθίνουσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Ανταγωνισμός Βενετίας και Γένοβας

Σε αρκετά σημεία στο μυθιστόρημα γίνεται εμφανής η αντιζηλία και ο ανταγωνισμός των δύο ισχυρών ιταλικών ναυτικών δυνάμεων της εποχής, Γένοβας και Βενετίας. Με ανάγλυφο τρόπο αντικατοπτρίζεται χαρακτηριστικά στη δράση και στα λόγια ενός βασικού πρωταγωνιστή, υπαρκτού προσώπου, του Ματτέο Καφούρη (Γκαφόρε), του Γενοβέζου εμπόρου και τοκογλύφου, του «τραπεζίτη τ' Αναπλιού», αδερφού του περιβόητου κουρσάρου Αντρέα Γκαφόρε¹⁵²: «Οι Καφούρηδες όμως ήταν υπήκοοι μιας επικράτειας επίφοβης στη θάλασσα, που συναγωνίζονταν αποτελεσματικά ακόμα και το κράτος του Αγίου Μάρκου. Ήτανε πάντα φρόνιμο να τα 'χεις καλά μαζί τους. Οι Ντελαρός δεν είχανε στόλο για να υπερασπίζουν τις παραθαλάσσιες κτήσεις τους, οι Γενοβέζοι συχνότατα συμμαχούσαν με τους Ρωμαίους¹⁵³». Ο συγγραφέας τεχνηέντως εμπλέκει στη μυθιστορηματική πλοκή, τον δολοπλόκο Γενοβέζο, βάζοντάς τον να προτείνει στον ήρωα Νικηφόρο μυστική συνεργασία για την κατάληψη του κάστρου των Βιλλεαρδουίνων, ώστε να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της πατρίδας του, αλλά και να εκπληρώσει τις προσωπικές του φιλοδοξίες¹⁵⁴. «Θα το πατήσεις το κάστρο με τους ανθρώπους σου και θα το κρατήσεις μέχρι τη μέρα που θα φανούνε στο λιμνιώνα οι γαλέρες με τα σαντάρδα της Γένοβας, της πατρίδας μου. Αυτή πρέπει να 'ναι η συμφωνία μας. Το χρειάζεται η πατρίδα μου το κάστρο της Καλαμάτας¹⁵⁵». «Διακόσια πέρπυρα... τα λύτρα ενός βασιλείου. Μ' αυτά αγοράζει η Γένοβα την Καλαμάτα... Μια αντιζηλία παλιά, μουλωχτή, άσβηστη, ο φθόνος της πατρίδας των Γκαφόρε για τη Βενετία, θα έβρισκε τρόπο να ικανοποιηθεί έτσι¹⁵⁶». Σε άλλο σημείο ο ήρωας, κινούμενος μέσα στην ιστορική πραγματικότητα, στοχάζεται: «Το σχέδιο του Γενοβέζου ήταν πλατύ: ν' αρπάξει την Καλαμάτα μα και τον Μυτζηθρά, να χτυπήσει ακόμα κατάκαρδα Φράγκους μαζί και Ρωμιούς, αδιαφόρετα... Καμιά δεν μένει πια αμφιβολία πως ο λιγδερός γέροντας δουλεύει σκοτεινά στην υπηρεσία της

¹⁵² Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ, σ. 23-24.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 49.

¹⁵⁴ Δεν αναφέρεται στην ιστοριογραφία παρόμοια πληροφορία. Ο συγγραφέας αξιοποιεί δημιουργικά τα ιστορικά δεδομένα και «κατά το εικός» συνθέτει το σχετικό επεισόδιο.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 412.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 413.

πατρίδας του, πως είναι πολιτικός της πράχτορας. Πάνω από τις θάλασσες, η Γένοβα απλώνει το νυχοπόδαρο ν' αρπάξει το Μοριά, να κονέψει κυρίαρχη σε ζωτικά κέντρα της Ανατολής, να προλάβει τη Βενετιά σ' όλες τις πιθανές της φιλοδοξίες, κερδίζοντας έτσι αγνάντια της ανάστημα, όπλα, αντιστύλια για τον θανάσιμο ανταγωνισμό¹⁵⁷». Η αρπαχτική αυτή διάθεση των Γενουατών και η ασταθής πολιτική τους φαίνεται ότι είχε δώσει πολλά δείγματα εκείνη την περίοδο. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η σχετική αφήγηση του Βυζαντινού ιστορικού και λόγιου του 13^{ου} αι. Νικηφόρου Γρηγορά, ο οποίος καταλογίζει αλαζονική συμπεριφορά και θράσος στους Γενουάτες της Κωνσταντινούπολης, καθώς έκαναν κατάχρηση των προνομίων που τους είχε παραχωρήσει ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η'¹⁵⁸, προκαλώντας όχι σπάνια έντονες συγκρούσεις με τους Βυζαντινούς¹⁵⁹.

Η απειλή των κουρσάρων

Οι επιδρομές των πειρατών (κουρσάρων) στις απόκρημνες ακτές του Μοριά αποτελούσαν μόνιμη απειλή για τους κατοίκους και τους άρχοντες στη διάρκεια της φραγκικής ηγεμονίας, όπως και άλλοτε. Το στοιχείο αυτό αξιοποιείται στο μυθιστόρημα με τρόπο που αποδίδεται το κλίμα της εποχής, ενώ ενσωματώνεται αριστοτεχνικά στην πλοκή και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του κεντρικού χαρακτήρα. Από τα πρώτα κιόλας κεφάλαια ο αναγνώστης πληροφορείται τη δράση του Γενοβέζου πειρατή Αντρέα Γκαφόρε¹⁶⁰, ενώ ο Αραγωνέζος κουρσάρος Ρογήρος Ντε Λιούρια¹⁶¹, που με τις γαλέρες του λυμαινόταν τα παράλια της Μεσογείου, επανέρχεται συχνά σε πολλά κεφάλαια του μυθιστορήματος, προκαλώντας τρόπο μόνο και με το άκουσμα του ονόματός του («Ο Ντελιούρια!-μουρμουρίζει και τα χείλη του πανιάζουν», «Ο Ντελιούρια, Χριστέ και Κύριε,

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 441.

¹⁵⁸ Βλ. σχετ. σημ. 157.

¹⁵⁹ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, κεφ. V. 3-4, στο Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία, Α' περίοδος 1204-1341*, απόδοση στη νέα ελληνική, εισαγωγή, σχόλια: Δημήτρης Μόσχος, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 149-151.

¹⁶⁰ «Γενουΐτης γάρ τις Καφούρης τούνομα», *Νικήτα Χωνιάτου Ιστορία* στο Nicetae Choniatae Historia B.G. Niebuhr/Immanuel Bekker, Bonn 1835, σ. 636, *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 24, 39. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 42, σημ. 23.

¹⁶¹ Για την απόδοση του ονόματος του Αραγωνέζου ναυάρχου σημειώνει ο Α. Τερζάκης, απαντώντας σε ερώτηση του Γάλλου μεταφραστή σε επιστολή με ημερομηνία *Paris, le 7-11-1959*: «Η γραφή του Ντελιούρια είναι de Lluria. Το διπλό l όμως ισπανικά προφέρεται υγρό, γι' αυτό γράφω Llu- λίου». Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ενότητα VII, Φακ. 24.2. *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ. Μετάφραση στα γαλλικά.*

βρισκόταν έξω από τ' Ανάπλι!»¹⁶². Ο θρυλικός «αμιράλης», «ο άφοβος, ο Ροτζέρος Ντελιούρια της αιματόχαρης Αραγώνας»¹⁶³ φαίνεται ότι εξάπτει την έμπνευση του συγγραφέα, ο οποίος αφιερώνει δύο ολόκληρα κεφάλαια στη δραματική αναπαράσταση της σφοδρής σύγκρουσης στο Ζόγκλο (κοντά στο Ναβαρίνο) και στη συνάντηση Ντε Λιούρια και Ιζαμπώς για την εξαγορά των αιχμαλώτων, ύστερα από τη βαριά ήττα του στρατού των Φράγκων στο πεδίο της μάχης¹⁶⁴. Το ιστορικό αυτό γεγονός (1292) παρατίθεται με αρκετές λεπτομέρειες στο γαλλικό *Χρονικό*¹⁶⁵ και «δίνει στον Τερζάκη μια ακόμη ευκαιρία, για να συνθέσει μερικές από τις ωραιότερες σελίδες του μυθιστορηματός του, σύμφωνα με όσα διέσωσαν γι' αυτή τη συνάντηση οι ιστορικές πηγές»¹⁶⁶. Η ξεχωριστή παρουσία του ιππότη Ιωάννη ντε Τουρναί («του γενναιότερου και ωραιότερου ιππότη σε όλο το Μοριά»¹⁶⁷), που προκαλεί τον ελκρινή θαυμασμό και του ίδιου του Αραγωνέζου κουρσάρου, και τα ιπποτικά ήθη, όπως αποδίδονται στη συνάντηση του γενναίου αμιράλη με την πριγκίπισσα του Μοριά για τον καθορισμό των λύτρων προς τους νικητές και την απελευθέρωση των αιχμαλώτων, σκιαγραφούν έντονα το ύφος των φεουδαρχικών κοινωνιών του Μεσαίωνα¹⁶⁸.

¹⁶² *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* σ. 52, 54, 56.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 52.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, Κεφ. ΙΕ, Μέρος Δεύτερο «Hierro despierta tel!», σ. 280—296, Κεφ. Α, Μέρος Τρίτο «Ο αποχαιρετισμός του ονείρου», σ. 297-308.

¹⁶⁵ *Le livre de la conquête*, Buchon, σ. 364-376.

¹⁶⁶ Άγγελος Φουριώτης, «Η ντάμα Ζαμπέα του “Χρονικού” και “Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ” του Τερζάκη», ανάτυπο από την *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 1960, σ. 235, σημ. 55.

¹⁶⁷ «Qui estoit adonc le plus grant et bel chevalier et le plus vaillant de toute la Morée», *Le livre de la conquête*, σ. 365.

¹⁶⁸ «Κυρά Πριγκιπέσσα,..., σας συσταίνω τον ιππότη τούτον για έναν από τους καλύτερους του κόσμου, απ' όσους είδα ποτέ μου σε τόσους πολέμους που έκανα. Και σας βεβαιώνω πως μ' έριξε με μια κονταριά χάμου, εμένα και το φαρί μου σύγκαιρα, έτσι παλικαρίσια που θα μ' είχε σκοτώσει αν οι ανθρωποι μου δεν μου είχανε δώσει χέρι, πράμα που τ' αναγνωρίζω για μεγάλη τιμή. Γιατί βασιλιάς ή πρίγκιπας θά 'πρεπε να το είχανε χαρά τους να λάβουνε κονταριά από τέτοιον ιππότη. Κι αν ήταν η χάρη του για παντρεία, δεν θα γύρευα καθόλου λύτρα, μόνο θα τον έπαιρνα μαζί μου στη Σικελία και θα τού 'δινα σε γάμο τη θυγατέρα μου», *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 306. Εντυπωσιακή ομοιότητα, σχεδόν ακριβής μετάφραση του αντίστοιχου χωρίου από το γαλλικό *Χρονικό*: «Madame la princesse, je vous recommande cest chevalier pour un des meilleurs chevaliers dou monde de tous ceaux que j' onques vis en tant de guerres com j' aye esté. Et vous tesmoigne, car il m' abati de cop de lance, moy et mon cheval, tout en un mont, ainxi chevalereusement que il m' eust ocis se ma gent de pié qui là se troverent ne m' eussent secoru. La quelle chose repete a moult grant honeur, quant je assemblay de cop de lance avec un tel chevalier come il est; car un rois ou un prince deveroit estre lies d' attendre de cop de lance un tel prodome come il est. Et vous promet, come loyal chevalier, sur ma foi: car se il feust a marier, je ne prendroye de lui nulle raençon, ains l' amenroie avec moy, et lui donroie ma fille pour mouiller, et le feroie le plus riche conte du réaume de Cecille», *Le livre de la conquête*, σ. 375-376.

Η Ιζαμπώ, η πριγκίπισσα Ισαβέλλα, κόρη του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου

Η προσωπική ιστορία της πριγκίπισσας Ιζαμπώ, στην οποία εύστοχα κάποιοι βλέπουν συμβολικά τη μοίρα του ελληνικού κόσμου και τη μικρογραφία μιας πολυτάραχης εποχής¹⁶⁹, δίνεται στο μυθιστόρημα από το Δεύτερο Μέρος του βιβλίου. Ο συγγραφέας ζωντανεύει τα περιστατικά που σημαδεύουν τη ζωή της ηρωίδας του και μαζί με αυτή την τύχη του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, κινούμενος ανάμεσα στην ιστορική αλήθεια και τη μυθοπλασία και επιδιώκοντας να ανακτήσει ένα κομμάτι του παρελθόντος, χαμένο στα βάθη του χρόνου. Έτσι, παράλληλα με την πορεία της ζωής της τελευταίας πριγκίπισσας του φράγκικου Μοριά, από τη στιγμή της γέννησής της στο κάστρο του πατέρα της, πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, ο αναγνώστης έχει την ευκαιρία να παρακολουθήσει μια σειρά γεγονότων και καταστάσεων που διαμόρφωσαν το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής εκείνης και πίσω από τις χρονολογίες, τα ονόματα, τα τοπωνύμια, να διακρίνει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας εκείνων των χρόνων. Μέσα από τα μικρά περιστατικά ο μυθιστοριογράφος φωτίζει τις συνέπειες των πρωταρχικών γεγονότων, που κυρίως ενδιαφέρουν τον ιστορικό, και ο αναγνώστης συμπληρώνει με τις λεπτομέρειες την ιστορική πληροφορία, ώστε ένα πλατύ σύνολο ζωής αναπλάθεται με πειστικότητα¹⁷⁰.

Ανδεγαυική κυριαρχία¹⁷¹

Η πενταετία 1292-1297 που αποτελεί το αφηγηματικό παρόν της μυθιστορηματικής πλοκής ιστορικά ανήκει στην «ανδεγαυική περίοδο» του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Συγκεκριμένα, είναι η εποχή κατά την οποία η Ιζαμπώ επιστρέφει στην πατρίδα της, ύστερα από είκοσι περίπου χρόνια «εξορίας» και «αιχμαλωσίας» της στο κάστρο της Νάπολης¹⁷² («...και θέλω να σε αφηγηθώ, να γράψω και να λέγω/ διά την μακάριαν Ζαμπέαν (όπου

¹⁶⁹Βλ. σχετ.: Μαρία Μαρκαντωνάτου, «Άγγελου Τερζάκη: *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Η φραγκοπατημένη ελευθερία», στο *Δύμη. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Α' Τουρκοκρατία*, Πρακτικά Συνεδρίου, 1-2 Οκτωβρίου 2005, επιστ. επιμέλεια Ελένη Γ. Σαράντη, Πάτρα 2012, σ. 167-169.

¹⁷⁰Με αυτή τη ματιά επιχειρεί, κατά τον Άγγελο Φουριώτη, να εξιστορήσει την περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα ο William Miller (1864-1945) στο έργο του *The Latins in the Levant, a history of Frankish Greece (1204-1566)*. Βλ. William Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις: Άγγελου Φουριώτη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1960, σ. 19-21.

¹⁷¹ Βλ. σχετ. Τρίτο Κεφάλαιο, σ. 52.

¹⁷²Η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 121-139, όπου τα Κεφάλαια Α', Β', Γ', του Δεύτερου Μέρους με τον εύγλωττο τίτλο «Ιστορία μιας εξόριστης Ι, ΙΙ, ΙΙΙ», ζωντανεύουν την παιδική και νεανική ηλικία της Ιζαμπώ και περιγράφουν τα γεγονότα που από τόσο νωρίς καθόρισαν τη ζωή της.

ήταν θυγατέρα/ εκείνου του μακαριτού του πρίγκιπα Γυλιάμου,/όπερ την ελέγασιν εκείνες τες ημέρες/κ' εκράζαν κι ωνομάζασιν η Κυρά του Μορέως), το πώς την ήφερεν ο Θεός κ' εστράφη στο ιγονικόν της/κ' εγένετον πριγκίπισσα όλης της Αχαΐας¹⁷³). Η πολιτική του πατέρα της -που τώρα πια έχει πεθάνει- και οι συνέπειές της, καθόρισαν τη ζωή της αφαιρώντας από την ίδια την ελάχιστη δυνατότητα επιλογής¹⁷⁴. Ο γάμος της με τον Φλωρέντιο ντ' Αινώ υπαγορεύτηκε επίσης από τη δύσκολη κατάσταση που διαμορφώθηκε στο Πριγκιπάτο κατά τη διακυβέρνησή του από βαΐλους, μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου¹⁷⁵. Ο Τερζάκης στέκεται ιδιαίτερα στις σκηνές και στα παρασκήνια που συνθέτουν το γεγονός του δεύτερου γάμου της ηρωίδας του ερήμην της οποίας για ακόμη μια φορά λαμβάνονται αποφάσεις για το μέλλον της¹⁷⁶. Τώρα, όπως φαίνεται, η αρχή γίνεται όταν ανήσυχoi σπεύδουν να ενημερώσουν τον διάδοχο του Καρόλου Α' στον θρόνο της Νάπολης, τον Κάρολο Β' τον επονομαζόμενο «Κουτσό», δυο από τους έμπιστους της ναπολιτάνικης Αυλής, οι Μοραΐτες άρχοντες, Ιωάννης ντε Σωντερόν και Γοδεφρείδος ντε Τουρναί¹⁷⁷. «Οι δυο βαρόνοι στάθηκαν μπροστά της και την προσκύνησαν χαμογελαστοί, με το θάρρος ανθρώπων που την είχαν δει να γεννιέται. Μόλις φτάσανε από την Αχαΐα, βιάζοντας φέτος το ταξίδι τους για να καλωσορίσουν τον ξενητεμένο ρήγα της Ανάπολης που τέλος είχε γυρίσει. Ήτανε το 1289. Ο Κάρολος Β' ο Κουτσός, λευτερωμένος από τα δεσμά των Αραγωνέζων, ύστερα από δέκα ολάκερα χρόνια σκλαβιάς, ανέβαινε στο θρόνο του πατέρα του¹⁷⁸». Εκτός από τις εξεγέρσεις των βιλάνων, τις ληστρικές εφόδους των πειρατών και τις απειλητικές διαθέσεις του Μυστρά, οι συγκρούσεις μεταξύ των φιλόδοξων Φράγκων αρχόντων λαμβάνουν συχνά επικίνδυνες διαστάσεις και κλονίζουν την ομόνοια στο Πριγκιπάτο¹⁷⁹: «Μίλησαν ύστερα οι Μοραΐτες

¹⁷³ Το Χρονικόν του Μορέως, στ. 8476 κ.εξ.

¹⁷⁴ Για τη συνθήκη του Viterbo (1267) και τις συνέπειές της, βλ. Τρίτο Κεφάλαιο, σ. 52,53.

¹⁷⁵ Για το συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης που επιβλήθηκε στις ανδεγαυικές κτήσεις της Ρωμανίας από τον Κάρολο Α' και ειδικότερα για το θεσμό του βαΐλου, τα διοικητικά και στρατιωτικά αξιώματα στην Πελοπόννησο, βλ. Ντούρου, *Ανδεγαυική κυριαρχία*, σ. 75-89.

¹⁷⁶ Βλ. Φουριώτης, «Η ντάμα Ζαμπέα», σ. 231- 233.

¹⁷⁷ Όταν ο Κάρολος Α' έγινε επικυρίαρχος της Πελοποννήσου δεν μετέβαλε την προϋπάρχουσα οργάνωση των Βιλλεαρδουίνων και διατήρησε τους βυζαντινούς τίτλους. Βασική προϋπόθεση για τον διορισμό των αξιωματούχων, αλλά και για την επιλογή των προσώπων με τα οποία ο Κάρολος θα διατηρούσε στενότερη συνεργασία, για να ασκεί έλεγχο στις κτήσεις του, καθώς οι αυθαιρεσίες και η κατάχρηση της εξουσίας δεν ήταν σπάνια φαινόμενα, ήταν να θεωρούνται «έμπιστοι» (*fideles*) και «οικείοι» (*familiares*), σύμφωνα με τις φράσεις των σχετικών εγγράφων (*registri*). Βλ.σχετ. Ντούρου, *Ανδεγαυική κυριαρχία*, σ. 75-79.

¹⁷⁸ Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ, σ. 138.

¹⁷⁹ Τα γεγονότα που σχετίζονται με την επίσκεψη των δύο βαρόνων στην Αυλή της Νάπολης, το γάμο της Ιζαμπώ με τον Φλωρέντιο ντ' Αινώ, την επιστροφή της Ιζαμπώ στο Μοριά δίνονται με παρόμοιο στο *Χρονικόν του Μορέως* (στ.8485 κ.εξ.) και *Le livre de la conquete*, σ. 287-297. Την εμφανή

βαρόνοι για τα πράγματα του τόπου τους, που δεν ήταν και τόσο ευχάριστα. Από τον καιρό που πέθανε ο Γουλιέλμος έξι μπάιλοι στη σειρά είχαν κυβερνήσει το πριγκιπάτο. Ξεσηκωμοί των βιλάνων, επιδρομές κουρσάρων, φόβοι από το Μυτζηθρά, φιλονικίες αναμεταξύ σε Φράγκους άρχοντες, ταραζάνε το Μοριά αδιάκοπα. Τελευταία, ο Γοφρέδος ντε Μπρυγέρ, ξεγελώνοντας τον μπάιλο Νικόλαο ντε Σαιντ Ομέρ είχε αρπάξει τ' Αράκλοβο και φοβέριζε πως θα συμμαχήσει με τους Ρωμιούς του Μυτζηθρά αν δεν του δινότανε φέουδο αντάξιο στην αντρειά του και στ' όνομά του¹⁸⁰». Ο γάμος της χήρας Ισαβέλλας με τον ικανό και δυναμικό ευγενή Φλωρέντιο ντ' Αινώ προβάλλει ως σωτήρια λύση, που ο Κάρολος αποδέχεται με προθυμία, καθώς η συντήρηση της παρακμάζουσας ηγεμονίας της Αχαΐας είχε καταστεί δαπανηρή χωρίς αντίκρισμα για το βασίλειο της Νάπολης¹⁸¹. Ωστόσο, σκληρός και προσβλητικός για την Ιζαμπώ ήταν ο όρος με τον οποίο ο Κάρολος Β' συναίνεσε να γίνει ο γάμος της με τον Φλωρέντιο, προκειμένου με κάθε τρόπο να κρατήσει την επικυριαρχία στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, ενώ αντίθετα η Ιζαμπώ του μυθιστορήματος: «Έδωσε ελάχιστη προσοχή στους όρους που υπαγόρευε ο Κάρολος ο Κουτσός γι' αυτό το γάμο: Αν ποτέ χηρέψει, να μην έχει δικαίωμα ούτε αυτή, ούτε η κόρη που τυχόν στο μεταξύ θ' αποχτούσε, να παντρευτούν δίχως τη συγκατάθεσή του. Όρος παράνομος, προσβλητικός, αντίθετος στις Ασσίζες, και που την έβαζε σε ίση μοίρα με το κατώτερο αρχοντολόι. Όμως οι Ανζού το θέλανε με κάθε τρόπο τ' ωραίο πριγκιπάτο, δεν είχανε σκοπό να ιδούν μια μέρα να χάνεται μέσ' από τα χέρια τους η επικυριαρχία. Δέχτηκε η Ιζαμπώ δίχως ν' αναμετρήσει τις συνέπειες, ανίκανη να μαντέψει τα μελλούμενα των καιρών¹⁸²». Αγανάκτηση για τον ταπεινωτικό αυτό όρο σε βάρος της Ιζαμπώς εκφράζει και ο συντάκτης του Χρονικού του Μορέως: «τόσα του είπαν του ρηγός εκείνοι οι καβαλάρη, / τόσα εσυντύχαν του ρηγός, τόσα τον αναγκάσαν, / να πάρη ο μισίρ Φλοράς την ντάμα την Ζαμπέαν/εις γυναίκα ευλογητικήν, να έχη το πριγκιπάτο/ ως ίδιον γονικόν αυτού, να το κληρονομήση./ Τες συμφωνίες εγράψασιν λεπτώς και τα κεφάλαια,/ το τι εχρεώσται ο πρίγκιπας να κάμνη προς τον ρήγαν,/ κι ο ρήγας έναν κεφάλαιο εγράψασιν στο πρεβελέντζι εκείνο,/ ενώ ήταν τρόπος αμαρτίας και άδικον μεγάλον/ ότι

αναλογία που παρουσιάζει η ροή της αφήγησης στο έργο του Τερζάκη προς το γαλλικό κείμενο του Χρονικού επισημαίνει ο Άγγελος Φουριώτης σε σημειώσεις του στη μετάφραση από τον ίδιο του έργου του William Miller *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις: Άγγελου Φουριώτη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1960. Για τις συγκεκριμένες σκηνές, βλ. σ. 225, σημ. 37.

¹⁸⁰ Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ, σ. 138.

¹⁸¹ Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 224.

¹⁸² Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ, σ. 139.

πολλάκις εάν συμβή κ' έλθη το πριγκιπάτο/ εις κληρονόμον θηλυκόν, εις γυναίκα να το αφεντέψη,/ να μη τολμήση υπαντρευτή εις άνθρωπον του κόσμου/άνευ ειδήσεως και ορισμού, όποιος κι αν ένι ρήγας· /ει δε ευρεθή και ποιήση το, να ένι ακληρημένη/ απ' του Μορέως την αφεντίαν κι όλον το πριγκιπάτο./Έδε αμαρτία που εγίνετον δι' ετούτον το κεφάλαιον μετά ταύτα ακληρήσασιν την πριγκίπισσαν Ζαμπέαν,/ διατί γαρ ευλογήθηκε τον Φίλιππο ντε Σαβόη,/όταν απήλθεν στο παρτούν ετότε γαρ της Ρώμης¹⁸³».

Την άσχημη κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στο Πριγκιπάτο επιβεβαιώνει ο αφηγητής στην αρχή του επόμενου κεφαλαίου, καθώς το πριγκιπικό ζεύγος αντικρίζει από κοντά τις εικόνες παρακμής: «Δεν ήτανε ψεύτικη, ούτε υπερβολική, η περιγραφή για την κατάσταση στο Μοριά που είχαν κάνει εκεί κάτω στην Ανάπολη οι δυο βαρόνοι. Από κοντά, τώρα, φαινόταν ίσα ίσα πιο σοβαρή. Απαυδημένοι από τη φτώχεια και από την έπαρση των Φράγκων, οι Γραικοί βουργησαίοι και βιλάνοι άρχισαν να σιγομουρμουρίζουν, ν' αναδεύονται ανήσυχα. Οι φεουδάρχες έγδυναν τη φτωχολογιά με την απληστία τους, καβγαδίζανε αναμεταξύ τους. Όλο και ξέπεφτε η χώρα, από την ορφάνια στην πείνα, από την πείνα στην ερήμωση. Άσπαρτοι έμεναν οι κάμποι, αφού οι χωριάτες ήξεραν πως έτσι κι αλλιώς θα τους κορφολογήσουν οι τοπάρχοι καβαλαρίες από σεργέντες, ροβολώντας από τα δυναμάρια, έπεφταν σαν ακρίδα στα χωριά, ν' αρπάξουν να γδύσουν. Τους γιαλούς τους έδερναν οι κουρσάροι. Αραγωνέζοι, Γενοβέζοι, Σαρακηνοί. Έγλειφαν αδηφάγα, ίσαμε το κόκκαλο, τους Γραικούς, οι Βενετσάνοι και οι Εβραίοι τοκογλύφοι. Κι οι πρώτοι ροβολατόροι, ξεκόβοντας μ' απόγνωση από τα χωριά, παίρνανε τ' άρματα στο χέρι, σμίγανε σμάρια σμάρια, ληστοσυμμορίες, και στοιχειώνανε τα περάσματα, τα μονοπάτια και τις δημοσιές¹⁸⁴». Η πολιτική του Φλωρέντιου ντ' Αινώ στάθηκε έξυπνη, ευέλικτη και μετριοπαθής¹⁸⁵: «Γνώριζε την ψυχή της πλέμπας από φυλετική διαίσθηση. Ουμήθηκε λοιπόν πως η πριγκιπέσσα είχε στις φλέβες της αίμα

¹⁸³ Το *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 8569-8590. Παρόμοια στο γαλλικό *Χρονικό*, *Le livre de la conquête*, σ. 292-3, σημ. 1, όπου ο εκδότης παραθέτει το έγγραφο με το οποίο ο Κάρολος αφαίρεσε από την Ισαβέλλα το θρόνο του Πριγκιπάτου εξαιτίας του «παράνομου» γάμου της με τον Φίλιππο της Σαβοΐας.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 140. Αντίστοιχα η κατάσταση περιγράφεται στο γαλλικό *Χρονικό*, όπου γίνεται λόγος και για τη σύναψη της ειρήνης με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο: «Si trova le pays en moult grand povreté, tout gasté, et exilié par le mauvais gouvernement des officiaux qui souffrirent à faire grand tors à la pauvre gent, especielment aux hommes de la court. Sur ce si ot li princes conseil avec ses barons, en quel manier il porroit remettre son pays en bon point pour quoy il et sa gent puissent vivre au pays. Et quant ot eu le conseil de ses barrons, si s'acorederent que il leissast de guerroyer, car par les guerres il consomment tout le pays dou monde et que il feist pais et bones treves avec l'empereur de Constantinople», *Le livre de la conquête*, σ. 298.

¹⁸⁵ Βλ. Τρίτο Κεφάλαιο, σ. 54, 55.

ρωμαίικο¹⁸⁶». Στη διάρκεια της ηγεμονίας του συνέβησαν γεγονότα στο στρατιωτικό και διπλωματικό πεδίο μικρής ενδεχομένως σημασίας θεωρούμενα στην ευρύτερη περίοδο της φραγκικής ηγεμονίας στον Μοριά· η τοποθέτησή τους όμως σε ένα στενότερο χρονικό πλαίσιο, όπως αυτό της μυθιστορηματικής πλοκής στην *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, καθιστά την εποπτεία εγγύτερη και εύλογα επιτρέπει, με τη συνδρομή της επιστημονικής ιστοριογραφίας, μια προσεκτικότερη αξιολόγηση και ερμηνεία τους.

Σταθήκαμε σε ορισμένα ιστορικά γεγονότα, σημαντικά στη μυθιστορηματική πλοκή, η μελέτη των οποίων προσφέρει σοβαρές ενδείξεις για τις πηγές του συγγραφέα. Οι ιστορικές πληροφορίες διατρέχουν ολόκληρη την αφήγηση και αναφέρονται σε πολλές μορφές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των κατοίκων του Μοριά τον καιρό της φράγκικης Κουγκέστας. Για παράδειγμα, από τις πρώτες ακόμη σελίδες γίνεται αισθητή η επιβολή της ξένης κυριαρχίας («οι αναθεματισμένοι Φράγκοι», «Φράγκος από το στόμα μου δεν θα το μάθει πως είδα γραικό αρματωμένο», «άλογο, πράγμα πολύ σπάνιο στο Μοριά, όπου τα λιγοστά άλογα τα κρατούσανε σαν ένα είδος προνόμιο οι Φράγκοι¹⁸⁷». Ακόμη κι αν οι κάτοικοι του Μοριά έχουν συμβιβαστεί με το καθεστώς της υποτέλειας και οι Φράγκοι έχουν οργανώσει ένα μοντέλο ζωής σύμφωνα με τα δικά τους ήθη, ωστόσο ο κοινωνικός και φυλετικός διαχωρισμός είναι εμφανής και σε αρκετές περιπτώσεις υπερκερνά τα προσχήματα της αρμονικής συμβίωσης («τούτοι οι Φράγκοι το παρασηκώσανε το χερουβικό... Δεν σώνει που μας ρουφάνε το μεδούλι, μας ρίχνουν και κάτι ματιές σαν να' μαστε εμείς οι Φράγκοι κι αυτοί οι νυκοκυραίοι», «Είχε δει αρκετούς Φράγκους, από μικρός στ' Ανάπλι ο Σγουρός. Ήξερε πως δεν αγαπάνε πολύ τον συγχρωτισμό με τους ντόπιους, βουργησαίους ή βιλάνους. Κρατούνε πάντα μια περήφανη απόσταση¹⁸⁸». Η φεουδαρχική οργάνωση του Πριγκιπάτου, το καθεστώς της γαιοκτησίας (φίε-φέουδο), οι δεσμοί εξάρτησης και υποτέλειας, οι πρίγκιπες, οι βαρόνοι και μαζί με αυτούς ένα πλήθος αξιωματούχων στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, οι κληρικοί, οι ιππότες και από την άλλη οι υποτελείς, βουργησαίοι και βιλάνοι («το αρχοντολόι και το κατώτερο στοιχείο¹⁸⁹»), αποτελούν σταθερά στοιχεία του ανθρωποϊστορικού πλαισίου

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 141.

¹⁸⁷ Η *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, σ.21, 22, 25 αντίστοιχα.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 74,75.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 446-452. Στα κεφάλαια ΙΔ' του Δεύτερου Μέρους, «Μια φράγκικη βεγγέρα» και ΙΕ' του Τρίτου Μέρους, «Τορνέο στην Αχαΐα», ο αναγνώστης αντικρίζει τον λαμπερό και υπεροπτικό, κατά μία έννοια, κόσμο της υποτιτικής Δύσης, σε έντονη αντίθεση με τις σκληρές συνθήκες ζωής των κατώτερων τάξεων των υπόδουλων.

του μυθιστορήματος. Σκηνές και επεισόδια του καθημερινού, δημόσιου και ιδιωτικού βίου, περιγράφουν τους μηχανισμούς διοίκησης του Πριγκιπάτου¹⁹⁰, τη στρατιωτική οργάνωση, τη διπλωματία, τις οικονομικές δραστηριότητες¹⁹¹, τη συνύπαρξη των δύο θρησκευτικών δογμάτων και τη δράση των κληρικών γενικότερα¹⁹², την καθημερινή ζωή στις διάφορες αυλές, στο κάστρο και στις πόλεις¹⁹³, τα ιπποτικά ήθη. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται την ιδιαίτερη παρουσία του Πριγκιπάτου της Αχαΐας στον λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο και έρχεται αντιμέτωπος με τις συνθήκες της ξένης κυριαρχίας.

6. Ιστορικές πηγές του Άγγελου Τερζάκη

Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ μεταφέρει τον αναγνώστη στον μακρινό κόσμο της Φραγκοκρατίας. Η αισθηματική ιστορία της Ιζαμπώ και του Νικηφόρου συναντιέται με στοιχεία πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού

¹⁹⁰ «Στην Αγία-Σοφιά της Ανδραβίδας, εκκλησιά φράγκικη, συνεδρίαζε κείνες τις μέρες, καλεσμένη ξαφνικά, η Μεγάλη Κούρτη των βασάλων. Είχαν έρθει να παρασταθούν από τις τέσσερις άκρες του πριγκιπάτου οι βαρόνοι της Αχαΐας... Προέδρευε ο πρίγκιπας, έχοντας ζερβόδεξά του όλους τους στενούς του συμβουλάτορες... Στα θronιά που συνηθίζουν οι Φράγκοι για το εκκλησίασμα, αραδιασμένα τώρα σε διπλή σειρά γύρω στους τοίχους, κάθονταν οι βαρόνοι. Όμως δεξιά στον πρίγκιπα και σε στασίδι ψηλό, σαν το δικό του, καθόταν η ίδια η Ιζαμπώ, κληρονομική κυρά του πριγκιπάτου», *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 142.

¹⁹¹ «Έκανε εμπόριο εξαγωγικό και εισαγωγικό μαζί. Όμως, απάνω, στο σπίτι του που ήτανε στα ψηλώματα της πολιτείας... είχε μια υπόγεια γιστέρνα γεμάτη κιούπια με μανουηλάτα, πέρπυρα και τoρνεζία, ολάκερο θησαυρό, τα κεφάλαια της πασίγνωστης στην Ανατολή τράπεζας Γκαφόρε», «Ο Ματτέος Καφούρης, (Γκαφόρε τον έλεγαν οι ομόθενοί του) Γενοβέζος τραπεζίτης, κρατούσε στο χέρι, μαζί με δυο άλλα τραπεζιτικά σπίτια της Ανατολής, όλο το φράγκικο αρχοντολόι. Ήταν ένας από τους οικονομικούς δυνάστες, μαζί με τον Αντρέα Φέρρο του Εγρίπου, τον Φιορεντίνο Περούντζη της Γλαρέντζας και του δυο Σανέλλα, τον Βαρθολομαίο και Στέφανο», «Κλεισμένος στο σπίτι του, εκεί πάνω, στα ριζά του κάστρου, διεύθυνε μ' ανθρώπους εμπιστικών του τις δουλειές μιας από τις μεγάλες, καθώς λέγανε τράπεζες του Μοριά... Οι πλούσιοι, και μάλιστα οι τραπεζίτες, δεν δανείζουν λεφτά αν δεν σιγουρευτούνε πρώτα όχι πια για το κεφάλαιο μα και για τον τόκο», «Από το μεγάλο και βαρύ σαν κάστρο χτίριο της φλωρεντινής Τράπεζας των Περούτζι, είδε δυο καλόγερους Φρεμενούριους να βγαίνουν βιαστικοί», «Ένα βράδυ μπάσανε στη μεγάλη σάλα κάποια αντιπροσωπία από εμπόρους ξενομερίτες, Βενετσιάνους που έρχονταν να πουλήσουν τηνπραμάτεια τους στο Μοριά. Συνάδελφοί τους από τη Βενετιά τους είχαν επιφορτίσει, με την ευκαιρία τούτη, να διαμαρτυρηθούν γιατί πολλές παραγγελίες τους σ' εμπόρους της Αχαΐας δεν έφταναν στον προορισμό, χρονίζαν αδικαιολόγητα ή γινότανε ή γινότανε φανερό πως ποτέ δεν είχανε ξεκινήσει από την Κλαρέντζα. Αν το φέροισιμο τούτο συνεχιστεί, να ξέρει το πριγκιπάτο πως η γαληνότατη Δημοκρατία θα κόψει κάθε εμπορική σχέση με το Μοριά, και τότε να δούμε ποιος θα βγει χαμένος», «Η σελίδα είναι σ' όνομα του άρχοντα. Έχουμε λοιπόν και λέμε. Τόκος για το πρώτο δάνειο, έξι με το δώδεκα: εβδομήντα δύο. Για το δεύτερο, δεκαπέντε με το έντεκα: εκατόν εξήντα πέντε. Για το τρίτο,Και τώρα η σούμα: τετρακόσα είκοσι τέσσερα και πενήντα, χώρια τα μικροέξοδα. Μετρώ σωστά;», στο ίδιο, σ. 23, 47, 375, 311, 325, 436 αντίστοιχα.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 157, 204-206, 262, 371.

¹⁹³ «Ένα πλήθος παράταιρο πήγαινε κι ερχότανε σ' ακρογιάλι, απασχολημένο, βουρρησαίοι με μακριούς τζουμπέδες, χαμάληδες γυμνοπόδαροι, ναυτικοί ανασκουμπωμένοι, ψαράδες που καφάτιζαν τις βάρκες τους ή μπαλώνανε τα δίχτυα τ' απλωμένα στη λιακάδα», στο ίδιο σ. 311.

ενδιαφέροντος, που σκιαγραφούν το ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Η εξέλιξη των χαρακτήρων, οι συμβολισμοί, οι προεκτάσεις και οι αναλογίες με τις νεότερες εποχές δεν υπερκαλύπτουν το ιστορικό μέρος, αλλά συνυπάρχουν με αυτό σε ισόρροπες αναλογίες. Η αξιοποίηση της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς* ως ιστορικής πηγής είναι ζήτημα που δεν εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη-ήδη στο ξεκίνημα του κεφαλαίου, όπως και στη συνέχεια, έγινε λόγος για τον τρόπο με τον οποίο η Ιστορία αντανakλάται στη λογοτεχνική γραφή¹⁹⁴. Ορμώμενοι από την άλλη κατεύθυνση, εκείνη που προηγείται της συγγραφής και αφορά τη συλλογή του ιστορικού υλικού, επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε τις ιστορικές πηγές του Άγγελου Τερζάκη. Τι μελέτησε ο συγγραφέας προκειμένου να έρθει σε γνωριμία με τον 13^ο αιώνα; Οπωσδήποτε αντιλαμβανόμαστε ότι οι απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα κινούνται συχνά ανάμεσα στη σχετική βεβαιότητα και στην εικασία, κάτι που μάλλον αυξάνει το ενδιαφέρον για την έρευνα. Η αναζήτηση των έργων που αποτέλεσαν για τον συγγραφέα πηγή πληροφοριών ή έμπνευσης μας οδηγεί στο βιβλιογραφικό υλικό της εποχής.

«Καθώς το μολογούν τα χρονικά»

Ο ίδιος ο αφηγητής στο τελείωμα της δικής του ιστορίας σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Η πριγκηπέσσα, μονάχη τώρα κι αφέντρα του Μοριά, ήρθε να καθίσει στο Νησί, τον τόπο που αγαπούσε πióτερο απ' όλους τους άλλους, καθώς το μολογούν τα χρονικά*¹⁹⁵». Με τα ίδια σχεδόν λόγια η πληροφορία για την προτίμηση της Ιζαμπώς προς το Νησί¹⁹⁶ καταγράφεται στο γαλλικό *Χρονικό (Le livre de la conquête)*, στη γλώσσα του συντάκτη, τη γαλλική των μεσαιωνικών χρόνων: «*Et quant la princesse Ysabeau fu*

¹⁹⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλές από τις σκηνές που ζωντανεύει ο Άγγελος Τερζάκης στο *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* αξιοποιούνται ως πλαισίωση ή συμπλήρωμα της ιστορικής αφήγησης σε έργα ή μελέτες σχετικά με τον φραγκοκρατούμενο Μοριά. Ενδεικτικά, βλ. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 224-5, σημ. 34 του μεταφραστή Άγγελου Φουριώτη σχετικά με τον όρο που επέβαλε ο Κάρολος Β' ο Ανδεγαυός για τον δεύτερο γάμο της Ιζαμπώς με τον Φλωρέντιο ντ' Αινώ.

¹⁹⁵ *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 554.

¹⁹⁶ Ο Buchon αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, καθώς το κλίμα της Ανδραβίδας δεν ήταν πολύ ευχάριστο τους καλοκαιρινούς και φθινοπωρινούς μήνες, οι Βιλλεαρδουίνοι πρίγκιπες διέμεναν σε κατοικίες που είχαν χτίσει σε άλλες τοποθεσίες, μεταξύ των οποίων και στο *Νησί, «Ille»* για τους Φράγκους, που συνήθιζαν να μεταφράζουν αρκετά τοπωνύμια στη γλώσσα τους. Ήταν ένας τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, στις όχθες του ποταμού Παμίσου, σε απόσταση λίγων μιλίων μόνο από την θαλάσσια ακτή, ιδανική για λουτρά το καλοκαίρι. Βλ. Buchon, *Recherches Historiques*, σ. XL-XLI. Στο γαλλικό *Χρονικό* αναφέρεται συχνά το «chastel de l'Isle» (το κάστρο του Νησιού), *Le Livre de la conquête*, σ. 336, 338, 353, 386. Ο Antoine Bon στο κεφάλαιο των τοπογραφικών ερευνών του για τον φραγκικό Μοριά αναφέρεται στη σύγχρονη πόλη Μεσσήνη, ονομασία που έχει αντικαταστήσει την παλαιότερη «Νησί» (*Nèsi, Nisi, Nixi, L' Ille, L' Isle*). Bon, *La Morée Franque*, σ. 410-411.

*demourée vefve dou prince Florant...si parti la princesse de la Morée, et vint demorer en la chastellanie de Calamate, ou chastel de l' Ille (=Nisi), où elle demouroit plus volentiers que en nul autre lieu*¹⁹⁷». Η λεπτομέρεια αυτή έρχεται να προστεθεί σε μια σειρά χωρίων από το ίδιο κείμενο-χαρακτηριστικά παραδείγματα ήδη έχουν αναφερθεί παραπάνω- των οποίων η ομοιότητα με αντίστοιχα σημεία του μυθιστορήματος οδηγεί με βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι το γαλλικό *Χρονικό* αποτέλεσε μια από τις βασικές πηγές του Τερζάκη¹⁹⁸. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η αφήγηση του ελληνικού κειμένου σταματά στην εξιστόρηση των γεγονότων περί το 1292 -ενώ χρονικό πλαίσιο για το *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, αποτελεί η πενταετία 1292-1297- θεωρούμε απίθανο ο συγγραφέας να μην είχε διαβάσει και την ελληνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*¹⁹⁹. Εξάλλου, πέρα από το συγκεκριμένο γεωγραφικό και χρονικό πλαίσιο του κεντρικού μύθου, υπάρχουν αναφορές σε προγενέστερα γεγονότα και καταστάσεις, ενώ η χρήση ειδικού λεξιλογίου από τον Τερζάκη, που συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην αποτύπωση του κλίματος της εποχής, παραπέμπει σε λέξεις και φράσεις του ελληνικού κειμένου του *Χρονικού*²⁰⁰. Δεν αποκλείεται ο συγγραφέας να χρησιμοποίησε παράλληλα το γαλλικό και το ελληνικό κείμενο²⁰¹. Με αφορμή λοιπόν την αναφορά του ίδιου του Τερζάκη σε «χρονικά» στο κλείσιμο της δικής του αφήγησης, τις συγκεκριμένες αναλογίες για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, αλλά και το γεγονός ότι *Το*

¹⁹⁷ *Le livre de la conquête*, σ. 386.

¹⁹⁸ Ως εξωτερικές μαρτυρίες για τις ιστορικές πηγές του συγγραφέα αναφέρουμε αυτή της Αγγέλας Καστρινάκη, που κάνει λόγο για το *Χρονικό του Μορέως* και το γαλλικό *Χρονικό*, και του Δημήτρη Τερζάκη, ο οποίος επίσης μιλά για το γαλλικό *Χρονικό* και τον *Ιβανόη* του W.Scott ως πρότυπο για τη μορφή του ιστορικού μυθιστορήματος. Βλ. σχετ: «Άγγελος Τερζάκης» στο *Εποχές και Συγγραφείς*, παραγωγή EPT, 2004, αρχείο EPT <http://archive.ert.gr/8606/>.

¹⁹⁹ Τελευταία είναι η ενότητα με τον τίτλο «Πολεμικά επιχειρήσεις εις Ήπειρον», *Το Χρονικόν του Μορέως*, Π.Π. Καλονάρου, Εκδόσεις Δ. Δημητράκου, Αθήνα 1940, στ. 8980- 9235.

²⁰⁰ Ο Άγγελος Τερζάκης χρησιμοποιεί επανειλημμένα ένα πλήθος λέξεων της εποχής που σχετίζονται με αξιώματα, κοινωνικές τάξεις, στρατιωτικές δραστηριότητες, ονόματα και τοπωνύμια-αρκετές ιταλικής ή γαλλικής προέλευσης-και συναντώνται στους ελληνικούς στίχους του *Χρονικού του Μορέως*. Ο ίδιος μάλιστα παραθέτει ειδικό γλωσσάριο στο τέλος του βιβλίου του. Χαρακτηριστικά παραδείγματα: *αμιράλης, βουργησέος/-αίος, Ζαμπέα,καθαλάρ(ι)ος, καπελάνος, κλέρης, κιβιτάνος, κοντόσταβλος, κουγκέστα, κούρσος, κούρτη, λίζιος, μαντατοφόρος, μεσίρ/μισίρ, μπάιλος, Μυ(τ)ζηθράς, ομάτζιο, οφφικιάλιος, πασάτζιο, πριβιλέτζιο, πρωτοστράτορας, ρογατόροι, ρωμαίικος/-α, σενεσάλος, (του τόπου τα) συνήθεια, σεργέντης/σιργέντης, σκουταράτος, τορνέο, τορνέσια/τορνέζια, τρέβα, τσαμπρελιάνος, φίε, φλαμπουριάρης*.

²⁰¹ Ο Άγγελος Τερζάκης γνώριζε καλά τη γαλλική γλώσσα. Ιδιαίτερα σημαντική μάλιστα φαίνεται να είναι για τον ίδιο τον συγγραφέα η γαλλική μετάφραση του έργου του *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*: *La Princesse Isabeau* (Roman héroïque). Traduction de Jean-Luc Leclanche, d'après le texte grec original, publié sous le titre: *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* (1959). Στο αρχείο του Τερζάκη σώζεται σχέδιο επιστολής του ίδιου προς τον Γάλλο μεταφραστή, με τον οποίο αντάλλασσε σχετική αλληλογραφία κατά τη διάρκεια της μετάφρασης του έργου του στα γαλλικά. (Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ενότητα VII, Φακ. 24. 2).

Χρονικόν του Μορέως συνιστά την κυριότερη διαθέσιμη πηγή μέχρι τώρα για την ιστοριογραφία της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου, όπως άμεσα διαπιστώνεται από τη σχετική βιβλιογραφία, ως γνωρίζουμε ορισμένα στοιχεία για τα κείμενα αυτά²⁰².

Το Χρονικόν του Μορέως²⁰³

Ο τίτλος *Τα Χρονικά του Μορέως* ή *Το Χρονικόν του Μορέως* αναφέρεται σε μια σειρά κειμένων του 14^{ου} αι., ανωνύμου συγγραφέα, που παραδίδονται σε τέσσερις γλώσσες, στην ελληνική, γαλλική, ιταλική και αραγωνική και τα χειρόγραφα τους φυλάσσονται σε βιβλιοθήκες της Ευρώπης. Η μελέτη και η έρευνα ζητημάτων που σχετίζονται τόσο με την αρχική προέλευση των κειμένων αυτών, όσο και με την ιστορική, ανθρωπολογική, λογοτεχνική και γλωσσολογική αξία τους, έχει απασχολήσει επί μακρόν αρκετούς επιστήμονες και έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις²⁰⁴. Το ελληνικό *Χρονικόν του Μορέως*, είναι το μόνο από όλες τις παραλλαγές εκφερόμενο σε έμμετρο λόγο. Αποτελείται από 9219 δεκαπεντασύλλαβους στίχους και το σημαντικότερο χειρόγραφο βρίσκεται στη Βασιλική Βιβλιοθήκης της Κοπεγχάγης²⁰⁵. Η ανάδειξη του πολιτικού και κοινωνικού βίου του Πριγκιπάτου της Αχαΐας μέσα από τους στίχους του ανώνυμου χρονογράφου συνιστά, σύμφωνα με τη διατύπωση του Αδαμαντίου Αδαμαντίου, τη θρυλούμενη «εύκλεια» του πιο σημαντικού φραγκικού κράτους στον ελλαδικό χώρο, ενώ η συγκριτική επεξεργασία των τεσσάρων σωζόμενων παραλλαγών προσφέρει πλούσιο έδαφος για περαιτέρω έρευνα και αναδεικνύεται διαφωτιστική όχι μόνο για την πολύπλευρη μελέτη της «φραγκοβυζαντινής» κοινωνίας του Μοριά, αλλά και για τα ήθη των

²⁰² Παρατίθενται στοιχεία που αφορούν το περιεχόμενο και τη χρήση του *Χρονικού του Μορέως* ως κύριας πηγής πληροφοριών για το φραγκοκρατούμενο Μοριά και για το *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Για τις εκδόσεις, τα χειρόγραφα, τις παραλλαγές και τα ζητήματα που μέχρι σήμερα απασχολούν την έρευνα δίνονται βιβλιογραφικές παραπομπές στις υποσημειώσεις.

²⁰³ Ο όρος *Το Χρονικόν του Μορέως* -στον ενικό αριθμό- έχει επικρατήσει και περιγράφει όλες τις σωζόμενες παραλλαγές, οι οποίες ανάγονται σε ένα κοινό παλαιότερο μη σωζόμενο μέχρι σήμερα πρότυπο, βλ. Αδαμαντίου, *Τα Χρονικά*, σ. 475-6.

²⁰⁴ Για τις παραλλαγές και τα χειρόγραφα του *Χρονικού του Μορέως*, καθώς και τις σχετικές μελέτες, βλ. Π.Π. Καλονάρος, *Το Χρονικόν του Μορέως*, το ελληνικόν κείμενον, Εκδόσεις Δ. Δημητράκου, Αθήνα 1940, Εισαγωγή και Βιβλιογραφία, Βον, *La Morée*, σ. 15-18 και Αδαμαντίου, *Τα Χρονικά*, σ. 476-493.

²⁰⁵ Τον κώδικα της Κοπεγχάγης (Codex Havniensis 57) με συμπληρώσεις από τον κώδικα του Παρισιού (Codex Parisinus 2898) χρησιμοποιεί κατά βάση η πιο ολοκληρωμένη μέχρι στιγμής ελληνική έκδοση του *Χρονικού του Μορέως* από τον Π.Π. Καλονάρο.

δυτικών κρατών της εποχής εκείνης²⁰⁶. Η ελληνική και γαλλική παραλλαγή παρουσιάζουν μεγαλύτερη συνάφεια μεταξύ τους σε σχέση με τις υπόλοιπες²⁰⁷.

Το μεγαλύτερο τμήμα των κειμένων αποτελεί χρονογραφική αφήγηση της ιστορίας του φραγκικού πριγκιπάτου της Πελοποννήσου, του «Πριγκιπάτου της Αχαΐας». Η διήγηση του *Χρονικού* ξεκινά από την Α΄ Σταυροφορία και, με ένα χρονικό άλμα ενός περίπου αιώνα, μεταβαίνει στην αφήγηση γεγονότων της Δ΄ Σταυροφορίας, από την οργάνωση και τα αποτελέσματά της, την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μέχρι την ίδρυση της Λατινικής Αυτοκρατορίας και τη διάλυσή της (1204-1261). Στη συνέχεια περιγράφεται η φραγκική εκστρατεία στην Πελοπόννησο, η κατάκτησή της, η σύσταση και οργάνωση του Πριγκιπάτου του Μορέως από τους Γουλιέλμο ντε Σαμπλίτ, Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλεαρδουίνο και τους δύο γιους και διαδόχους του τελευταίου, Γοδεφρείδο Β΄ και, κυρίως, Γουλιέλμο Β΄, «αγαπημένο» ήρωα του ανώνυμου χρονογράφου, στην περίοδο της ηγεμονίας του οποίου (1245-1278) επικεντρώνεται η αφήγηση του *Χρονικού*. Μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου, αρχίζει ουσιαστικά η περίοδος παρακμής για το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Η εξιστόρηση των γεγονότων σταματά περί το έτος 1292 στην ελληνική παραλλαγή, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ενώ στο γαλλικό κείμενο εκτείνεται μέχρι το 1305 με κάποιες αναφορές στο έτος 1333²⁰⁸.

Οι περισσότεροι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι ο συγγραφέας του ελληνικού *Χρονικού* ήταν απόγονος πατέρα Φράγκου και μητέρας Ελληνίδας, καθολικός στο θρήσκευμα και ελληνόφωνος, «γασμούλος», όπως είδαμε ότι αποκαλούνταν τα παιδιά των μικτών γάμων στην Πελοπόννησο και που, μετά την τρίτη κυρίως γενιά των Φράγκων κυριάρχων, αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, καθώς οι γάμοι των

²⁰⁶ Αδαμαντίου, *Χρονικά*, σ. 456 κ.εξ. και 465. Εξάιρεται η οικονομική, εμπορική και πολιτιστική ακμή του Πριγκιπάτου.

²⁰⁷ Η γαλλική παραλλαγή φέρει την επιγραφή «C'est le livre de la conquête de Constantinople et de l'empire de Romanie, et dou pays de la princée de la Morée» και σώζεται στο μοναδικό χειρόγραφο των Βρυξελλών, το οποίο για πρώτη φορά δημοσίευσε ο J.A.Buchon το 1825 στο έργο του *Recherches Historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, καρπό των μακροχρόνιων ερευνών του για το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Ο Jean Longon δημοσίευσε το 1911 τη δεύτερη επιμελημένη έκδοση.

²⁰⁸ Ομοίως και το ιταλικό κείμενο *La Cronaca di Morea*, που αποτελεί μετάφραση του ελληνικού. Η αραγωνική παραλλαγή με τον τίτλο *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, η οποία διαφοροποιείται εντελώς από τις υπόλοιπες, καλύπτει τα γεγονότα μέχρι το 1377 και συμπληρώθηκε το 1393. Βλ.σχετ.: Καλονάρος, *Το Χρονικόν*, Εισαγωγή.

Φράγκων με Ελληνίδες είχαν πια γίνει αναπόφευκτη συνήθεια²⁰⁹. Όποια και αν είναι η αλήθεια για την πατρότητα του ιδιότυπου αυτού κειμένου, είναι απροκάλυπτα εμφανής και διάχυτη στους στίχους του η εμπάθεια του χρονογράφου προς τους κατακτημένους Έλληνες ορθοδόξους²¹⁰. Αντίθετα, για τους Φράγκους ηγεμόνες και πολεμιστές εκδηλώνεται αμέριστος θαυμασμός, που ενδεχομένως στοχεύει, μεταξύ άλλων, να τονώσει την πατριωτική τους συνείδηση σε κρίσιμες στιγμές για την ηγεμονία τους, ενώ παράλληλα γίνεται φανερός ένας διδακτικός και συμβουλευτικός τόνος. Εξαίρεται η ανδραγαθία του Φράγκου πολεμιστή στο πεδίο της μάχης και, όχι σπάνια, η εξύμνησή του λαμβάνει υπερβολικές διαστάσεις. Ο έκδηλος μισελληνισμός του χρονογράφου, ιδωμένος από μια άλλη οπτική, ενδεχομένως μαρτυρεί ανάγλυφα το ψυχολογικό κλίμα που βίωναν οι Φράγκοι στις ελληνικές κτήσεις τους και, παρά τη μακροχρόνια παραμονή τους κατά τη διαδοχή των γενεών και την προσπάθεια να μεταφυτεύσουν στα ελληνικά εδάφη μια νέα πατρίδα, έρχονται αντιμέτωποι με την απόρριψη και την πεισματική άρνηση των Ελλήνων στην επιβολή των ξένων ηθών. Αυτή η αντίσταση των κατακτημένων, καθώς σταδιακά αναπτύσσεται κάτω από την καταπίεση του ξενικού ζυγού και μέσα από τη συνειδητοποίηση της διαφορετικής παράδοσης και της ιστορίας, μετουσιώνεται, όπως έχει γενικά υποστηριχθεί, σε αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων²¹¹.

Ανεξάρτητα πάντως από τη μεροληπτική διάθεση του συντάκτη του *Χρονικού*, το γεγονός ότι ήταν, όπως με βεβαιότητα συνάγεται, άνθρωπος του τόπου, έχει προφανώς μεγάλη σημασία, καθώς τα γραφόμενά του συνιστούν «ζωντανή» μαρτυρία για την κοινωνία της Πελοποννήσου του 13^{ου} και 14^{ου} αι.²¹². Η αξία του *Χρονικού του Μορέως*, ως σημαντικής πηγής

²⁰⁹ Για την πατρότητα του *Χρονικού του Μορέως*, βλ. σχετ.: Θέκλα Σανσαρίδου-Hendrickx, *Το Χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον Μεσαίωνα*, Εκδόσεις «Δημιουργία», Αθήνα 1999, σ. 13-14, Καλονάρος, *Το Χρονικόν*, Εισαγωγή.

²¹⁰ Χαρακτηριστικά διαβάζουμε : «Τίς να πιστέψη εις Ρωμαίον εις λόγον είτε εις όρκον; λέγουσι ότι είναι Χριστιανοί και στον θεόν πιστεύουν εμάς τους Φράγκους μέμφονται, λένουν, κατηγορούν μας, σκύλους μας ονομάζουν, ατοί τους επαινούνται» [στ. 758-761, *Το Χρονικόν του Μορέως*, Π.Π. Καλονάρου, Εκδόσεις Δ. Δημητράκου, Αθήνα 1940, σ. 35).

²¹¹ Βλ. σχετ.: Θέκλα Σανσαρίδου - Hendrickx, *Το χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού*, σ. 37-44, όπου σταχυολογούνται οι σημαντικότερες θεωρητικές τοποθετήσεις αναφορικά με την αφετηρία της ελληνικής εθνικής συνείδησης.

²¹² Ο Antoine Bon στο θεμελιώδες έργο του για την πολύπλευρη μελέτη της κοινωνίας του φράγκικου Μοριά, όπως υποδεικνύεται και από τον τίτλο, *La Morée Franque: recherches historiques, topographiques et archeologiques sur la principauté d' Achaïe*, κάνει λόγο για την ανεκτίμητη αξία του *Χρονικού του Μορέως*, ως πηγής πλούτου πληροφοριών, καθώς είναι τα μόνα κείμενα -μαζί με

για μια εποχή που στερείται πολλών προσβάσεων στην έρευνα - ειδικά όσο αφορά την Πελοπόννησο, «terra ignota» για τους Βυζαντινούς²¹³ - παρά τις πολλές ιστορικές ανακρίβειες που περιέχει, τις συγχύσεις, τα αδιευκρίνιστα, σκοτεινά ή και φανταστικά καμιά φορά γεγονότα που εξιστορεί ο ανώνυμος χρονογράφος, την απλοϊκότητα και κακοτεχνία της σύνθεσης, αναγνωρίζεται από όλους σχεδόν τους μελετητές και ερευνητές της ιστορίας των μεσαιωνικών χρόνων - «κατάθεση της μεσαιωνικής μας παράδοσης²¹⁴» - και μας δίνει την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε τις κοινωνικές, πολιτιστικές, οικονομικές και πολιτικές διεργασίες στον «φραγκοβυζαντινό» Μοριά του 13^{ου} και 14^{ου} αι., ενώ παράλληλα ιδιαίτερα αξιόλογη θεωρείται η συμβολή του *Χρονικού* στην αποτύπωση της μεσαιωνικής γεωγραφίας της περιοχής²¹⁵. Μέχρι σήμερα *Το Χρονικόν του Μορέως* συνιστά σημείο αναφοράς για την ιστορία όλων των πόλεων και των χωριών της Πελοποννήσου που καταγράφονται στους στίχους του²¹⁶.

Παράλληλα με την ιστορική του αξία, ένα τέτοιο κείμενο προσφέρεται από τη φύση του κατ' αρχάς ως πηγή έμπνευσης για τον λογοτέχνη, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για τη συγγραφή ιστορικού μυθιστορήματος. Μέσα από την αφήγηση του χρονογράφου ζωντανεύουν μάχες, κονταροχτυπήματα, ίντριγκες, περιπλανήσεις, ενώ επαναλαμβάνονται ονόματα και λέξεις φράγκικης προέλευσης, καθώς επίσης τίτλοι αξιωμάτων

τον *Κώδικα των Ασιζών της Ρωμανίας*- που σκιαγραφούν λεπτομερώς τη ζωή στο Πριγκιπάτο κατά το 13^ο και 14^ο αι., Βον, *La Morée Franque*, σ. 17-18, ενώ ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου γράφει: «Η εύρεσις και δημοσίευσις του *Χρονικού του Μορέως* ανεσκάλευσεν το ιστορικόν έδαφος της φεουδαλικής Ελλάδος, και έδωκεν αφορμήν εις πολλάς και αξιολόγους περὶ αὐτῶν εργασίας», *Τα Χρονικά*, σ. 484. Επίσης, βλ. Vasiliev, *Histoire*, σ. 119.

²¹³ Βλ. Τρίτο Κεφάλαιο, σ. 36.

²¹⁴ Βλ. σχετ.: Προλεγόμενα Ρένου Ηρ. Αποστολίδη στο «*Το Χρονικόν του Μορέως*: το ελληνικόν κείμενον. Επεξεργασία Π.Π.Καλονάρου», Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1990.

²¹⁵ Αδαμαντίου, *Τα Χρονικά*, σ. 473-4.

²¹⁶ Ο J.A. Buchon αναγνωρίζει απερίφραστα ότι ο πολυτάραχος βίος του Πριγκιπάτου της Αχαΐας από τη σύστασή του και κυρίως κατά τη δύσκολη για τους κυριάρχους περίοδο μετά την πτώση της Λατινικής αυτοκρατορίας έχει αποδοθεί ανάγλυφα, πριν από κάθε συγγραφέα, Δυτικό ή Έλληνα, στους έμμετρους στίχους του ελληνικού *Χρονικού του Μορέως*, του «Βιβλίου της Κουγκέστας», Buchon, *Recherches Historiques sur la Principaute française de Morée et ses hautes baronnies*, σ. IV. Για τον Διονύσιο Ζακυθινό, επίσης, *Το Χρονικόν του Μορέως* συνιστά την κύρια πηγή πληροφοριών για την ταραχώδη περίοδο των συγκρούσεων ανάμεσα στους Έλληνες και στους Φράγκους του Πριγκιπάτου της Αχαΐας μετά το 1262. Επισημαίνεται ο λαϊκός χαρακτήρας της αφήγησης του *Χρονικού*, του οποίου ο συντάκτης είχε σκοπό κυρίως να τέρψει τους αναγνώστες ή ακροατές του, χωρίς να τον απασχολεί η ιστορική ακρίβεια. Η παράμετρος αυτή αποκρούει την αυστηρότητα με την οποία το ιδιαίτερο αυτό κείμενο έχει κατά καιρούς αντιμετωπιστεί από σημαντικούς μελετητές (όπως ο Karl Horf), και που, παρά τις αδυναμίες του, δεν παύει να αποτελεί πολύτιμη πηγή για την ιστορία της Πελοποννήσου, Zakythinos, *Le despotat*, σ. 26. Οι ιστορικές ανακρίβειες και τα σφάλματα του *Χρονικού του Μορέως*, που έχουν επισημάνει αναλυτικά στις μελέτες τους οι Buchon, Horf, Schmidt, αποκαθίστανται με τη συνδρομή άλλων πηγών (χαρτών, δημοσίων εγγράφων της εποχής, έργων βυζαντινών και δυτικών χρονογράφων κτλ.), βλ. σχετ.: Αδαμαντίου, *Τα Χρονικά*, σ. 470-473.

και ευγενείας - βαρόνοι, πρωτοστράτορες, κοντόσταβλοι, δούκες, πρίγκιπες, ιππότες, σεργέντες, σκουταράτοι, καστελάνοι και πολλοί άλλοι - που προσδίδουν στην αφήγηση ιδιαίτερο χρώμα και βοηθούν την αναπλαστική φαντασία του αναγνώστη στη σύνθεση εικόνων από τη ζωή του φραγκοκρατούμενου Μοριά. Ωστόσο, μέσα από τη συναρπαστική αφήγηση αναδύονται τα χαρακτηριστικά μιας υπαρκτής κοινωνίας του παρελθόντος και από αυτήν την άποψη το κείμενο δεν στερείται ιστορικότητας. Εκτός από την ατμόσφαιρα και το χρώμα της περασμένης εποχής, τα ίδια στοιχεία αποκαλύπτουν όψεις του βίου του πιο αντιπροσωπευτικού, σύμφωνα με πολλούς, λατινικού κράτους στην Ανατολή και σε αυτό έγκειται η ιστορική αξία του κειμένου αυτού. Η μη ακρίβεια στην περιγραφή των γεγονότων από τον χρονογράφο ή η χρήση του φανταστικού στοιχείου δεν μειώνουν την αξία του *Χρονικού του Μορέως* ως πηγής, κάτι που αποδεικνύεται εξάλλου από τη σταθερή παρουσία του στην πρώτη γραμμή της βιβλιογραφίας, ελληνικής και ξένης, σε έργα και μελέτες για την εποχή της Λατινοκρατίας.

Ο Άγγελος Τερζάκης δεν θα μπορούσε να μην αξιοποιήσει «μια τέτοια λαμπρή, σπουδαία ευκαιρία που του έδινε *Το Χρονικόν του Μορέως*²¹⁷», παίρνοντας τη σκυτάλη, σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, από τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και το ιστορικό μυθιστόρημα *Ο Αυθέντης του Μορέως* (1850) του οποίου βασική ιστορική πηγή υπήρξε επίσης το περίφημο *Χρονικόν*²¹⁸. Έτσι το «παράπονο» που εκφράζει ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου στη μελέτη του για το «*παράδοξο αφήγημα μεσαιώνος*»²¹⁹ ότι «*τοιαύτη πηγή αφήκαν ανεκμετάλλευτον και οι ημέτεροι και οι ξένοι*», βρίσκει ανταπόκριση στο λογοτεχνικό εγχείρημα του Άγγελου Τερζάκη²²⁰. Να λειτούργησε άραγε ως

²¹³ Η επισήμανση ανήκει στον Π.Δ. Μαστροδημήτρη. Βλ. σχετ. *Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης, 20 χρόνια από το θάνατό του* - Πρακτικά Συμποσίου, Ναύπλιο 2000, Δημοτική Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», 2000, σ. 107.

²¹⁴ *Ο Αυθέντης του Μορέως* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή θεωρείται το πρώτο ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα (βλ. Ντενίση, *Διαβάζω*, σ.31). Η δράση του τοποθετείται στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο του 1209-1210 και η υπόθεσή του στρέφεται γύρω από την περιπετειώδη κληρονομιά της «αυθεντείας» του Μοριά, πριν από την ανάληψη της ηγεμονίας του Πριγκιπάτου της Αχαΐας από τους Βιλλεαρδουίνους πρίγκιπες. Ουσιαστικά ιστορικό πλαίσιο του έργου είναι το αμέσως προηγούμενο χρονικά από αυτό του *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*. Περισσότερα, βλ. σχετ.: Εισαγωγή Απόστολου Σαχίνη στο: Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Ο Αυθέντης του Μορέως*, Εκδόσεις Ίδρυμα Κώστα & Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989, σ. 15-24.

²¹⁹ Αδαμάντιου, *Τα Χρονικά*, σ. 454. Ο μελετητής δεν φείδεται επαινετικών χαρακτηρισμών: «*Το Χρονικόν του Μορέως* παρέχει το ενδιαφέρον ελκυστικού ιστορικού αναγνώσματος και το θέλητρον άμα υποτικού μυθιστορήματος ...Είναι αληθής θησαυρός ποιητικής ύλης», στο ίδιο, σ. 467.

²²⁰ Ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου (1875-1937), καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, υπήρξε ο πρώτος Έλληνας που ερεύνησε πολλά ζητήματα που αφορούν τα κείμενα του *Χρονικού του Μορέως* με σοβαρές για την εποχή του επιστημονικές

προτροπή ή ενθάρρυνση για τον συγγραφέα μας η παρατήρηση αυτή του Αδαμαντίου; Πάντως φαίνεται βέβαιο ότι ο Τερζάκης είχε μελετήσει το έργο του Έλληνα βυζαντινολόγου²²¹. Με αφετηρία, λοιπόν, *Το Χρονικόν του Μορέως* οδηγούμαστε άμεσα σε μια σειρά ιστορικών έργων και μελετών σχετικά με τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο του 13^{ου} αιώνα, που ο συγγραφέας είχε στη διάθεσή του, ώστε να μελετήσει το ιστορικό πλαίσιο για το μυθιστόρημά του²²².

Άλλες ιστορικές πηγές

Η ανακάλυψη και έκδοση των χειρογράφων του *Χρονικού του Μορέως* από τον J.A.Buchon κίνησε από τα τέλη του 19^{ου} αι. το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών για το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, λατινικό κράτος το οποίο μετρά πάνω από διακόσια έτη ζωής²²³. Ο ίδιος ο Buchon, προλογίζοντας το έργο του *Recherches Historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, έκδοση στην οποία περιλαμβάνεται η πρώτη δημοσίευση του γαλλικού *Χρονικού* (*Le livre de la conquête*), υπογραμμίζει, με σαφή δόση εθνικής υπερηφάνειας, τη βαρύνουσα ιστορική σημασία του έργου για τη Γαλλία και γενικότερα για τους λαούς-απογόνους των ένδοξων εκείνων Φράγκων αρχόντων και ιπποτών²²⁴. Στο πλαίσιο αυτό, ο μελετητής εξάγει την παραστατική αφήγηση του συμπατριώτη του χρονικογράφου Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου για το συγκλονιστικό γεγονός της Δ' Σταυροφορίας, που στάθηκε η αρχή για τη μετέπειτα δημιουργία των λατινικών κρατιδίων στην Ανατολή. Προσπερνώντας τη βιαιότητα των σταυροφορικών εκστρατειών, δίνει έμφαση στις κοινωνίες που προέκυψαν κατά την ίδρυση των νέων ηγεμονιών στα πρώην βυζαντινά εδάφη, όπως

αξιώσεις. Οι μελέτες του παρουσιάζονται συγκεντρωμένες στο έργο του *Τα Χρονικά του Μορέως, Συμβολαί εις την φραγκοβυζαντινήν Ιστορίαν και Φιλολογίαν* (1906), στο οποίο ήδη έχουμε παραπέμψει αρκετές φορές.

²²¹ Η αναφορά του Αδαμαντίου, μεταξύ άλλων, στο ιστορικό έργο της Diane de Guldencrone για τη φεουδαλική Αχαΐα, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια, αλλά και στοιχεία της υπόθεσης και του κεντρικού χαρακτήρα του μυθιστορήματος του Τερζάκη συνδέουν τον συγγραφέα με τη μελέτη του Έλληνα πανεπιστημιακού. Βλ. σχετ. Αδαμαντίου, *Τα Χρονικά*, σ. 462-463, σ. 468.

²²² Ως terminus ante quem για την αναζήτηση της βιβλιογραφίας στην οποία ο συγγραφέας Άγγελος Τερζάκης θα μπορούσε να έχει ανατρέξει λαμβάνουμε τη χρονολογία δημοσίευσης του *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, δηλαδή το έτος 1945.

²²³ Οι περισσότεροι από αυτούς μάλιστα ταξίδεψαν στην Ελλάδα για επιτόπια έρευνα, ενώ η αξιοποίηση πληροφοριών από αρχεία της Νάπολης, της Βενετίας, της Πίζας και άλλων πόλεων αναδεικνύεται πολύτιμη.

²²⁴ Πρόκειται για πρόλογο-ευχαριστία του ίδιου προς τους υπουργούς Παιδείας και Εσωτερικών της Γαλλίας και του Βελγίου αντίστοιχα (1845).

και στη σταδιακή εγκαθίδρυση του φεουδαρχικού καθεστώτος και την επιβολή των νέων ηθών στους κατακτημένους, μια διαδικασία επίπονη και δύσκολη για τους Φράγκους, ένα είδος στοιχήματος θα 'λεγε κανείς. Ο Buchon δεν παραλείπει να σημειώσει την αδιάλειπτη λατινική κυριαρχία στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, ακόμη και μετά τη βυζαντινή ανασύσταση του 1261. Ο ίδιος αναφέρεται και στη σύγχρονη με τα γεγονότα αφήγηση του βυζαντινού χρονογράφου Νικήτα Χωνιάτη, ως χρήσιμου συμπληρώματος της Ιστορίας που δίνει τα γεγονότα από την οπτική της «άλλης πλευράς», όπως και στους ιστορικούς και χρονογράφους της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, οι οποίοι όμως, όπως σχολιάζει ο Buchon, παρασύρθηκαν στη δίνη των θρησκευτικών και πολιτικών ερίδων. Τα έργα του ακαταπόνητου μελετητή της ιστορίας της μεσαιωνικής Ελλάδας άνοιξαν τον δρόμο για μια συστηματική ενασχόληση με την εποχή που ακολούθησε τις σταυροφορικές επιχειρήσεις της Δύσης στην Ανατολή.

Οι ιδιόχειρες σημειώσεις του Τερζάκη στο προσωπικό του λεύκωμα με τα επικολλημένα αποκόμματα του μυθιστορήματος από την *Καθημερινή*, όπου δημοσιεύτηκε σε συνέχειες η πρώτη μορφή του *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* παραπέμπουν στη βαρόνη ιστορικό Diane de Guldenchrone. Προφανώς πρόκειται για το βιβλίο της *L' Achaïe féodale: étude sur le moyen âge en Grèce (1205-1456)*, που φαίνεται να είναι κύρια ιστορική πηγή για τον Τερζάκη²²⁵. Το βιβλίο περιλαμβάνει την ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της φραγκικής, καταλανικής και φλωρεντιανής κυριαρχίας μέχρι την αποδυνάμωση και την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς²²⁶. Από την αρχή δίνεται έμφαση στο ιπποτικό πνεύμα που περιβάλλει την επιχείρηση

²²⁵ Η ακρίβεια στην περιγραφή πραγματικών γεγονότων απασχολεί τον συγγραφέα, ακόμη κι αν μικρά χρονολογικά και ιστορικά αποπήματα συγχωρούνται από τη λογοτεχνική φύση του έργου. Έτσι ο Τερζάκης φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας του κειμένου της πρώτης δημοσίευσης φρόντισε να διορθώσει κάποιες ιστορικές ανακρίβειες. Το όνομα της Diane de Guldenchrone αναφέρεται στις σημειώσεις του Τερζάκη στο περιθώριο των σελίδων 47, 49 και 50 του λευκώματος, που φυλάσσεται στο αρχείο του συγγραφέα στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Οι συγκεκριμένες διορθώσεις αφορούν τον πρώτο και τον δεύτερο γάμο της Ιζαμπώ, καθώς και τον θάνατο πρώτα του πατέρα της και λίγο αργότερα της μητέρας της, πληροφορίες που ο Τερζάκης παραθέτει στην τελική έκδοση του 1945, όπως τις παραδίδει η πηγή του. Στην ίδια σελίδα, υπάρχει επίσης σημείωση του Τερζάκη, που πιθανότατα παραπέμπει στο σύγγραμμα του E. de Borchgrave, *Croquis d' Orient. Patras et l' Achaïe*, Bruxelles, 1908. Βλ. σχετ.: Αρχείο Τερζάκη, Ενότητα II, Φακ.11.2: *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, Diane de Guldenchrone, *L' Achaïe féodale : étude sur le moyen âge en Grèce (1205-1456)*, Ernest Leroux, Παρίσι 1886, σ. 76-77, Τερζάκη, *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, Αθήνα 2011 (23^η έκδοση μετά την 1η του 1945), σ. 126-130, 134-139.

²²⁶ Βλ. Bart Soethaert, «Ταξίδια στον Μοριά. Ο Μοριάς του Νίκου Καζαντζάκη και η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ του Άγγελου Τερζάκη στην *Καθημερινή* (1937-1938)», *Περιοδικό Κονδυλοφόρος*, τ. 11/ 2012, σ. 96-97: η σχέση που εντοπίζει η De Guldenchrone ανάμεσα στο *Χρονικόν του Μορέως* και τον Faust II του Goethe συνδέεται με την οπτική του Τερζάκη για τη Φραγκοκρατία, ζήτημα που εξετάζουμε στο επόμενο κεφάλαιο της μελέτης.

της δυτικής εξάπλωσης προς τους άγνωστους κόσμους της Ανατολής. Η φραγκική κυριαρχία περιγράφεται ως περίοδος ακμής σε όλους τους τομείς για τις κοινωνίες στις οποίες επιβλήθηκε και αντιπαραβάλλεται με άλλες κυριαρχίες που την πλαισιώνουν χρονικά. Στα κεφάλαια σχετικά με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας η ιστορική αφήγηση οργανώνεται με άξονα τους Φράγκους - ιππότες, πρίγκιπες, ευγενείς- οι οποίοι δεν ήρθαν ως δυνάστες, αλλά με φιλικές διαθέσεις, για να κυβερνήσουν έναν τόπο που ήδη από πολύ καιρό υφίστατο τις επιπτώσεις της παρακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας²²⁷. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη γενναιότητα και στο ανυπότακτο φρόνημα των Μοραϊτών, καθώς και των άλλων φύλων που κατοικούσαν από χρόνια στα ορεινά του Μοριά²²⁸. Η De Guldencrone εξαίρει τις ικανότητες των Φράγκων ηγεμόνων του οίκου των Βιλλεαρδουίνων, στους οποίους οφείλεται η ευημερία του Πριγκιπάτου²²⁹. Η φεουδαρχική οργάνωση και η κατανομή των γαιών κατά το δυτικό πρότυπο στάθηκε το κύριο χαρακτηριστικό της ηγεμονίας των Φράγκων πριγκίπων. Η σύνεση, η μετριοπάθεια, η διάθεση συνεργασίας με τους ντόπιους και η διατήρηση των προνομίων των τελευταίων υπήρξαν παράγοντες που εξασφάλισαν την ηρεμία στο Πριγκιπάτο. Η θρησκευτική ανεκτικότητα από πλευράς Βιλλεαρδουίνων μάλιστα ήταν τέτοια, που ήγειρε τις αντιδράσεις του λατινικού κλήρου, ενώ μέλημα όλων, συμπεριλαμβανομένου και του πάπα Ιννοκέντιου, ήταν να εξασφαλιστεί ένα ειρηνικό και αρμονικό κλίμα ανάμεσα στα δύο δόγματα. Αφού παγιώθηκε η φραγκική κυριαρχία, οι πόλεις του Μοριά εισήλθαν σε μια τροχιά ευημερίας. Με διάθεση ενωτική, αμβλύνοντας τον βίαιο χαρακτήρα της κατακτητικής επιχείρησης των προγόνων της, η Diane de Guldencrone καταλήγει ότι η οργάνωση της κατακτημένης γης και η συναίρεση δύο διαφορετικών πολιτισμών και νοοτροπιών λειτούργησε προς όφελος όλων²³⁰.

Το *Χρονικόν του Μορέως* συνιστά την κύρια πηγή για την Diane de Guldencrone, κείμενο που «παρέχει τις πιο ζωντανές και λεπτομερείς πληροφορίες για την οργάνωση της ζωής στο Πριγκιπάτο²³¹». Η ιστορικός

²²⁷ De Guldencrone, *L' Achaïe*, σ. 17-19.

²²⁸ Εύκολα αναγνωρίζει κανείς στην περιγραφή της De Guldencrone τον κεντρικό ήρωα του Τερζάκη και τους Σλάβους συνεργάτες του στην κατάληψη του κάστρου της Καλαμάτας.

²²⁹ Αξίζει να σημειώσουμε την αξιολογική κρίση της ίδιας για την αντιπάθεια του Γεώργιου Παχυμέρη προς τους Φράγκους, όπως συνάγεται από τους χαρακτηρισμούς του για κάποιους από αυτούς: «Racymeris, qui n' aime pas les Francs», Guldencrone, *L' Achaïe Féodale*, σ. 88. Η ίδια σχολιάζει αμέσως παρακάτω ότι ο βυζαντινός ιστορικός θεωρεί χρέος του να υποτιμά το ήθος των Φράγκων κυριάρχων.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 21.

²³¹ Στο ίδιο, σ. 16.

μεταφέρει αυτούσια εκτενή αποσπάσματα του γαλλικού κειμένου σε πολλά σημεία της ιστορικής της αφήγησης, κυρίως στο πρώτο μέρος, που αφορά την ιστορία του Πριγκιπάτου κατά την περίοδο της φραγκικής κυριαρχίας (1205-1311). Αντίστοιχα, για την περίοδο της καταλανικής κυριαρχίας, που εξιστορείται στο δεύτερο μέρος (1311-1380), η de Guldenchrone αξιοποιεί ως πηγή το Χρονικό του Καταλανού ευπατρίδη, στρατιωτικού και συγγραφέα, Ramon Muntaner (1265-1336), σε μετάφραση στα γαλλικά από τον Buchon, όπως φαίνεται από τις παραπομπές της²³². Πρόκειται για τη μοναδική σωζόμενη καταλανική πηγή για τα γεγονότα της εκστρατείας του στέμματος της Αραγωνίας στη Μ. Ασία και τον ελλαδικό χώρο (1302-1311 περίπου), τα οποία ο συγγραφέας εξιστορεί «εκ των έσω», καθώς έλαβε μέρος σ' αυτά, ενώ συμπληρώνει από την άλλη πλευρά την εικόνα των γεγονότων που περιγράφουν οι βυζαντινοί χρονογράφοι και ιστορικοί, Γεώργιος Παχυμέρης και Νικηφόρος Γρηγοράς. Ο Αδαμαντίου βρίσκει αναλογίες ανάμεσα στο *Χρονικόν του Μορέως* και στη χρονογραφία του Muntaner ως προς το ύφος και το περιεχόμενο, ενώ οι ιστορικές πληροφορίες που παρέχει η τελευταία για την καταλανική περίοδο του πριγκιπάτου της Αχαΐας είναι πολύτιμες²³³. Ο Τερζάκης, ακόμη κι αν δεν είχε ο ίδιος πρόσβαση στο κείμενο του Καταλανού χρονογράφου, σίγουρα διάβασε ένα μεγάλο μέρος του μέσα από τα εκτεταμένα χωρία που παραθέτει η de Guldenchrone, όπως μαρτυρεί και ο τίτλος που επέλεξε για το τελευταίο κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους *Hierro, despierta te!*²³⁴.

Εκτός από τα χρονικά του 14^{ου} αι. και τα ιστοριογραφικά έργα του 19^{ου} αι., που ως κύρια πηγή έχουν τις αφηγήσεις των χρονογράφων και σημείο αναφοράς το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, οι ιστορικές μελέτες του Άγγελου Τερζάκη για το Βυζάντιο και τον ελληνικό Μεσαίωνα, τόσο συστηματικές και παραγωγικές την περίοδο του Μεσοπολέμου, εκτείνονται σε μια ευρύτερη

²³² Το Χρονικό του Muntaner μεταφράστηκε από την καταλανική στη γαλλική γλώσσα για πρώτη φορά από τον Buchon: *Chronique de Ramon Muntaner*, traduite pour la première fois du Catalan, avec notes et éclaircissements, par J.A.Buchon, Paris 1827. Ο συγγραφέας περιγράφει ιστορικά συμβάντα του Στέμματος της Αραγωνίας από το 1207 έως το 1328 και την εκστρατεία των Καταλανών στην Ανατολή, όπου συμμετείχε και ο ίδιος ως μέλος της Καταλανικής Εταιρείας. Το Χρονικό αποτελεί ορόσημο για την καταλανική γραμματεία του Μεσαίωνα.

²³³ Αδαμαντίου, *Χρονικά*, σ. 466-7.

²³⁴ Θρυλική πολεμική ιαχή των Αλμογάβαρων (ή Αμογόβαρων, κατά τον Γεώργιο Παχυμέρη), επίλεκτων τμημάτων στρατού στην υπηρεσία του στέμματος της Αραγωνίας. Βλ. De Guldenchrone, *L' Achaïe*, σ. 232, *Η Πριγκπέσα Ιζαμπώ*, σ.280 και 294, όπου: «Hierro, despierta te!», *κράζανε μεθυσμένοι με δόντια σφιγμένα, «Σίδερο, ξύπνα!», την πολεμική του τόπου τους κραυγή*. Στο κεφάλαιο ΙΕ' του Δεύτερου Μέρους, ο Τερζάκης περιγράφει τη μάχη στο Ζόγκλο μεταξύ των Φράγκων και των Αραγωνέζων κουρσάρων του De Lloria. Βλ. παραπάνω, σ. 70-71.

βιβλιογραφία²³⁵. Οι ιστορικές αναφορές, που διατρέχουν όλο το μυθιστόρημα, παραπέμπουν κατ' ανάγκη και σε έργα κυρίως της Ύστερης Βυζαντινής Ιστοριογραφίας (δηλαδή από τις αρχές της Λατινοκρατίας μέχρι την Οθωμανική κατάκτηση), τμήματα των οποίων, αν όχι ολόκληρα, εικάζουμε ότι μελέτησε ο Τερζάκης²³⁶. Πρόκειται κυρίως για τα έργα των Γεωργίου Ακροπολίτη (1217-1282) *Χρονική Συγγραφή*, Γεωργίου Παχυμέρη (1242-1310) *Συγγραφικαί Ιστορίαι* και Νικηφόρου Γρηγορά (περ.1290-1360) *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τα οποία αποτελούν κατά κάποιο τρόπο το ένα συνέχεια και συμπλήρωμα του άλλου²³⁷. Οι συγγραφείς απεικονίζουν με γλαφυρότητα περισσότερο από μισό αιώνα κρίσιμων γεγονότων της βυζαντινής ιστορίας, αρκετά από τα οποία έζησαν ως αυτόπτες μάρτυρες²³⁸. Η σύλληψη του ιστορικού γίνεσθαι είναι έντονα προσωποκεντρική, ενώ το στοιχείο του θείου ή το πεπρωμένο κυριαρχεί στην ερμηνεία πολλών γεγονότων. Παράλληλα, η προσκόλληση στο κέντρο (Κωνσταντινούπολη) και η εξάρτηση από τον κρατικό μηχανισμό και τις ομάδες των ισχυρών περιορίζει την οπτική γωνία. Ωστόσο, παρά τις ενδεχόμενες προκαταλήψεις, τις μεροληψίες σε ορισμένα σημεία, τη συναισθηματική φόρτιση, και άλλες αδυναμίες, τα έργα της βυζαντινής ιστοριογραφίας αποτελούν σημαντική ιστορική πηγή χάρη στον πλούτο των πληροφοριών τους, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι συγγραφείς επιχειρούν να εντοπίσουν αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα στα γεγονότα και να διακρίνουν ιστορικούς συσχετισμούς²³⁹.

Οπωσδήποτε, για να εκτιμηθεί στη σωστή του βάση ο τρόπος σκέψης και απόδοσης των γεγονότων από τους ιστοριογράφους της ύστερης βυζαντινής περιόδου, πρέπει αυτός να θεωρηθεί σε συνάρτηση με το κλίμα της εποχής. Μέσα στις νέες πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά τις Σταυροφορίες και τη δημιουργία των δυτικών κρατών η προσέγγιση με τη Δύση, η οποία ήδη είχε ξεκινήσει από

²³⁵ Βλ.σχετ.: Αλέξανδρος Αργυρίου, «Το ιδεολογικό πεδίο του Άγγελου Τερζάκη δραματικά συγκροτημένο», *Νέα Εστία*, τ. 1718, σ. 699. Επίσης, βλ. Πέμπτο Κεφάλαιο.

²³⁶ Για τη διάκριση μεταξύ των έργων της βυζαντινής γραμματείας σε ιστοριογραφικά και χρονογραφίες βλ. Hurbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμος Β': Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση, μετάφραση Ταξιάρχης Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γ.Χ. Μακρής, Ιωάννης Βάσσης, έκδοση ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 25 κ. εξ.

²³⁷ Τα έργα καλύπτουν αντίστοιχα τις ιστορικές περιόδους: 1203-1261, 1260-1308 και 1204-1359.

²³⁸ Η De Guldencrone, της οποίας το έργο *L' Achaïe Féodale*, όπως παρουσιάσαμε, αποτέλεσε βασική πηγή για την ιστορική πλαισίωση του *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, μνημονεύει συχνά τους βυζαντινούς ιστοριογράφους και χρονογράφους, όπως τον Χωνιάτη (για τα γεγονότα της Άλωσης), τον Ακροπολίτη και τον Παχυμέρη.

²³⁹ Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ιστοριογράφου χωριστά βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σ. 282-311.

τη δυναστεία των Κομνηνών, είναι αναπόφευκτη συνέπεια. Η πνευματική και θρησκευτική διάσταση ανάμεσα σε Βυζάντιο και Δύση, που εντάθηκε κατά τη Λατινοκρατία, μετατράπηκε σε διπλωματικό παιχνίδι μεταξύ παπών και αυτοκρατόρων με την Ένωση των Εκκλησιών και τη Σύνοδο της Λυών (1274). Μέσα στην παρατεταμένη από τον 12^ο αι. παρακμή και κάτω από την πίεση της ανασφάλειας, η βυζαντινή πλευρά επιδίωκε με διάφορους τρόπους τη στήριξη σε δυτικές δυνάμεις, ανάλογα κάθε φορά με τις συγκυρίες. Ενδεχομένως, η ίδια η υστεροβυζαντινή κοινωνία, κυρίως μέσω των οικονομικών δομών που είχαν αναπτυχθεί και της εξάρτησης κυρίως από τις ιταλικές πόλεις, οδηγούσε σε επαφή με τη Δύση, ακόμη και αν η Λατινοκρατία στιγμάτισε αρνητικά τις σχέσεις των δύο κόσμων. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα ιδεολογικών και πολιτικών ανακατατάξεων, καλείται να αποτιμηθεί ο ρόλος και το έργο των πνευματικών ανθρώπων της εποχής, συμπεριλαμβανομένων και των ιστοριογράφων²⁴⁰. Σαφώς η οπτική τους διαμορφώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση ενός συνόλου ιδιαίτερων παραμέτρων, ωστόσο τα κείμενά τους συνιστούν σημαντικές πηγές πληροφοριών για τη διοίκηση, τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, τις θρησκευτικές έριδες και τη διπλωματία, πολύτιμες για τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία²⁴¹.

Ερχόμενοι τώρα στον Άγγελο Τερζάκη και στις «βυζαντινές» πηγές που συμβουλευτήκε για την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, στεκόμαστε, όπως ήδη έχει γίνει λόγος, στο κεφάλαιο Θ' του Πρώτου Μέρους, μια περιεκτική ιστορική παρέκβαση, όπου μπορεί να ανιχνευτεί το ύφος της βυζαντινής ιστοριογραφίας²⁴². Η χρονική ένδειξη 1292 στην αρχή του κεφαλαίου παραπέμπει περισσότερο στις ιστορικές αφηγήσεις των Γεωργίου Παχυμέρη και Νικηφόρου Γρηγορά²⁴³. Συγκεκριμένα, το έργο *Συγγραφικαί Ιστορίαι* του Παχυμέρη καλύπτει το διάστημα 1260-1308 και είναι ουσιαστικά αφιερωμένο στους δυο πρώτους αυτοκράτορες της ανασυσταθείσας

²⁴⁰ Βλ. Εισαγωγή Δημητρίου Μόσχου στο: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία, Α περίοδος: 1204-1341*. Κεφάλαια 1-11, Απόδοση στη νέα ελληνική, εισαγωγή σχόλια: Δημήτριος Μόσχος, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 11-16

²⁴¹ Ενδεικτικά σημειώνουμε τις *Συγγραφικές Ιστορίες* του Παχυμέρη ως βασικής ιστορικής πηγής για το βιβλίο της Αγγελικής Λαΐου, Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge Massachussetis, Harvard University Press, 1972. Το έργο του Παχυμέρη, όπως και εκείνα των Ακροπολίτη και Γρηγορά που αναφέρονται παραπάνω, αλλά και του προγενέστερου Νικήτα Χωνιάτη, αποτελούν βασικές πηγές για την ύστερη βυζαντινή ιστορία, όπως φαίνεται από τη χρησιμοποιούμενη βιβλιογραφία σε παλαιότερα και σύγχρονη ιστοριογραφικά βιβλία (Vasiliev, Miller, Ζακυθινός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Χριστοφιλοπούλου).

²⁴² Βλ. παραπάνω, σ. 67.

²⁴³ Θεωρούμε ωστόσο σχεδόν βέβαιο ότι ο Τερζάκης συμβουλευτήκε και το έργο του Γεωργίου Ακροπολίτη, του οποίου η αφήγηση αναφέρεται σε εποχή προγενέστερη από το χρονικό πλαίσιο του μυθιστορήματος, ωστόσο οι ιστορικές αναφορές εκτείνονται και πέρα από αυτό.

Βυζαντινής Αυτοκρατορίας Μιχαήλ Η΄ και Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο²⁴⁴. Ο Παχυμέρης, δίνοντας έμφαση στη σκιαγράφηση του φιλόδοξου χαρακτήρα του Μιχαήλ μέσα από την περιγραφή επεισοδίων πριν την ανάρρησή του στον αυτοκρατορικό θρόνο και στην ανάδειξη των αδυναμιών της διοίκησής του στη συνέχεια, αφήνει να διαφανεί έντονα ένας «αντιπολιτευτικός» τόνος προς τη διακυβέρνηση του πρώτου από τους Παλαιολόγους. Η παραμέληση των ανατολικών συνόρων από τον Μιχαήλ και η ερήμωση της Μ. Ασίας, αποτελεί τη βασική αιτία κατάρρευσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για τον ιστορικό, ο οποίος έχει συνειδητοποιήσει την αναπόδραστα αντίστροφη πορεία των πραγμάτων και δεν κρύβει την απαισιοδοξία του, διάχυτη σε όλο το έργο του ²⁴⁵. Βιώνοντας τις αρνητικές συνέπειες της βασιλείας του Μιχαήλ, ο Παχυμέρης τηρεί στάση επιφυλακτική έως αυστηρά κριτική απέναντι στον ιδρυτή της δυναστείας των Παλαιολόγων. Παρομοιάζει με ασθένεια τον τρόπο με τον οποίο επιτεύχθηκε η Ένωση των δύο Εκκλησιών²⁴⁶. Ο Μιχαήλ Η΄ απείχε από το πρότυπο του ιδανικού αυτοκράτορα, όπως το αντιλαμβανόταν ο Παχυμέρης, ωστόσο με έναν συγκαλυμμένο θαυμασμό του αναγνωρίζει τις στρατιωτικές του ικανότητες²⁴⁷. Δύσκολα θα απέρριπτε συλλήβδην έναν αυτοκράτορα με τόσο μακροχρόνια θητεία, ο οποίος μάλιστα αντεπεξήλθε με επιτυχία σε εξαιρετικά αντίξοες καταστάσεις, επιμένει όμως στις αρνητικές πλευρές της διακυβέρνησής του. Προφανώς ιδεολογικοί και άλλοι παράγοντες συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης και παρουσίας των γεγονότων²⁴⁸. Όσο αφορά τον Ανδρόνικο Β΄, γιο και διάδοχο του Μιχαήλ Η΄, αυτός αντιμετωπίζεται από τον Παχυμέρη με

²⁴⁴ Τα έξι πρώτα βιβλία του έργου είναι αφιερωμένα στον Μιχαήλ Η΄ και τα επόμενα επτά στον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο.

²⁴⁵ Βλ. Στυλιανός Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό Δοκίμιο*. Μονογραφίες 5, Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 41, 53-56.

²⁴⁶ Σχετικά με την Ένωση των δύο Εκκλησιών, που εύλογα ήταν από τα φλέγοντα ζητήματα της εποχής διχάζοντας το βυζαντινό λαό, και στο οποίο η πολιτική του Μιχαήλ Η΄ διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο, ο Παχυμέρης επιχειρεί να καλύψει όλες τις απόψεις και να είναι αντικειμενικός, αποφεύγοντας διεξοδικές υποκειμενικές κρίσεις. Ωστόσο, φαίνεται η αντίθεσή του προς τους χειρισμούς του δυναμικού αυτοκράτορα, ενώ στιγματίζει το κύμα βίας που ξεκίνησε εναντίον των αντιπάλων του. Για τους χειρισμούς του Μιχαήλ Η΄ στο ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών, βλ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ*, σ. 87-89. Επίσης, βλ. προηγουμένως, σημ. 42 και Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σ. 291-292.

²⁴⁷ Αντίθετα, ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο δικό του ιστορικό έργο *Ρωμαϊκή Ιστορία*, ερμηνεύοντας κάτω από διαφορετικό πρίσμα τα γεγονότα παρουσιάζει τον Μιχαήλ ως επιτυχημένο αριστοκράτη, βλ. Λαμπάκης, *Παχυμέρης*, σ. 92.

²⁴⁸ Ο Παχυμέρης είχε ενεργό συμμετοχή στις εκκλησιαστικές έριδες της εποχής του, τις οποίες τόσο λεπτομερώς εξιστορεί, όταν κρίνει ότι έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Σχετικά με την έμφαση που δίνει στο έργο του σε αυτό το ζήτημα ο βυζαντινός ιστορικός, βλ. Λαμπάκης, *Παχυμέρης*, σ. 30.

επιεικότερο τρόπο, αν και ο ιστορικός δεν έζησε για να δει ολοκληρωμένη τη θητεία του Ανδρόνικου και να την αποτιμήσει συνολικά. Τα λιγοστά βιογραφικά στοιχεία για τον ιστοριογράφο πληροφορούν ότι συνεργάστηκε στενά με τον Ανδρόνικο και γι' αυτό είχε άμεση επαφή με τα προβλήματα του κράτους²⁴⁹. Ο Παχυμέρης δεν εμμένει στην παρουσίαση των αδυναμιών της βασιλείας του Ανδρόνικου, αλλά παρουσιάζει τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο νεαρός αυτοκράτορας-τις οποίες κληρονόμησε από τον πατέρα του-και την προσπάθειά του να αντεπεξέλθει σε ένα δύσκολο έργο²⁵⁰. Ομοίως, αντίστοιχα κεφάλαια για τον Μιχαήλ Η' και τον Ανδρόνικο Β' από τη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Νικηφόρου Γρηγορά συμπληρώνουν τα πορτρέτα των δύο πρώτων Παλαιολόγων²⁵¹. Ο φιλόδοξος και σκληρός χαρακτήρας του πρώτου έρχεται σε αντιπαράθεση με τη μάλλον αδύναμη και τουλάχιστον όχι κατάλληλη προσωπικότητα του δεύτερου, κυρίως για τον χειρισμό στρατιωτικών και οικονομικών προβλημάτων σε μια εξαιρετικά κρίσιμη για την επιβίωση της αυτοκρατορίας εποχή. Δίνεται έμφαση στα πνευματικά και φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του νεαρού αυτοκράτορα, ενώ στα κρίσιμα εκκλησιαστικά ζητήματα φέρεται ότι εφάρμοσε πολιτική αντίθετη από αυτή του πατέρα του²⁵².

Με εξαιρετική συμπύκνωση ο Τερζάκης σκιαγραφεί τα πορτρέτα των δυο Παλαιολόγων και μαζί με αυτά τους κρίσιμους καιρούς μιας Αυτοκρατορίας που φθίνει: «Στο θρόνο της Ρωμανίας καθόταν νέος τριάντα τριών χρονών, ο Ανδρόνικος Β' ο Παλαιολόγος. Γιος του Μιχαήλ του Όγδοου, του μυθικού αυτοκράτορα που ξαναθεμέλιωσε, ύστερα από τον νικητή του Μαξέντιου, την ανατολική αυτοκρατορία, ο Ανδρόνικος κουβαλούσε στην ευνουχισμένη ψυχή του όλα τα γερατειά και την κούραση μιας φυλής που είχε ως τώρα πολύ ζήσει. Ο γενάρχης των Παλαιολόγων πατέρας του σημάδεψε τη δική του ζωή με τρεις πράξεις τεράστιας τόλμης ή δεξιότητας. Είχε συντρίψει στη μάχη της Πελαγονιάς την έπαρση των Φράγκων κατακτητών, τους είχε πάρει πίσω τη Βασιλεύουσα και για να την ασφαλίσει από ενδεχόμενη επιδρομή καινούργιων σταυροφόρων, αποφάσισε ή προφασίστηκε την ένωση των Εκκλησιών. Ο Ανδρόνικος πρόβαλε στη δημόσια ζωή με μια

²⁴⁹ Βλ. Λαμπάκης, *Παχυμέρης*, σ. 95.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 93 κ.εξ.

²⁵¹ Το 4^ο και 5^ο κεφάλαιο του έργου αφιερώνεται στο Μιχαήλ Η', το 7^ο και 8^ο στον Ανδρόνικο το Β'.

²⁵² Ο Ανδρόνικος, αντιλαμβανόμενος την αντίσταση των υπηκόων του να δεχθούν τη συμφωνία της Λυών για την Ένωση των Εκκλησιών, φρόντισε γρήγορα να απαλλαγεί από τις δεσμεύσεις του πατέρα του Μιχαήλ Η'. Κάτω από την πίεση των εντονότατων οικονομικών δυσκολιών τις οποίες κληρονόμησε, προχώρησε σε δραστικές περικοπές των στρατιωτικών δαπανών, με κύρια ολέθρια ενέργεια την πλήρη κατάργηση του βυζαντινού στόλου. Σύντομα όμως βρέθηκε εκτεθειμένος στους εκβιασμούς και τις απειλές των Γενουατών και των Βενετών. Βλ. παραπάνω, σ. 67, σημ. 152.

πράξη αναντρίας ιερόσυλης. Τρέμοντας την κατακραυγή του φανατισμένου από τους καλόγερους, αρνήθηκε να κηδέψει το νεκρό του πατέρα του. Άλλωστε και της ασέβειας τις ευθύνες δεν βρήκε το σθένος να τις φορτωθεί μονάχος του. Συνώμοσε με τέσσερις γυναίκες... και με τρεις άναντρους άντρες... ύστερα έκανε κανονικά το σταυρό του, σύμφωνα με τ' ορθόδοξο πάντα δόγμα, είπε το Σύμβολο της Πίστεως δίχως το αιρετικό *filioque*, κι ανέβηκε τα σκαλοπάτια του θρόνου. Πέρασε την υπόλοιπη ζωή του σε βαθιά κατάνυξη, θεάρεστα καταφρονώντας όλα τα εγκόσμια. Έτσι, μιας και οι Φράγκοι ήτανε πια ακίνδυνοι-καθώς τον βεβαιώναν οι παλατιανοί του- άφησε τα καράβια του στόλου του να σαπίσουν δεμένα στον Κεράτιο. Απόλυσε όλους τους γασμούλους θαλασσόλυκους, που πήγανε μια και δυο να υπηρετήσουν στο εξής τους Φράγκους. Τέλος, παράτησε τις θάλασσές του και τους γιαλούς στο έλεος των κουρσάρων... Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, καθισμένος στο θρόνο κάτω από τον εφιαλτικό ίσκιο του πατέρα του, έστηνε κουβέντες ατελείωτες με θεολόγους και καλογέρους, ενώ πέρα, στην Ανατολή,..., το επερχόμενο γένος των Οσμανιδών ανέμιζε κιόλας τα φλόγινα φλάμπουρά του²⁵³».

Είναι αυτονόητο ότι οι μελέτες του Τερζάκη για το Βυζάντιο, τη Λατινοκρατία και τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο απλώνονται, πέρα από τα «χρονικά» τα οποία υπέδειξε ο ίδιος κλείνοντας τη μυθιστορηματική του αφήγηση και τις σύγχρονες με τα γεγονότα ιστοριογραφικές αφηγήσεις, στην ευρύτερη μεταγενέστερη ιστοριογραφία. Ήδη η συγγραφή των «βυζαντινών» δραματικών έργων, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, είχε ωθήσει τον Τερζάκη στη μελέτη των έργων της βυζαντινής γραμματείας, ενώ από την πλούσια βιβλιοθήκη του συγγραφέα δεν λείπουν τα ιστορικά έργα *Η ιστορία του ελληνικού έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου, η *«Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* του Α. Vasiliev, έργα του Άμαντου και του Βακαλόπουλου²⁵⁴. Η αξιοποίηση των χρονικών συμβάλλει στην αμεσότερη βίωση της εποχής, απαραίτητη για την απόδοση του ιστορικού κλίματος μέσα από την αφήγηση, ενώ η συνδυασμένη μελέτη ιστορικών έργων διαφορετικής εθνικής προέλευσης διευρύνει την οπτική²⁵⁵. Η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* ζωντανεύει την ιστορία της Φραγκοκρατίας και η

²⁵³ Η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 85-86. Ενδεικτικά, πρβλ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, κεφ.Ι.1β, V.2, V.7, VI,2-4.

²⁵⁴ Βλ. Μπίστα, *Γυναικεία Προσωπογραφία*, σ. 66-68.

²⁵⁵ Και βέβαια η ετεροχρονισμένη «αυτοψία» του συγγραφέα στα μέρη όπου έζησαν οι μυθιστορηματικοί του ήρωες έχει τη δική της συμβολή στη συγγραφή. Βλ. αφήγηση Λουίζας Τερζάκη, Παράρτημα, αρ. 3.

λογοτεχνική πέννα του Άγγελου Τερζάκη φέρνει τον Έλληνα αναγνώστη σε επαφή με ένα σημαντικό μέρος της Ιστορίας του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

«ΓΙΑΤΙ Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ;»

Ο Άγγελος Τερζάκης με το ιστορικό του μυθιστόρημα *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, καρπό πολύχρονων μελετών και επεξεργασίας, κινήθηκε σε πολλαπλά επίπεδα: ανάπλασε με δεξιοτεχνία μια μακρινή εποχή, σύνθετη και ιδιαίτερα γοητευτική, ζωντάνεψε με λόγο επικολυρικό ένα μέρος του μεσαιωνικού ελληνικού κόσμου, συγκίνησε με την απόδοση των εσωτερικών συγκρούσεων των χαρακτήρων, υπάρξεων πραγματικών ή πλασματικών, των οποίων ο βίος και οι πράξεις καθορίστηκαν από τις ιδιαίτερες ιστορικές παραμέτρους της εποχής, άνοιξε δρόμους επικοινωνίας με τη μακρινή εποχή της Φραγκοκρατίας, παρότρυνε στην αναζήτηση της ιστορικής γνώσης και ήγειρε ποικίλους προβληματισμούς. Στο ξεκίνημα του τελευταίου κεφαλαίου ο συγγραφέας συναντά πάλι τον αναγνώστη του: «Φίλε αναγνώστη, πολλά σου έχω ανιστορήσει και λέω με το νου μου πως πρέπει να έχεις πια αποστάσει. Μπορεί κιόλας -δεν ξέρω- να το έπαθες αυτό πολύ προτού το μαντέψω, λοιπόν χρέος μου κρίνω τώρα ν' αποσώσω μάνι μάνι ο, τι έχω ακόμα να σου πω κι ευθύς ύστερα να σβήσω το κερί μου²⁵⁶». Συνεπής στην προλογική του υπόσχεση και στις απαιτήσεις της αφήγησης, ο μυθιστοριογράφος, αφού δώσει συνοπτικές πληροφορίες για την τύχη των πρωταγωνιστών του παραπέμποντας για τα περαιτέρω στην ιστοριογραφία, ολοκληρώνει το δικό του έργο, προσδοκώντας ότι από την πλευρά του κατόρθωσε να εκπληρώσει τους στόχους του²⁵⁷.

1. Ο ελληνικός Μεσαίωνας στο έργο του Άγγελου Τερζάκη

Το μοναδικό ιστορικό μυθιστόρημα του Άγγελου Τερζάκη είναι και το μόνο επίσης ανάμεσα στα ιστορικά μυθιστορήματα των συγχρόνων ομοτέχνων του που εμπνέεται από την ιστορική περίοδο της Φραγκοκρατίας²⁵⁸. Αναφορικά με το ερώτημα «γιατί επιλέγει ο Τερζάκης να γράψει την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* παίρνοντας το ιστορικό παράδειγμα από τη Φραγκοκρατία, ενώ έχουμε τόσες άλλες κατοχές στη διάρκεια του ιστορικού ελληνικού γίγνεσθαι²⁵⁹»- απορία που μάλλον προκύπτει από τη θεματική

²⁵⁶ Άγγελος Τερζάκης, *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 23^η Έκδοση, Αθήνα 2011, σ. 546.

²⁵⁷ Βλ. σχετ. Τέταρτο Κεφάλαιο, σ. 59.

²⁵⁸ Βλ. σημ. 116.

²⁵⁹ Παρατίθεται όπως διατυπώνεται στο : *Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης, 20 χρόνια από το θάνατό του*, σ. 106.

διαφοροποίηση του Τερζάκη σε σχέση με τους άλλους εκπροσώπους της γενιάς του που έγραψαν ιστορικό μυθιστόρημα -ενδεχομένως η συγκυρία της καταγωγής του συγγραφέα έχει τη δική της συμβολή²⁶⁰. Η ιδιαίτερη πατρίδα του Άγγελου Τερζάκη, το Ναύπλιο, έχει σημαντική θέση στην ιστορία της Φραγκοκρατίας, όπως και ολόκληρη η Πελοπόννησος²⁶¹. Ο ελληνικός Μεσαίωνας και το Βυζάντιο έλκουν από νωρίς τον συγγραφέα. Οι συστηματικές μελέτες του σχετικά με την πολυτάραχη αυτή εποχή της ελληνικής ιστορίας απέδωσαν αρχικά το νεανικό μυθιστόρημα *Οι Ήρωες του Μεσαίωνα*²⁶². Προφανώς, η ενασχόληση του Τερζάκη με τη μεσαιωνική ιστορία συνεχίζεται παράλληλα με άλλες μελέτες του. Η εποχή αυτή καταλαμβάνει κεντρική θέση μάλιστα στη θεματολογία του «θεατρικού» Τερζάκη. Τα τρία ιστορικά του δράματα, η «βυζαντινή τριλογία», *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ* (1936), τραγωδία, *Ο σταυρός και το σπαθί* (1939), έμμετρη τραγωδία, *Θεοφανώ* (1956), τραγωδία και το έμμετρο μονόπρακτο *Ο θρύλος του Μυστρά* (1951) μαρτυρούν, μεταξύ άλλων, βαθιά και πολυδιάστατη μελέτη της Ιστορίας και ανοίγουν ένα δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στην παράδοση και τη νεότερη ζωή²⁶³. Αρκετά χρόνια μετά την *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, ο Τερζάκης «επιστρέφει» στη γενέτειρά του για να εικονογραφήσει το Ανάπλι των τελευταίων χρόνων της Φραγκοκρατίας (14^{ος} αι.), τη Napoli di Romania των Βενετών, στην έμμετρη ιστορική κωμωδία *Νύχτα στη Μεσόγειο* (1958)²⁶⁴, μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο δηλαδή που απέχει εκατό περίπου χρόνια από αυτό του ιστορικού του

²⁶⁰ «Εγεννήθην εν Ναυπλίω τω 1907. Το 1915 μετώκησα μετά της οικογενείας μου εις Αθήνας...», Άγγελος Τερζάκης, «Βιογραφικόν Σημείωμα», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 2. Για τη σχέση του Τερζάκη με τη γενέτειρά του βλ. την αφήγηση του γιου του Δημήτρη, Παράρτημα, αρ. 4^η.

²⁶¹ «Μια πολιτεία πανάρχαιη, αρχόντισσα άλλοτε, τώρα απολησμονημένη, που... σαν θεόρατο πέτρινο λιοντάρι, πεσμένο καταγής... λαγοκοιμάται... σε προαιώνια στάση απαντοχής... μέσα στα αγέρωχα τείχη της αλλά... δεν αποξεχνιέται ποτέ ... και καρτερεί», Άγγελος Τερζάκης, *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 23^η Έκδοση, Αθήνα 2011, σ. 19-21. Παρόμοια περιγραφή του Ναυπλίου συναντά κανείς στις αυτοβιογραφικές σελίδες της συλλογής διηγημάτων του Άγγελου Τερζάκη, *Απρίλης* (1945). Βλ. σχετ. «Η Πατρίδα μου», *Νέα Εστία*, τεύχος 1283, σ. 51.

²⁶² Βλ. Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ενότητα II, Φάκελος 9. 3 όπου φυλάσσεται δίτομο, χειρόγραφο μυθιστόρημα που έγραψε σε ηλικία 14 ετών με τίτλο *Οι Ήρωες του Μεσαίωνα*, σε άπταιστη καθαρεύουσα γλώσσα και το οποίο είχε επιπλέον δέσει και εικονογραφήσει μόνος του, σύμφωνα με την αφήγησή του γιου του Δημήτρη Τερζάκη (<http://archive.ert.gr/8606/>, ημερομηνία εισόδου 12/06/2017).

²⁶³ Θεόδωρος Ξύδης, «Το Βυζάντιο στη θεατρική δημιουργία του Άγγελου Τερζάκη» και «Το θέατρο του Τερζάκη», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 103-107 και σ. 139-147 αντίστοιχα και Βάλτερ Πούχνερ «Η δραματική ιδιοτυπία του Τερζάκη» στο *Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης*, σ. 77-81

²⁶⁴ «Ιστορικό παραμύθι» χαρακτηρίζεται από τον ίδιο, «γέννημα μιας στιγμής ανέφελης: την επομένη του Πολέμου», Βλ. το πρόγραμμα της παράστασης στο Εθνικό Θέατρο, όπου προλογίζει ο ίδιος ο συγγραφέας, <http://www.nt-archive.gr/>, ημερομηνία εισόδου 12/06/2017).

μυθιστορήματος²⁶⁵. Εξάλλου, το *Χρονικόν του Μορέως* αποτελούσε μια πρώτης τάξεως πηγή, για την απόδοση όχι μόνο του μεσαιωνικού κλίματος, αλλά και πολλών πτυχών της φραγκοβυζαντινής κοινωνίας του Μοριά του 13^{ου} αι., όπως παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Παράλληλα με τα παραπάνω, θα πρόσθετε κανείς ότι η εποχή της φραγκικής κυριαρχίας προσφέρεται ως ιδανικό πλαίσιο για τη σύνθεση μυθιστορήματος, καθώς εξωραΐζεται αφ' εαυτής -ιππότες, πριγκίπισσες, άρχοντες, πολεμιστές, μάχες, πειρατές, επιβλητικά κάστρα- ενώ μπορεί να επισημανθεί ότι η «προτίμηση» του Τερζάκη στην εποχή των λατινικών κυριαρχιών αντικατοπτρίζει την προσδοκία του συγγραφέα για πνευματική προσέγγιση με τη Δύση, σε καιρούς ιδεολογικής και κοινωνικής ρευστότητας στην Ελλάδα²⁶⁶. Ενδεχομένως η περίοδος της Λατινοκρατίας στον ελλαδικό χώρο να είναι λιγότερο «δημοφιλής» από άλλες περιόδους ξένης κυριαρχίας, ωστόσο πρόκειται για ένα τμήμα της ελληνικής ιστορίας που σαφώς δεν περιορίζεται στα ερειπωμένα κάστρα ούτε στους θρύλους με τους οποίους έχει περιβληθεί η ρομαντική αυτή εποχή των ιπποτών.

Αν και το έναυσμα για τη σύνθεση του ιστορικού μυθιστορήματος στάθηκε η παραγγελία του Γεωργίου Βλάχου για τη νέα φιλολογική σελίδα της *Καθημερινής*²⁶⁷, ο Τερζάκης δεν θα αρκούταν στη συγγραφή ενός απλού ηρωικού-ιπποτικού μυθιστορήματος με ρομαντικά χαρακτηριστικά²⁶⁸. Από το 1939 και σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής αφοσιώθηκε στην επεξεργασία του αρχικού κειμένου και στη σύνθεση της δεύτερης, οριστικής μορφής του έργου²⁶⁹. Η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* που δημοσιεύεται ως βιβλίο το 1945 απηχεί τις βιωμένες εμπειρίες του συγγραφέα από τα χρόνια της Κατοχής και δημιουργεί ανάλογες προεκτάσεις, συμβολισμούς και προβληματισμούς, όπως και ο ίδιος ο Τερζάκης έχει άλλωστε σημειώσει²⁷⁰. Με τη «συνομιλία» των δύο εποχών του ιστορικού παρελθόντος της Ελλάδας, του απώτερου και νεότερου, ο συγγραφέας συνθέτει ένα ιστορικό υπόδειγμα αντίστασης

²⁶⁵ Βλ. σχετ.: Μπίστα, *Γυναικεία Προσωπογραφία*, σ. 46.

²⁶⁶ Βλ. σχετ.: *Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης*, σ. 107-109 επίσης, Bart Soethaert, «Ταξίδια στον Μοριά», σ. 99.

²⁶⁷ Η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* φιλοξενήθηκε στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* από τις 7 Νοεμβρίου 1937 μέχρι τις 31 Ιανουαρίου 1938 σε 84 συνέχειες, όπως ήδη έχει αναφερθεί. Βλ. Παράρτημα, αρ. 9.

²⁶⁸ «Θα ήταν τολμηρό να δεχτούμε ότι για έναν συγγραφέα σαν τον Τερζάκη ο σκέτος μύθος αποτελεί και την ουσία του βιβλίου», επισημαίνει με νόημα ο Γιάννης Χατζίνης αναφερόμενος στη δεύτερη έκδοση της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς* βλ. σχετ. Δημάδης, *Πεζογραφία (1936-1944)*, σ. 91, σημ. 108.

²⁶⁹ Το απότομο τέλος που έδωσε ο Τερζάκης στην πρώτη μορφή του μυθιστορήματος, καθώς είχε συμπληρωθεί ο συμφωνημένος με τον εκδότη αριθμός συνεχειών, δεν ήταν και το οριστικό. Βλ. σχετ. απόσπασμα από την αφήγηση του γιου του, Παράρτημα, αρ. 4^α.

²⁷⁰ Βλ. Τέταρτο Κεφάλαιο, σ. 59.

ενάντια σε κάθε επίδοξο ξένο κυρίαρχο, υποβάλλοντας σε αναλογίες που αισθητοποιούνται με ενάργεια σε αρκετές σκηνές του μυθιστορήματος²⁷¹. Ωστόσο, παράλληλα με την παράμετρο της πεζογραφικής αξιοποίησης του ιστορικού παραδείγματος, που πραγματοποιείται με την επεξεργασία της πρώτης μορφής και την προσθήκη του νέου τμήματος στο έργο, *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* καταθέτει το δικό της αφήγημα σε ένα ζήτημα για το οποίο έγινε πολύς λόγος από τον πνευματικό κόσμο της Ελλάδας του Μεσοπολέμου²⁷²: εθνική-νεοελληνική συνείδηση και ταυτότητα, Ελληνισμός, ρίζες, φυσιογνωμία νεοελληνικού πολιτισμού²⁷³. Η γλαφυρή διατύπωση του Άγγελου Τερζάκη: «μεταπηδώ από την εποχή μου στον Μεσαίωνα και δεν μπορώ να πω πως νιώθω τον εαυτό μου εκπατρισμένο πουθενά²⁷⁴», όταν η μελέτη των χρονικών και των άλλων ιστορικών πηγών, στην οποία συστηματικά επιδόθηκε προκειμένου να γνωρίσει και να αναπλάσει μυθιστορηματικά τον κόσμο της *Ιζαμπώ*, έφεραν τον συγγραφέα ακόμη πιο κοντά στον ήδη προσφιλή του Μεσαίωνα, υποδεικνύει μια δημιουργική και βαθιά πρόσληψη της μακρινής αυτής εποχής²⁷⁵.

²⁷¹ Οι ρεαλιστικές σκηνές του λιμού και της εξαθλίωσης των βιλάνων στα κεφάλαια Δ'-ΣΤ' του Γ' Μέρους και η επαναστατική δράση του λαού στη συνέχεια είναι στοιχεία που εύγλωττα απηχούν γεγονότα της γερμανικής Κατοχής.

²⁷² Η έρευνα έχει αξιολογήσει τις αλλαγές ανάμεσα στην πρώτη δημοσίευση (1937/8) και στην τελική έκδοση του 1945 με βάση τις νέες συνθήκες, ιστορικές και κοινωνικές, που διαμορφώθηκαν στο μεσοδιάστημα. Βλ. τη σχετική μελέτη της Αγγέλας Καστρινάκη, «Ανάμεσα στην Ιζαμπώ και στη Βάρια», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1718, Αθήνα, Δεκέμβριος 1999, σελ. 809-819, όπου επιχειρείται μια πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία της αισθητής μεταστροφής του μεταγενέστερου κειμένου «επί το πατριωτικότερον». Βλ. επίσης την αφήγηση της ίδιας στο: *Εποχές και Συγγραφείς: Άγγελος Τερζάκης*, ΕΡΤ Αρχείο 2004, (<http://archive.ert.gr/8606/>, ημερομηνία εισόδου 12/06/2017).

²⁷³ Αξιοσημείωτη είναι η παράλληλη παρουσία στη φιλολογική σελίδα της *Καθημερινής* της *Πριγκιπέσσας Ιζαμπώ* και των ταξιδιωτικών ανταποκρίσεων του Νίκου Καζαντζάκη από τον Μοριά, αρχής γενομένης από το φύλλο της 7^{ης} Νοεμβρίου 1937, ενώ ήδη από την προηγούμενη δεκαετία η παρουσία των Φράγκων στην Πελοπόννησο, και όχι μόνο εκεί, φαίνεται ότι έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον ενός αριθμού λογοτεχνών-ταξιδιωτών. Από την ευφάνταστη χαρτογράφηση των ερειπωμένων κάστρων του ελληνικού τοπίου του Φώτη Κόντογλου (*Ταξίδια*, 1928), τη ρομαντική ενατένιση των Σταυροφόρων και των εξόριστων Φράγκων υποτών σε ποιητικές συνθέσεις και ταξιδιωτικές επιφυλλίδες του Κώστα Ουράνη (1920, 1930), τη χιουμοριστική μεταφορά της εποχής στις *Σταυροφορίες* («βιβλίων ιστορικώτατον άμα και ασειότατον») και στο *Εμείς και οι Φράγκοι* του Νίκου Τσιφόρου (1909-1970), μέχρι την εντυπωσιακή έκδοση *Κάστρα και Πολιτείες του Μοριά* (1934) της Αθηνάς Ταρσούλη καταγράφεται ποικιλοτρόπως η εποχή των Φράγκων. Σε καιρούς ιδεολογικών και κοινωνικών ανακατατάξεων και μετά τη συρρίκνωση της Μεγάλης Ιδέας η Φραγκοκρατία διεκδικεί μια θέση στο σχήμα εξέλιξης του Ελληνισμού. Βλ. σχετ.: Soethaert, «Ταξίδια στον Μοριά», σ. 77-87.

²⁷⁴ Από συνέντευξη του Τερζάκη στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, 15 Ιανουαρίου 1938, βλ. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Ο Άγγελος Τερζάκης και το ιστορικό μυθιστόρημα (Ξαναδιαβάζοντας την *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*)», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1718, Αθήνα, Δεκέμβριος 1999, σ. 823.

²⁷⁵ Για τη στροφή του Τερζάκη και των συγχρόνων του στο παρελθόν και στην παράδοση του τόπου, σε μια εποχή έντονων πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών ανακατατάξεων και μετασχηματισμών έχουν διατυπωθεί πολλές ερμηνείες. Βλ. σχετ. Κεφάλαιο Πρώτο.

2. Το ξύπνημα μιας φυλής στο ηλιόγερμα της φεουδαρχίας²⁷⁶: αναζητώντας την «εθνική ταυτότητα»

Η αφηγηματική εποχή του μυθιστορήματος, τέλη 13^{ου} αι. στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, συνιστά μια εποχή «μεταίχμιο», κατά την οποία η ζωή των Ελλήνων της διαμελισμένης πια Βυζαντινής Αυτοκρατορίας έχει αποκοπεί από τις αντιλήψεις και τη νοοτροπία που τους έδεναν με τη μητρόπολη²⁷⁷. Το κεντρικό γεγονός της *Πριγκιπέσσας Ιζαμπώς*, η εξέγερση των βιλάνων της Καλαμάτας το 1293, αποτελεί ένα από τα πολλά γεγονότα που σημάδεψαν τα τέλη του 13^{ου} αι. στον Μοριά, αποδεικνύοντας εύθραυστη τη συνθήκη ειρήνης («αγάπη και τρέβα») που έδενε τους Φράγκους του Μοριά με τους «Γραικούς της Βασιλεύουσας»²⁷⁸. Στο μυθιστόρημά μας εγγράφεται ως γενναία πράξη αντίστασης απέναντι στην καταπάτηση της πατρίδας, με εμπνευστή και ηγέτη έναν πλασματικό χαρακτήρα, τον Νικηφόρο Σγουρό²⁷⁹. Η εσωτερική ωρίμανση του πρωταγωνιστή αντανακλά την ωρίμανση της φυλής του· σκιαγραφείται, κατά μία έννοια, η πορεία του ελληνισμού προς τη συγκρότηση της εθνικής φυσιογνωμίας και ο ήρωας αναδεικνύεται σε «ενσαρκωτή μιας ιδέας», σε «φορέα του νέου ελληνισμού»²⁸⁰. Έτσι, ο αρχικός θαυμασμός προς τους αγέρωχους Φράγκους ιππότες και η υποτέλεια στους ευγενείς φεουδάρχες της Δύσης υποχωρούν σταδιακά μπροστά στη συναίσθηση των εγγενών διαφορών, γεγονός που εκδηλώνεται δυναμικά με την ανάληψη ενός άνισου αγώνα για το συλλογικό καλό της φυλής²⁸¹. Το ιπποτικό ιδεώδες της αρχικής δημοσίευσης του μυθιστορήματος και του πρώτου μέρους της οριστικής έκδοσης του 1945 χωρίς να μηδενίζεται, σαφώς απομυθοποιείται. Στην αρχή, οι «κατάφραχτοι» Φράγκοι ιππότες με τις εκθαμβωτικές αρματωσιές και τα δυνατά άλογα αποτελούν πρότυπο για το «ευγενικόπουλο παιδάριο» και δικαιωματικά στην αντίληψή του ορίζουν τις

²⁷⁶ Βλ. Άγγελος Τερζάκης, *Νύχτα στη Μεσόγειο* (1958) <http://www.nt-archive.gr/> (ημερομηνία εισόδου 12/06/2017) και *Ο θρύλος του Μυστρά* (1951), *Νέα Εστία*, τχ. 1283, Αθήνα 1980, σ. 50 και 144-145.

²⁷⁷ Βλ. σχετ.: Χριστόφορος Λιοντάκης, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια «Ευθύνης» 4, Αθήνα 1979, σ. 80.

²⁷⁸ Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, London 1975, σ. 61-63.

²⁷⁹ Ωστόσο, αν και πλασματικός, ο ήρωας παραπέμπει σε πραγματικό πρόσωπο, στον Λέοντα Σγουρό, του οποίου απόγονος δηλώνει με περισσή υπερηφάνεια ο Νικηφόρος σε κάθε ευκαιρία που του δίνεται να παρουσιάσει την ταυτότητά του: «Είμαι ο άρχοντας Νικηφόρος Σγουρός από τ' Ανάπλι!», «Είμαι στον τόπο μου ευγενικόπουλο και μάλιστα από μεγάλο σόι. Από τον Λέοντα Σγουρό κρατάω, αν έχεις ακουστά, τον άρχοντα του Αναπλίου και του Άργους. Τ' όνομά μου Νικηφόρος», *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 81, 194.

²⁸⁰ Βλ. σχετ. Χριστόφορος Λιοντάκης, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», σ. 78-81.

²⁸¹ Για το ζήτημα βλ. σημ. 272.

τύχες του λαού του: «*Η γενιά που είχε ξεπετάξει τέτοιους άντρες πελώριους, τελώνια που πατούσανε στο χώμα και ρίζωναν, δίκαια δυνάστευε τούτη τη γη... Ζήλια κρυφή, φθόνος ανήσυχος κέντησε την καρδιά του παιδάριου και του άναψε τα μάτια. Τους μισούσε, τους θαύμαζε...²⁸²*», στο τέλος όμως υπερσχύει το πνεύμα της φυλής: «*Τέλειωσε! Ήταν άλλη φυλή, άλλος κόσμος, άλλη πίστη, ποτέ δεν θ' αδερφώνονταν εκείνοι κι αυτός²⁸³*» και «*Οι Ρωμιοί της Καλαμάτας, της Μάινης, οι Σλάβοι της Γιάννιτσας... μηνάνε στον πρίγκιπα να ξέρει... πως πήρανε δικαιωματικά αυτό που τους ανήκει. Είναι βιλάνοι, τάξη κατώτερη, λοιπόν δεν έχουν χρέος ν' ακολουθήσουν τα συνήθεια της ιπποσύνης που δίνουν δικαίωμα στο νικητή να πουλάει στον νικημένο τα ίδια του τα άρματα. Να ξέρει ο πρίγκιπας της Αχαΐας πως στον τόπο τούτον ο ξένος είν' αυτός, και πως οι ροβολατόροι πατήσανε το κάστρο στ' όνομα του βασιλέα των Ρωμαίων²⁸⁴*». Μαζί με τους ιππότες και τους ευγενείς Φράγκους απομυθοποιείται η προκατάληψη περί ανωτερότητας της Δύσης. Οι Φράγκοι είναι έμπειροι πολεμιστές, ικανότατοι στη διοίκηση των πολιτικών, οι Ρωμιοί άπειροι και ανοργάνωτοι²⁸⁵, διαθέτουν όμως απόθεμα αντοχής, ορμητικότητα, πίστη σε υψηλά ιδανικά, ενώ το ξεχωριστό ρωμέικο πνεύμα έχει σταθερά το ειδικό του βάρος: «*Δέκα μαζί Φράγκοι δεν έχουνε τη γνώση μισού Ρωμιού²⁸⁶*»!

Από την άλλη πλευρά η Ιζαμπώ²⁸⁷, η τελευταία πριγκίπισσα του σημαντικότερου φραγκικού κράτους στην Ανατολή στα χρόνια της παρακμής του, συμβολίζει, κατά μία άποψη, την πορεία ενός λαού που, παραδομένος για πολύ καιρό στα φιλόδοξα σχέδια των ηγεμόνων, αναζητεί την ταυτότητά του. Αυτοί οι τελευταίοι, στον δρόμο που χάραξαν οι σταυροφόροι της Δύσης, επιδίδονται στο κυνήγι του πλούτου και της δύναμης, προσηλωμένοι στα ήθη της εποχής: δολοπλοκίες, προδοσίες, ανίερες συμμαχίες, εύθραυστες συνθήκες, όλα αυτά στο βωμό της ατομικής ευημερίας και σε βάρος του ταλαιπωρημένου λαού. Μέσα στις σελίδες του

²⁸² Η Πριγκίπισσα Ιζαμπώ, σ. 119.

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 288.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 475.

²⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 486-487: «Απορημένοι οι Φράγκοι στάθηκαν να κοιτάζουν τους συναγμένους πάνω στο τειχί ανθρώπους. Ήτανε μορφές τραχιές... Έβλεπε με το πρώτο πως δεν είναι πολεμιστές έμπειροι, ταχτικοί. Έμεναν ασκέπαστοι, κρατώντας ανέμελα στο πλευρό τους τα σκουτάρια, Καμπόσοι από δαύτους είχανε σκαρφαλώσει πάνω στις τάπιες κι εκεί στέκονταν όρθιοι, μ' ολάκερο τ' ανάστημά τους που ξεκοβότανε στον σμαλτωμένο ουρανό, άλλοι καθιστοί, με τη λόγχη ή ένα δρεπάνι κρατημένο αδέξια, σαν ραβδί ή τσοπάνικη γκλίτσα. Ακόμα και το πολεμικό τους ντύσιμο ήτανε παράταιρο».

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 225.

²⁸⁷ Ισαβέλλα Α' της Αχαΐας, κόρη του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου και της Άννας Αγγελίνας Κομνηνής, Βλ. Τρίτο Κεφάλαιο, σ. 53-55.

βιβλίου ο αναγνώστης έρχεται συχνά αντιμέτωπος με την κυνικότητα των Φράγκων, σε μια κλιμακούμενη απόδοσή της από την αρχή μέχρι τα τελευταία επεισόδια. Από την επιδεικτική προβολή του πλούτου και της δύναμης²⁸⁸, το υπεροπτικό φέρεσιμο και τη φανερή διάθεση υποτίμησης προς τους υπόδουλους βιλάνους, την καχυποψία και τη δυσπιστία απέναντι στη συμπεριφορά και στις προθέσεις των Ρωμιών («...οι Ρωμιοί είναι γένος δολερό, ορκοπάτες», «Άντε μωρέ! Γραικέ πανούργε!», «τον ξέρεις καλά τώρα τον αφέντη σου. Είναι φιλύποπτος. Ποτέ δεν ξεχνάει πως, αν είμαστε κόρες του πατέρα μας, έχουμε όμως στις φλέβες μας και το αίμα της Άννας της Κομνηνής» «Είσαι Ρωμιός ή Φράγκος; -Ρωμιός...- Τότε βιλάνος», «πάντα τους στέκονταν δύσπιστοι οι Φράγκοι μπροστά σε Ρωμιό²⁸⁹») μέχρι την απληστία και την εκμετάλλευση του φτωχού βιλάνου («Οι Φράγκοι αγαπάνε λίγο πολύ τα πέρπυρα. Αν δουλέψει ο βιλάνος, θα φάνε κι αυτοί, αλλιώς ποιος θα τους θρέψει; Δουλειά δική τους είναι, βλέπεις, μονάχα ο πόλεμος²⁹⁰»), την εξαθλίωση των χωρικών από βαρόνους και αξιωματούχους, την αυθαιρεσία και την απάνθρωπη συμπεριφορά των Φράγκων, τη βία, τους δημόσιους απαγχονισμούς («οι Φράγκοι που πελεκάνε σύρριζα κάθε βλαστάρι ανταρσίας έπιασαν τον Σέργιο και τον κρεμάσανε για παραδειγματισμό μέσα στην Καλαμάτα», «τέτοια περιστατικά ήτανε παραπάνω από συχνά, καθημερινά²⁹¹») και το εκδικητικό μένος εναντίον των παράτολμων ροβολατόρων²⁹² μετά την ανακατάληψη του κάστρου και το άδοξο τέλος της εξέγερσης σκιαγραφείται το πορτρέτο του κυριάρχου²⁹³.

Η συνειδητοποίηση της διαφορετικότητας συντελείται σταδιακά. Γλώσσα και θρησκεία παρουσιάζονται ως τα δυο ισχυρά συνεκτικά στοιχεία, που, λειτουργώντας ενωτικά στη διάρκεια της λατινικής κυριαρχίας, οδηγούν στην οργάνωση της εξέγερσης: «Ο συγγενής ο δικός του, πουλάει την ορθοδοξία στον Φράγκο²⁹⁴», «Έρθε η στιγμή να σηκώσουμε κεφάλι...

²⁸⁸ Βλ. *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, Β' Μέρος, κεφ. ΙΔ' «Μια φράγκικη βεγγέρα», σ. 260-279, Γ' Μέρος, κεφ. ΙΑ' «Τορνέο στην Αχαΐα», σ. 451- 464.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 145, 168, 217, 230, 288.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 374.

²⁹¹ Βλ. Β' Μέρος, κεφ. Ε' «Βσπόμνι!», σ. 151- 160, σ. 162, σ. 377.

²⁹² Ροβολάτορας <ιταλ. rivolatore, επαναστάτης (*Η Πριγκιπέσα*, Γλωσσάριο, σ. 559).

²⁹³ Η διπλή καταγωγή της «γασμούλας» πριγκίπισσας (Γασμούλος <γαλλ. Gas (garçon) και λατ. mulus, ο γεννημένος από πατέρα Φράγκο και μητέρα Ελληνίδα, βλ. *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, Γλωσσάριο, σ. 557) αποτελεί στοιχείο επανειλημμένων αναφορών στο μυθιστόρημα («του εξήγησε τη γενεαλογία της πριγκιπέσας και πως ήταν μισό Φράγκισσα, μισό Ρωμιά από τη μάνα της την Άννα Αγγελίνα», *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ.173). Η στάση της ηρωίδας διαχωρίζεται σαφώς από τη σκληρότητα των υπόλοιπων Φράγκων ηγεμόνων. Ωστόσο, εγκλωβισμένη η ίδια στην προσωπική της αδιέξοδη μοίρα, περιγράφεται ανίκανη να παρέμβει ουσιαστικά για χάρη «των καλών της βιλάνων».

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 222.

Χιλιάδες ομόθησκοί μας, δυστυχισμένοι βιλάνοι του Μοριά, προσμένουν από μας γλιτωμό²⁹⁵», «Αν λευτερωθεί η Καλαμάτα από τους Φράγκους... θα λευτερωθεί για να μείνει τελειωτικά λεύτερη... Την Καλαμάτα και το κάστρο της θα τα δώσει πίσω στην ορθοδοξία²⁹⁶», «...κρατούσε ένα λάβαρο παρμένο από την εκκλησιά του, το λάβαρο της Ανάστασης. Ήταν άσπρο, με ραμμένο πάνω του σύμπλεγμα μεγάλο, το μονόγραμμα του Χριστού: ΧΡ, έμβλημα της Ορθοδοξίας... άρχισε να ψέλνει το Χριστός Ανέστη. Οι ροβολατόροι, συναγμένοι γύρω του πλήθος, τον μιμήθηκαν²⁹⁷», «Δεν θα 'ξερε να πει αν ήταν μεγαλύτερη η λύπη του που έχασε την ευκαιρία να κουβεντιάσει με τον ξένον άρχοντα ή η χαρά του που τον άκουγε να μιλάει ρωμαίικα²⁹⁸», «Μια φωνή... τους αποκρινόταν με σεβασμό τρομαγμένο, σε γλώσσα ρωμαίικη²⁹⁹».

Γλώσσα και θρησκεία λοιπόν, κατά κύριο λόγο, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη συνείδηση των κατακτημένων ως προς τη διατήρηση της ταυτότητάς τους, η οποία αν και δεν ορίζεται ως ελληνική, διέφερε σαφώς από αυτή των δυτικών κυριάρχων. Τα στοιχεία αυτά, μαζί με τους θεσμούς (τα συνήθεια του τόπου) ενεργοποίησαν τις λανθάνουσες αλλά ισχυρές ενοποιητικές τους δυνάμεις κατά τη διάρκεια της ξένης κυριαρχίας. Τόσο στην *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, όσο και στο *ελληνικό Χρονικόν του Μορέως*, βασική ιστορική πηγή για το συγγραφέα όπως παρουσιάσαμε, η ιδέα της εθνικής ταυτότητας διατρέχει όλο το κείμενο και αισθητοποιείται τόσο μέσα από την εξέλιξη των μυθιστορηματικών χαρακτήρων του Τερζάκη, όσο και από την αφήγηση του ανώνυμου χρονογράφου. Η διαφορετικότητα αυτή είναι έντονη στο *Χρονικόν του Μορέως*, όπου προβάλλονται ανελλιπώς οι προσπάθειες των ατόμων για συντήρηση μιας συγκεκριμένης ταυτότητας με εθνικά χαρακτηριστικά, που βαθμιαία οδηγούν σε συλλογικές αντιδράσεις³⁰⁰. Ο έντονος ανθελληνισμός του *Χρονικού* αποτυπώνει με αρνητικό τρόπο κάποια αφύπνιση εθνικών συναισθημάτων των Ελλήνων. Το «γένος των Φράγκων» και «το γένος των Ρωμαίων» ανήκουν σε δυο εντελώς διαφορετικούς κόσμους ανάμεσα στους οποίους κάποιες φορές αναπτύσσονται οδοί επικοινωνίας και πολιτιστικής αλληλεπίδρασης,

²⁹⁵ Η *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 416.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 429.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 486.

²⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 80.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 118.

³⁰⁰ Βλ. σχετ.: Σανσαρίδου-Hendrickx, *Το χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού*, σ. 177-194, όπου γίνεται αναλυτική παρουσίαση των ενωτικών στοιχείων που συγκροτούν τις διαφορετικές εθνικές ομάδες: γεωγραφικός χώρος, θρησκεία, γλώσσα, ηθικές αξίες και έθιμα.

ωστόσο δεν διαφαίνεται καμία πρόθεση για εξάλειψη των εθνικών και φυλετικών διαφορών από καμία πλευρά. Ειδικά όσο αφορά τη θρησκεία και τα έθιμα οι κατακτημένοι επιδεικνύουν ιδιαίτερο ζήλο για τη διατήρησή τους³⁰¹.

Εστίες ελληνισμού μετά τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: Το δεσποτάτο του Μορέως. Ο Μυστράς.

Την ώρα που τελειώνει η ιστορία του Βυζαντίου, όταν η Κωνσταντινούπολη σταδιακά χάνει τα πρωτεία της και οι Βυζαντινοί προσπαθούν να διασώσουν ο, τι μπορούν, ενώ παράλληλα η φραγκική κυριαρχία στην Πελοπόννησο έχει πια αποδυναμωθεί, στο Δεσποτάτο του Μορέως, στον Μυστρά, ο ελληνισμός επιχειρεί να ανασυγκροτηθεί. Το νέο αυτό πολιτικό μόρφωμα έφερε ευδιάκριτα τα στοιχεία εθνικού χαρακτήρα και έμελλε να αποτελέσει πυρήνα αναζωογόνησης της ελληνικής ιδέας και εστία πνευματικής και πολιτιστικής ακτινοβολίας³⁰². *«Ένα κομμάτι γης ρωμαίικης, απομονωμένο σαν ξερονήσι μέσα στη φουσκονεριά του φράγκικου Μοριά... Το λέγανε Μυστρά. Το ρωμαίικο όνομά του ήτανε Μυτζηθράς. Ο Βιλλαρδουίνος το στεφάνωσε με καστέλι ατράνταχτο, αλλά δεν αξιώθηκε να το χαρεί. Στη μάχη της Πελαγηνιάς, ο Μυστράς έγινε ρωμαίικος ακρίτας νότιος, ερημικός, γαντζωμένος πεισματερά στο βράχο, ενώ γύρω τον έζωνε το πέλαγο της φραγκιάς, ο Μοριάς πριγκιπάτο των Βιλλαρδουίνων... Ο Μυτζηθράς, απομακρυσμένος γεωγραφικά από το κέντρο και για τούτο λίγο πολύ αυτοκέφαλος, δοκίμαζε όλες τις συγκινήσεις κι όλες τις αγωνίες των άμεσων ευθυνών. Έχοντας διοικητή του ένα στρατηγό, που η Βασιλεύουσα τον έστελνε με περιθώριο υπηρεσίας ένα χρόνο, την "Κεφαλή", το ρωμαίικο κρατίδιο του φραγκοπατημένου Μοριά ζούσε την περήφανη και ριψοκίνδυνη ζωή που είναι το ριζικό κάθε ανεξαρτησίας³⁰³». Οι συνεχείς συγκρούσεις Βυζαντινών και Φράγκων στην Πελοπόννησο από το 1262, ύστερα από την πτώση της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης και για δύο αιώνες μέχρι την οθωμανική κατάκτηση, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του ρόλου της Δύσης, του ανταγωνισμού των*

³⁰¹ Μαζί με τον σαφή πολιτιστικό διαχωρισμό ανάμεσα στους πρωταγωνιστές λαούς του *Χρονικού* αποτυπώνεται κι ένας ισχυρός ανταγωνισμός, που προκύπτει σε μεγάλο βαθμό από τη συναίσθηση της πολιτιστικής υπεροχής που χαρακτήριζε τους «Ρωμαίους». Στο ίδιο, σ. 56-57, 132-133.

³⁰² Βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Ο Ελληνισμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1453). Το Δεσποτάτο του Μορέως» σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 282-3.

³⁰³ *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, σ. 86-87.

μεγάλων ναυτικών δυνάμεων Βενετίας-Γένοβας και βέβαια της παπικής εξουσίας, απειλούν τα κεκτημένα συμφέροντα όλων. Ωστόσο, η διάλυση που επικράτησε στον Μοριά μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου προσέφερε στους Έλληνες την ευκαιρία για μια πρώτη αναδιοργάνωση³⁰⁴.

Ο ελληνισμός του Μοριά θεωρείται ότι διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία εθνικής συνειδητοποίησης για τους ελληνόφωνους πληθυσμούς του λατινοκρατούμενου ελλαδικού χώρου. Κατά το Δ. Ζακυθινό, σε αυτό συνέβαλε η σταδιακή ισχυροποίηση των ντόπιων κατοίκων με την απόκτηση των κάστρων των Φράγκων, ύστερα από τη μάχη της Πελαγονίας και τη συμφωνία μεταξύ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και του πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου³⁰⁵. Η δημιουργία ενός ελληνικού κράτους και η αναδιοργάνωση της Εκκλησίας προετοίμασαν την εθνική και πολιτιστική αναγέννηση του ελληνισμού στην Πελοπόννησο. Αυτός κυρίως ο πολιτιστικός ρόλος των βυζαντινών κτήσεων στον Μοριά, όπου το ελληνικό στοιχείο αντιστάθηκε στις δυτικές επιρροές και με τη σειρά του άσκησε αφομοιωτική δύναμη στους ξένους, συνέβαλε στην εξάπλωση του ελληνισμού στη νότια Ελλάδα³⁰⁶. Σχετικά με τον μεσαιωνικό ελληνισμό της Πελοποννήσου, ο Αδαμαντίου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «η ασύντακτος ελληνική φυλή προσλαμβάνει συνοχή και δύναμη στην ανεπτυγμένη και συγκροτημένη φραγκική κοινωνία της Πελοποννήσου³⁰⁷», ενώ ο Παπαρρηγόπουλος δηλώνει με γλαφυρότητα ότι «η Πελοπόννησος και η Στερεά απέβησαν η ακρόπολις του ελληνισμού, Ελλάδος έρεισμα... αυτά έγινοντο το κέντρον του νέου πολιτικού και διανοητικού ημών βίου...³⁰⁸».

3. Η ιστοριογραφική πρόσληψη της εποχής των Μέσων Χρόνων το 19^ο αιώνα: από τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη γένεση του νέου Ελληνισμού

Τα πρώτα σπέρματα για την ανάπτυξη συνείδησης εθνικής οντότητας στους ελληνικούς πληθυσμούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ανιχνεύονται

³⁰⁴ Για τους πολέμους ανάμεσα στους Φράγκους του Μοριά και στους Έλληνες, βλ. Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, London 1975, σ. 25-75.

³⁰⁵ Βλ. σχετ. Τρίτο Κεφάλαιο, σ. 51.

³⁰⁶ Βλ. σχετ.: Σανσαρίδου-Hendrickx, *Το χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού*, σ. 40-41.

³⁰⁷ Αδαμαντίου, *Τα Χρονικά*, σ. 462-463.

³⁰⁸ Κων/νος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, τ. 5, σ. 14.

ήδη πριν από τις σταυροφορικές επιχειρήσεις του 12^{ου} αιώνα, ωστόσο η πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στον ελλαδικό χώρο μετά την Δ' Σταυροφορία-γεγονός καθοριστικής σημασίας για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και για ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου- επιτάχυνε τις εξελίξεις. Οι νέες συνθήκες μέσα στις οποίες οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να ζήσουν και οι συνακόλουθες εθνικές και ιδεολογικές διεργασίες προετοίμασαν σταδιακά τη γένεση του νεότερου ελληνισμού. Αποτελεί δηλαδή ο 12^{ος} αιώνας τη χρονική αφετηρία για τη συνειδητοποίηση της εθνότητας από τους ελληνόφωνους πληθυσμούς του πολυεθνικού κράτους, καθώς μετά τη διάλυσή του αρχίζει να διαμορφώνεται η ιδέα ότι οι Βυζαντινοί δεν συνδέονται μόνο με τους Ρωμαίους αλλά και με τους Έλληνες των αρχαίων χρόνων. Η αναβίωση του αρχαίου ονόματος Έλληνες ανάμεσα στους κύκλους λογίων και διανοούμενων του Βυζαντίου την εποχή αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον: ξεπερνώντας τη μέχρι τότε ταύτισή του με τον ειδωολάτρη, αλλά και χωρίς να αντικαθιστά το όνομα *Ρωμαίος*, τον επίσημο δηλαδή συλλογικό αυτοπροσδιορισμό των Βυζαντινών (Ρωμιοί) που σταθερά αντιστοιχούσε στην έννοια του *εμείς*, ο όρος Έλλην μέσα στα νέα δεδομένα που επικράτησαν τον 12^ο αι. (απώλεια σημαντικών πληθυσμών με την ήττα στο Ματζικέρτ το 1071) και με την καθοριστική επίδραση της ομιλούμενης γλώσσας, μετά την Δ' Σταυροφορία (απειλή απώλειας πολιτιστικής κληρονομιάς εξαιτίας της εισβολής του ξένου στοιχείου) φαίνεται να προσλαμβάνει σταδιακά πιο περιεκτική σημασία από την ονομασία *Ρωμαίος*³⁰⁹.

Κάτω από την πίεση ή τον κίνδυνο αφομοίωσης προς τους δυτικούς κυριάρχους, Φράγκους και Βενετούς, οι λατινοκρατούμενοι ελληνικοί πληθυσμοί ανέπτυξαν σταδιακά συνείδηση των συνεκτικών τους δεσμών που τους βοηθούν να διαφοροποιούνται ή και να εναντιώνονται στους ξένους - γλώσσα, θρησκευτική πίστη, έθιμα³¹⁰. Η μακροχρόνια συνύπαρξη των τοπικών κοινωνιών με τους «εξ εσπερίας πληθυσμούς» οδήγησε στη συνειδητοποίηση των εγγενών διαφορών και στην ανάπτυξη των

³⁰⁹ Με ανάλογο τρόπο στις αρχές του 19^{ου} αι., οι πολίτες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους έλαβαν την επίσημη ονομασία Έλληνες. Περισσότερα για τη χρήση και το εννοιολογικό περιεχόμενο των όρων Έλλην, Γραικός, Ρωμιός βλ. σχετ. στην πρόσφατη μελέτη του Roderick Beaton, *Η ιδέα του Έθνους στην ελληνική λογοτεχνία*, σ. 3-33 και Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 43-53.

³¹⁰ Βλ. σχετ.: Χρύσα Μαλτέζου «Από τον μεσαιωνικό στον νέο ελληνικό κόσμο», ΤΟ ΒΗΜΑ, 24-10-2004, Κωδικός άρθρου: B14298B501, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=161955>, ημερομηνία εισόδου, 10/12/2017.

εθνεργετικών τάσεων των υπόδουλων³¹¹. Για την ελληνική ιστοριογραφία η περίοδος των αρχών του 13^{ου} αιώνα συγκεντρώνει σημαντικά κριτήρια τόσο γεωπολιτικά όσο και ιδεολογικά-πολιτισμικά, ώστε η ανίχνευση των απαρχών του νέου ελληνισμού μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1204 και τις συνακόλουθες ανακατατάξεις να αποτελεί την επικρατέστερη τάση³¹².

Τα γεγονότα των Σταυροφοριών και οι κυριαρχίες των Φράγκων και των Βενετών στην Ανατολή έστρεψαν το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αι. προς τη μελέτη της ιστορίας του λατινοκρατούμενου ελλαδικού χώρου αποκαλύπτοντας την ιδιαίτερη σημασία της³¹³. Η αναζήτηση εθνικής ταυτότητας για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος από το 1830, μετά τη μακραίωνη οθωμανική κυριαρχία και μέσα στο μετέπειτα κλίμα της Μεγάλης Ιδέας και του αλυτρωτισμού, σε μια εποχή κατά την οποία η επικράτηση του Ρομαντισμού στον πνευματικό κόσμο της Δύσης ανακινεί τη μελέτη της ιστορίας των Μέσων Χρόνων, καθόρισε τις τάσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας³¹⁴. Ως η κατεξοχήν εποχή της εθνογένεσης και της εθνικής διαμόρφωσης, σύμφωνα με τις αρχές του Ρομαντισμού, ο Μεσαίωνας αποτέλεσε και για τους Έλληνες ιστοριογράφους του 19^{ου} αι.- οι οποίοι διατηρούσαν επαφή με τον κόσμο της Δύσης - ιστορικό πεδίο στο οποίο αναζήτησαν τις ρίζες του νέου Ελληνισμού. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο μέχρι τον Διονύσιο Ζακυθινό, κύρια μέριμνα των

³¹¹ Η ανάπτυξη εθνεργετικών τάσεων στους υπόδουλους Ρωμιούς αποτιμάται ως «το όφελος της Λατινοκρατίας εν Ελλάδι» από τον Αδαμάντιο Αδαμαντίου, *Τα Χρονικά*, σ. 458-459.

³¹² Βλ. σχετ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις» στο *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ.Β', επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 558.

³¹³ Το Βυζάντιο είχε αντιμετωπιστεί με σκεπτικισμό από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού κατά το 18^ο αι. Θεωρήθηκε παρηκμασμένη συνέχεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η ρομαντική κίνηση, στρέφοντας το ενδιαφέρον στον Μεσαίωνα και στην εθνική ιστορία, ευνόησε και τις βυζαντινές σπουδές, που είχαν περιπέσει σε ανυποληψία. Βλ. σχετ.: Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό» στο *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού* Σύμμεικτα 9β, επιμέλεια Ν.Γ. Μοσχονάς, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1994, σ. 156-158.

³¹⁴ Κυρίαρχη ιστοριογραφική τάση του 19^{ου} αι. στην Ευρώπη αναδεικνύεται αυτή που διαμορφώνεται στη βάση της πολιτικής και εθνικής της διάστασης, με επίκεντρο τα κράτη-έθνη και έμφαση στη μελέτη των αρχειακών πηγών. Πρόκειται για ένα ιστορικό μοντέλο που απομονώνει τη θεώρηση της ιστορίας από το υπόλοιπο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό γίνεσθαι («ιστορικισμός»), του οποίου εισηγητής υπήρξε ο Γερμανός ιστορικός Λέοπολντ φον Ράνκε. Η στρόφη προς τα μεσαιωνικά και τα νεότερα χρόνια με σκοπό τη συγκρότηση μιας ενιαίας εθνικής ιστορίας χαρακτήρισε τόσο τη γαλλική όσο κυρίως τη γερμανική ιστοριογραφική παραγωγή των χρόνων αυτών. Βλ. σχετ.: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα*, Παν/κές σημειώσεις, Αθήνα 2011, σ. 17-20.

ιστορικών αυτής της περιόδου είναι να αναδείξουν με έμφαση την ιστορική ενότητα του Ελληνισμού, σε μια εποχή κατά την οποία στην Ευρώπη η εθνική ιστοριογραφία αποτελεί κυρίαρχη τάση³¹⁵. Η ανάδυση της εθνικής ιδεολογίας και η οργάνωση της ιστορικής αφήγησης γύρω από την έννοια του έθνους επηρέασαν την ιστοριογραφική παραγωγή του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20^{ου}, ώστε να μιλάμε για μια Ιστορία με κατεξοχήν ελληνοκεντρικά χαρακτηριστικά περιορισμένη στα όρια του εθνικού³¹⁶. Οι εθνικές επιταγές και η ιδεολογία της αναγεννώμενης κοινωνίας που συγκροτούνταν σε κράτος επέβαλαν μια ενιαία σύλληψη του ελληνικού ιστορικού γίνεσθαι από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια³¹⁷. Διαφαινόμενη πρόθεση των ιστοριογράφων ήταν η ενσωμάτωση διαφόρων περιόδων στη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας³¹⁸. Η ιστορική συνείδηση των Ελλήνων έμελλε να διαμορφωθεί μέσα από την κατανόηση των βαθύτερων δυνάμεων που συνέχουν την εθνική ενότητα³¹⁹. Στο καθιερωμένο τρίπτυχο Αρχαιότητα-Μέσοι Χρόνοι-Νεότερος Ελληνισμός, που σχηματοποιεί την ιστορική πορεία του έθνους, ο μεσαιωνικός ελληνισμός λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος και ως αφετηρία για τη γένεση του νέου ελληνισμού³²⁰. Αυτή η στροφή προς τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια συμπληρώνει τη

³¹⁵ Αναφέρονται οι κυρίαρχες τάσεις. Η εθνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αι. έχει συνδεθεί κατά κύριο λόγο με το συγγραφικό και διδακτικό έργο του Κων/νου Παπαρρηγόπουλου, του «εθνικού ιστορικού», όπως καθιερώθηκε να αποκαλείται. Οπωσδήποτε υπήρξε και ο αντίλογος μέσα από το περιβάλλον της ακαδημαϊκής κοινότητας, που έλαβε μάλιστα διαστάσεις έντονης κριτικής. Βλ. σχετ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών σ. 123-134.

³¹⁶ Βλ. σχετ.: Σπύρος Ασδραχάς, «Η θεματική του Συνεδρίου. Τα κεκτημένα και οι προβολές τους», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης –Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 30-31.

³¹⁷ Η αναζήτηση της εθνικής ενότητας και οι αγώνες των λαών για εθνική αποκατάσταση αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό στην Ευρώπη του 19^{ου} αι., του «αιώνα των εθνοτήτων», εποχή κατά την οποία δεσπόζει η εθνική ιστορία.

³¹⁸ Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 100-102 και 104.

³¹⁹ Στον απόηχο της πολύχρονης θεωρίας του Φαλμεράνερ (1832 και 1836) περί εκολαβισμού της ελληνικής φυλής, που αποτέλεσε ιδεολογική απειλή για την ύπαρξη της Ελλάδας ως έθνους-κράτους σε μια εξαιρετικά κρίσιμη περίοδο, η ανάπτυξη των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα οργανώθηκε με άξονα το μείζον ζήτημα των ριζών και της διαχρονικής ενότητας του Ελληνισμού. Μέσα σε αυτό το κλίμα η «εθνικοποίηση» της ιστορίας επιταχύνθηκε, ενώ παράλληλα η ανάπτυξη της λαογραφίας ως επιστημονικού κλάδου με το Νικόλαο Πολίτη ανέδειξε τη λαϊκή κληρονομιά από την αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια. Βλ. Roderick Beaton, *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Παν/κες εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σ. 274-282.

³²⁰ Αναφορικά με την αναγωγή της νεοελληνικής συνείδησης στα πρώτα μεταβυζαντινά χρόνια ή σε εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και την παρουσία του ζητήματος της εθνικής συνείδησης του νεότερου Ελληνισμού στο έργο Ελλήνων λογοτεχνών του 19^{ου} και 20^{ου} αι. ενδιαφέροντα είναι τα μελετήματα του Roderick Beaton στο πρόσφατο βιβλίο του *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

μέχρι τότε κυρίαρχη τάση για μελέτη της αρχαιότητας³²¹. Παράλληλα, αποκαθίσταται η σημασία της ιστορίας του Βυζαντίου και η συμβολή του στη διαμόρφωση της σύγχρονης Ευρώπης και στον οικουμενικό πολιτισμό³²². Ο όρος *ελληνισμός* καθιερώνεται και χρησιμοποιείται ευρύτατα στην ελληνική ιστοριογραφία, ενώ η συγκρότηση εθνικής συνείδησης μέσα από τη γνώση του ιστορικού παρελθόντος τίθεται ως πρωταρχικός στόχος της εξοικείωσης των Ελλήνων πολιτών με το ιστορικό τους παρελθόν³²³.

Οπωσδήποτε, αφενός οι πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές συγκυρίες, παράγοντες που καθορίζουν τον προσανατολισμό της ιστοριογραφικής παραγωγής ανά τις εποχές, αφετέρου η επιβλητική παρουσία του Κ. Παπαρρηγόπουλου, που με το ιστοριογραφικό του εγχείρημα έθεσε την ιδέα του *έθνους*, θεωρούμενου ως διαχρονικού υποκειμένου της Ιστορίας, στο επίκεντρο της ελληνικής ιστοριογραφίας από τα μέσα του 19^{ου} αι., δημιούργησαν ένα ιστορικό μοντέλο ενιαίας ιστορικής σύλληψης του Ελληνισμού, σε μια συνέχεια εθνικής οντότητας από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια³²⁴. Μέσα σε αυτό το σχήμα η γλώσσα συνιστά πρωτεύοντα παράγοντα ταυτότητας του ελληνικού έθνους, ενώ το θρησκευτικό στοιχείο, ιδωμένο περισσότερο στην πολιτική του διάσταση παρά στην πνευματική, συσπειρώνει τα μέλη της εθνικής κοινότητας: η

³²¹ Σύμφωνα με τον Κων/νο Παπαρρηγόπουλο, αν ο γεωγραφικός χώρος, το κοινό όνομα είναι τα κύρια στοιχεία που συνοψίζουν τους δεσμούς των Νεοελλήνων με την αρχαία Ελλάδα, οι αντίστοιχοι δεσμοί με το Βυζάντιο καθίστανται εντονότεροι, καθώς στα προηγούμενα προστίθενται το κοινό θρήσκευμα και το πολίτευμα. Βλ. σχετ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 105-106.

³²² Σε συνέχεια του έργου των Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου και Κων/νου Παπαρρηγόπουλου, την «αποκατάσταση» της βυζαντινής περιόδου στον ελληνικό ιστοριογραφικό λόγο σφράγισε ο Διονύσιος Ζακυθινός (1905-1993). Παράλληλα με την έρευνα των πηγών, τον απασχόλησαν τα μεγάλα προβλήματα της ιστορίας του Βυζαντίου. Με αφετηρία το Βυζάντιο μελέτησε την ιστορική πορεία του Ελληνισμού επιχειρώντας να ερευνήσει συνθετικά τους πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς, την οικονομία, την κοινωνία, την Εκκλησία, τα ιδεολογικά ρεύματα και την παιδεία. Υποστηρικτής και αυτός της ενότητας του ελληνισμού από την αρχαιότητα ως τους νέους χρόνους, αντέκρουσε τους πολέμιους των βυζαντινών σπουδών, προβάλλοντας τον ευρωπαϊκό και οικουμενικό χαρακτήρα του βυζαντινού πολιτισμού. Βλ. σχετ.: Νυσταζοπούλου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές. Από τον Ζαμπέλιο στον Ζακυθινό» στο *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού* Σύμμεικτα 9β, σ. 172-175.

³²³ Στη διάχυση του όρου *ελληνισμός* από το 19^ο αι. συνέβαλε καθοριστικά το ιστοριογραφικό και διδακτικό έργο του Κων/νου Παπαρρηγόπουλου, συγγραφέα του πολύτομου έργου *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1860-1874). Βλ. σχετ.: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 104 κ.εξ. Επίσης, για την «περιπετειώδη» ιστορική διαδρομή του όρου *ελληνισμός* μέχρι τον επαναπροσδιορισμό του από τον Παπαρρηγόπουλο τον 19^ο αι. βλ.: Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, σ. 32-37.

³²⁴ Βλ. επίσης το κεφάλαιο με τίτλο «Αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων: Θεωρίες και ισχυρισμοί», στο Σανσαρίδου-Hendrickx, *Το χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον Μεσαίωνα*, σ. 37-44, όπου σταχυολογούνται οι κυριότεροι προβληματισμοί ιστορικών του 19^{ου} αι. αναφορικά με την αφετηρία διαμόρφωσης του νέου ελληνικού έθνους και το ζήτημα της συνέχειάς του.

καθολική Δύση έναντι της ορθόδοξης Ανατολής και αντίστροφα. Η εστίαση στη μελέτη του μεσαιωνικού ελληνισμού ως αφετηρίας για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας έχει τη σημασιολογία της για τη διαπαιδαγώγηση της ελληνικής κοινωνίας και τη διάπλαση της ελληνικής ιστορικής συνείδησης κατά τον πρώτο αιώνα ζωής του ελληνικού κράτους³²⁵.

Ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας και τα συναφή θέματα φαίνεται ότι προκαλούν έναν ατέρμονα προβληματισμό για τον ελληνικό κόσμο ανά τις εποχές. Κατά καιρούς συζητιέται έντονα στον ακαδημαϊκό χώρο το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας και διχάζει την εθνική συνείδηση του Νεοέλληνα ανάμεσα σε διλήμματα του τύπου Ανατολή-Δύση, κλασική αρχαιότητα-Βυζάντιο³²⁶. Ανήκοντας σε μια γενιά με ηγετική παρουσία στο πνευματικό γίγνεσθαι της Ελλάδας κατά την ταραγμένη εποχή του Μεσοπολέμου («γενιά του '30»), ο Τερζάκης εντάσσεται ενεργά στον διάλογο που θέτει στο προσκήνιο τα ζητήματα της παράδοσης και του ελληνισμού³²⁷. Τα προβλήματα της σύγχρονης Ελλάδας, η οποία ήδη μετρά έναν αιώνα κρατικής υπόστασης, στρέφουν τους διανοούμενους της εποχής στον στοχασμό και στην αναζήτηση λύσεων. Κάτω από την ισχυρή ακόμη προβολή της έννοιας του ελληνισμού της «σχολής» Παπαρρηγόπουλου στα τέλη του 19^{ου} αι. και εν μέσω πολιτικών συγκρούσεων και κοινωνικών μετασχηματισμών, η γενιά του Μεσοπολέμου κινείται προς παρόμοια κατεύθυνση³²⁸. Το προβαλλόμενο ζήτημα είναι η εθνική αυτογνωσία και ένα μεγάλο μέρος του πνευματικού κόσμου του Μεσοπολέμου -η γενιά του '30- προβάλλει ένα σύγχρονο εθνικό μοντέλο, που συγκερνά αρμονικά το νέο, ευρωπαϊκό, εξωστρεφές είδωλο με το ιθαγενές, παραδοσιακό, επιδιώκοντας να άρει τα διχαστικά στεγανά της ελληνικής ταυτότητας και του νεοελληνικού πολιτισμού (Αρχαιότητα-Βυζάντιο, Ανατολή-Δύση, κτλ). Μέσα σε μια τέτοια ανανεωμένη και διευρυμένη προοπτική ο ελληνισμός εντάσσεται συναγωνιστικά στο ιστορικό γίγνεσθαι της Ευρώπης³²⁹.

³²⁵ Για την επιβολή του «παπαρρηγοπούλειου» ιστορικού μοντέλου, βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου*, σ. 37-43.

³²⁶ Η θεωρητική πλαισίωση της έννοιας «εθνικής ταυτότητα» είναι απαραίτητη προϋπόθεση για περαιτέρω απαντήσεις. Βλ. σχετ.: Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, σ. 15-18.

³²⁷ Βλ. σχετ. Πρώτο Κεφάλαιο, σ. 13 κ. εξ.

³²⁸ Ο ελληνισμός δηλαδή ως ιδεολόγημα που αντιπροσωπεύει την ηθική και πνευματική ενότητα του ελληνικού έθνους. Πρόκειται ουσιαστικά για ταύτιση των όρων (ελληνικό) έθνος και ελληνισμός. Βλ. σχετ.: Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, σ. 33-37.

³²⁹ Βλ. σχετ. στο ίδιο, σ.38-53. Η αναζήτηση ερεισμάτων στην παράδοση και στο ιστορικό παρελθόν για τον επαναπροσδιορισμό της ελληνικότητας από τους διανοητές του Μεσοπολέμου συμβαδίζει με τη γενικότερη τάση στην Ευρώπη για συνύπαρξη της παράδοσης με τη νεωτερικότητα (μοντερνισμό). Στο ίδιο, σ. 19-23.

4. Η συνάντηση δύο πολιτισμών στον φραγκοκρατούμενο Μοριά

Η ιστορική συνάντηση Φράγκων και Ρωμιών στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας των Βιλαρδουίνων αισθητοποιείται σε πολλαπλά επίπεδα μέσα από τη λογοτεχνική αφήγηση του Άγγελου Τερζάκη. *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, προοιωνίζεται συγκρατημένα και με ρεαλισμό την ανάδυση ενός ελληνισμού που συναιρεί στοιχεία από Δύση και Ανατολή και τη συγκρότηση μιας εθνικής φυσιογνωμίας με έντονα διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά³³⁰.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, το πατριωτικό αίσθημα, ανύπαρκτο στην αρχική μορφή, κάνει την εμφάνισή του στην έκδοση του 1945³³¹. Ο συγγραφέας αφήνει να διαφανεί κάποια εθνική ανάταση, φορτισμένος από τα κατοχικά βιώματα και αισθανόμενος την ανάγκη και την ευθύνη να επικοινωνήσει με τον λαό της πατρίδας του. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται η προετοιμασία της εξέγερσης, οι ίδιες οι σκηνές της βίαιης κατάληψης και της λεηλασίας του κάστρου, οι απεγνωσμένες ενέργειες των πολιορκημένων και το άδοξο τέλος του εγχειρήματος υποδεικνύουν έναν συγκρατημένο πατριωτισμό. Το κήρυγμα ομόνοιας και ελευθερίας που ο ήρωας, ως ηγετική μορφή της εξέγερσης απευθύνει στους Ρωμιούς βιλάνους, κάνει έκκληση στους κοινούς δεσμούς τους: «Ρωμιοί, βιλάνοι!... Γιατί σπαράζετε τις σάρκες σας; Εκεί, έξω,... παραμονεύει ο Φράγκος. Αυτιάζεται το βογγητό σας και χαίρεται... Είναι ικανοποιημένος, γιατί βρήκε σ' εσάς τους ίδιους τον καλύτερό του βοηθό. Δεν τις στήνει ο Φράγκος τις κρεμάλες. Εσείς τις στήνετε!... Ντροπή, Ρωμιοί βιλάνοι! Ντροπή!³³²», «Πρώτα απ' όλα να είσαστε μονοιασμένοι, τούτο μην ξαστοχάτε... Το ίδιο ριζικό έχετε όλοι και τον ίδιο καημό³³³». Ο συγγραφέας καταγράφει σε αρκετά σημεία την απογοήτευση του ήρωά του, όταν εκείνος βλέπει με πικρία ότι «το μεθύσι της καταστροφής είχε κυριέψει τους βιλάνους³³⁴», καθώς «όλα ήταν διαφορετικά από ο,τι τα είχε φανταστεί³³⁵», και τον προβληματισμό του ως πρωτεργάτη της εξέγερσης, όταν έρχεται

³³⁰ Βλ. σχετ.: Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Ο Άγγελος Τερζάκης και το ιστορικό μυθιστόρημα», σ. 821-828.

³³¹ Βλ. σχετ.: Bart Soethaert, «Ταξίδια στον Μοριά», σ. 90-91.

³³² *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, σ. 389.

³³³ Στο ίδιο, σ. 391.

³³⁴ Στο ίδιο, σ. 468

³³⁵ Στο ίδιο, σ. 467.

αντιμέτωπος με την απληστία των εξεγερμένων βιλάνων: «*Τέτοια είναι λοιπόν η ουσία μιας γενναίας πράξης*»³³⁶.

Ο Τερζάκης με ήπια και συγκρατημένη ματιά στα πράγματα, καλεί τον αναγνώστη και σύγχρονο Έλληνα σε μια διευρυμένη θεώρηση της έννοιας *ελληνισμός* και *ελληνικότητα* μέσα από την Ιστορία, έξω από πρόθεση κομπορρημοσύνης για την ελληνική φυλή και κρατώντας αποστάσεις ασφαλείας από εθνικιστικές θεωρήσεις³³⁷. Οι ρίζες για τη συγκρότηση της πολιτισμικής και εθνικής φυσιογνωμίας υπάρχουν μέσα σε μια στέρεη και ζωντανή παράδοση, ωστόσο αυτό που τίθεται ως προβεβλημένο αίτημα των σύγχρονων καιρών για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας είναι η διεύρυνση της οπτικής και η απαλλαγή από κάθε μυωπική ή στατική θεώρηση των βάσεων του ελληνισμού και η εγκατάλειψη του εθνικού απομονωτισμού. Ο ίδιος ο Τερζάκης, παρακολουθώντας αδιάλειπτα το πνευματικό και κοινωνικό γίγνεσθαι εντός και εκτός Ελλάδας, επισημαίνει την ανάγκη αναστοχασμού αναφορικά με το ζήτημα της παράδοσης. Η περιχαράκωση στα κληρονομημένα διλήμματα Ανατολή-Δύση, Κλασική αρχαιότητα-Βυζάντιο ως προς τις βάσεις του ελληνικού πολιτισμού αποτελεί τροχοπέδη και μάλιστα σε περιόδους κρίσιμες, όταν η προσφυγή στις ρίζες έχει ζωτική σημασία για τη συγκρότηση του παρόντος και τη θεμελίωση ενός ευοίωνου μέλλοντος. Η ίδια η νεοελληνική παράδοση υποδεικνύει τη γόνιμη αξιοποίησή της από τις γενιές που κάθε φορά την παραλαμβάνουν³³⁸. Η στάση του Τερζάκη συμπορεύεται και συγχρόνως ξεχωρίζει από τις τοποθετήσεις των μάχιμων διανοητών του Μεσοπολέμου, οι οποίοι μέσα από τις στήλες των περιοδικών λόγου της εποχής μοιράζονται έναν έντονο προβληματισμό για την εθνική φυσιογνωμία της σύγχρονης Ελλάδας. Αποφεύγοντας τις ακραίες διακηρύξεις, ο Τερζάκης οραματίζεται και υποδεικνύει μια εθνική πολιτική της «μέσης οδού» που βλέπει τον ελληνισμό ως ένα διαρκές δυναμικό γίγνεσθαι ενταγμένο σε ένα ευρωπαϊκό πνεύμα. Αυτή η ρεαλιστική θέαση του ελληνισμού στη συνέχειά του μέσα στον χρόνο και στην αλληλεπίδρασή του με άλλους πολιτισμούς

³³⁶ Στο ίδιο.

³³⁷ Ο Mario Vitti βλέπει την προσφυγή στο «μακρινό και θρυλικό παρελθόν» που πραγματοποιείται με την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* ως μια απόπειρα απόδρασης του συγγραφέα από το παρόν-1^η δημοσίευση του έργου κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας-ενώ στην τελική μορφή του 1945 ο κριτικός πίσω από τα μηνύματα αντίστασης και τα κηρύγματα ομόνοιας του ήρωα δεν αναγνωρίζει παρά μόνο έναν αποκάλυπτο εθνικισμό. Θεωρούμε ότι μια τέτοια ερμηνεία αδικεί τον συγγραφέα, όσο και το έργο και η νεότερη έρευνα την έχει απομονώσει. Βλ. σχετ.: Πρώτο Κεφάλαιο, σημ. 21.

³³⁸ Βλ. σχετ.: Άγγελος Τερζάκης, «Οι δύο ρίζες του πολιτισμού μας», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 165, Αθήνα 1933, σ. 1171-2.

δίνει δυναμική προοπτική στον χαρακτήρα της φυλής χωρίς να τον αλλοιώνει³³⁹.

Από τη συνάντηση Φράγκων και Ρωμιών, όπως σκηνοθετείται στην *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, κάνει την εμφάνισή του ένας καινούργιος κόσμος και πολιτισμός. Οι «γασμούλοι» ως ιστορική κατηγορία Ελλήνων που συναιρούν στοιχεία δύο πολιτισμών-θρησκευτικό δόγμα, γλώσσα, νοοτροπία-προβάλλουν με μια ιδιαίτερη σημειολογία³⁴⁰. Η εποχή των λατινικών κυριαρχιών διεκδικεί σημαντική θέση στον ιστορικό χρόνο των Ελλήνων δίπλα στην κλασική αρχαιότητα και στα ηρωικά χρόνια του 1821.

Ο Τερζάκης με το βλέμμα στραμμένο στη Δύση προσδοκά την αναγέννηση ενός πολιτισμού της σύγχρονης Ελλάδας και Ευρώπης μέσα από την ένωση ελληνικού και δυτικού πνεύματος και την αποκατάσταση της πολιτιστικής επικοινωνίας Ανατολής και Δύσης. Το μότο που προτάσσει ο συγγραφέας της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς*, απόσπασμα από την τρίτη πράξη του *Faust II* του Goethe, κινείται σε αυτόν τον συμβολισμό³⁴¹. Η Ευρώπη επαναπροσδιορίζεται μέσα από τις καταβολές της και η Ελλάδα οικοδομεί τη σύγχρονη εικόνα της στο ευρωπαϊκό πνεύμα. Το ιστορικό μυθιστόρημα *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, αναπλάθοντας με ζωντάνια και πολυμορφία τα χρόνια της «κουγκέστας», προβάλλει αυτή την αξίωση.

³³⁹ Βλ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, σ. 121-126.

³⁴⁰ Βλ. σχετ.: Bart Soethaert, «Ταξίδια στον Μοριά», σ. 84-85 και 91-92.

³⁴¹ Η Ιζαμπώ και ο Σγουρός, ως άλλοι Faust και Ελένη της Σπάρτης, έλκονται και μαζί τους σμίγουν και οι κόσμοι που εκπροσωπούν: «*Η χώρα αυτή, που εσένα μονάχα κοιτά. Τους άνθινούς της θησαυρούς στρώνει μπροστά σου. Δικός σου ο κόσμος όλος, μα κι απ' όλο τον κόσμο, στην πατρίδα σου να δώσεις την καρδιά σου*» (μτφρ. Θ. Σταύρου), βλ.: Bart Soethaert, «Ταξίδια στον Μοριά», σ. 93-100.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σταχυολογώντας τις παρατηρήσεις μας ύστερα από την αναλυτική εξέταση των θεμάτων που διατυπώνονται στην εισαγωγή σημειώνουμε τα παρακάτω:

Μέσα από τις προσωπικές ιστορίες των πρωταγωνιστών και άλλων προσώπων του μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*, των οποίων η δράση αναπτύσσεται σε μικρότερη ή μεγαλύτερη απόσταση από τον κεντρικό μύθο, αναπαρίστανται οι κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες μιας σημαντικής εποχής. Αποδίδεται με λεπτομέρειες και πειστικότητα ένα μεγάλο εύρος των πτυχών του βίου του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, αντιπροσωπευτικού δείγματος, κατά γενική παραδοχή, φραγκικής ηγεμονίας στην Ανατολή σε ιδεολογικό, θεσμικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Έτσι, ο σύγχρονος μέσος αναγνώστης, ελάχιστα έως καθόλου εξοικειωμένος με την εποχή των λατινικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο, έρχεται σε γνωριμία με τις φεουδαρχικές δομές που από τα τέλη του 11^{ου} αι. αποτέλεσαν το βασικό μοντέλο κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης στον δυτικό Μεσαίωνα και μεταφυτεύτηκαν στα ιδρυθέντα από τους καρπωτές των εδαφών της Ρωμανίας κρατίδια, διατηρώντας μάλιστα την ισχύ τους σε πολλές περιπτώσεις και μετά την κατάλυση της λατινικής κυριαρχίας. Πίσω από τον γοητευτικό απόηχο του κόσμου των ιπποτών και των ευγενών αρχόντων που ζωντανεύει με ιδιαίτερη ενάργεια από την πέννα του λογοτέχνη Τερζάκη, απλώνεται το πανόραμα του βίου μιας μικτής ετερόκλητης κοινωνίας, όπου άνθρωποι διαφορετικής προέλευσης και νοοτροπίας υποχρεώθηκαν να συνυπάρξουν και να λειτουργήσουν ως μέλη ενός συνόλου, ανάλογα βέβαια με τον ρόλο που η κοινωνική τους θέση υπαγόρευε. Η συμβίωση αυτή, σημαντικά μακροχρόνια στην περίπτωση του φραγκικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας, επηρεάστηκε από τον τρόπο διοίκησης των Βιλλεαρδουίνων πριγκίπων, ηγεμόνων φιλόδοξων και ικανών, που προσέβλεπαν στη δημιουργία ενός ισχυρού κράτους στα εδάφη της Πελοποννήσου. Για τον σκοπό αυτό εκμεταλλεύτηκαν τις δυνατότητες που τους πρόσφερε ο χώρος, παραμελημένος από καιρό μέσα στη γενικότερη παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, ενώ με ανεκτικότητα προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές των υπηκόων τους και μετριοπαθή γενικότερα πολιτική όσο αφορά τα «συνήθεια του τόπου», αλλά σταθερά στο πνεύμα της σταυροφορικής ιδεολογίας που τους έφερε στις νέες «πατρίδες», κατόρθωσαν να παγιώσουν έναν τύπο κοινωνίας φεουδαλικού χαρακτήρα,

προσαρμοσμένου στις εγχώριες ιδιαιτερότητες. Ο μακροχρόνιος συγχρωτισμός των ντόπιων με τους ξενόφερτους «εξ εσπερίας» πληθυσμούς στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας και στις υπόλοιπες σταυροφορικές κτήσεις της Ανατολής, αναπόφευκτα προκάλεσε αλληλεπιδράσεις σε πολιτιστικό και πνευματικό επίπεδο, ώστε να γίνεται λόγος για δημιουργία μιας κοινωνίας με διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Τόσο οι Φράγκοι όσο και οι Έλληνες επηρεάστηκαν βαθμιαία από τη μακροχρόνια συμβίωση σε πολλούς τομείς. Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, γεννημένος στην Καλαμάτα, μιλούσε και την ελληνική γλώσσα, ενώ *Το Χρονικόν του Μορέως* αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα του μικτού ελληνοφραγκικού γλωσσικού ιδιώματος του 14^{ου} αι. στην Πελοπόννησο. Η ελληνική γλώσσα είχε περάσει στους μορφωμένους κύκλους των Φράγκων ευγενών, ενώ η ακμή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας στις δυτικές κοινωνίες της εποχής μαρτυρείται στα δυτικά χρονικά και επίσημα έγγραφα και αποτυπώνεται σε έργα σύγχρονων και μεταγενέστερων συγγραφέων. Τα διάφορα μνημεία, όπως κάστρα και εκκλησίες, και οι δυτικές επιρροές ή επεμβάσεις σε έργα τέχνης βυζαντινής τεχνοτροπίας υπενθυμίζουν το πέρασμα των Δυτικών στη Ρωμανία τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, ενώ η επαφή των Δυτικών με το ελληνικό πνεύμα επηρέασε τη διανόηση του όψιμου Μεσαίωνα στη Δύση. Χωρίς να μιλάμε σε καμία περίπτωση για αφομοίωση ή ταύτιση, εφόσον Φράγκοι και Ρωμιοί διατήρησαν τη γλώσσα, τα έθιμα και την πίστη τους, σαφώς υπήρξε διαδικασία αμφίδρομης πολιτισμικής ώσμωσης.

Οπωσδήποτε ο τύπος κοινωνίας που οι Δυτικοί οργάνωσαν στα εδάφη της Ρωμανίας φέρει ευδιάκριτα τα στοιχεία μιας αυστηρής ιεράρχησης στην οποία τα χαμηλά στρώματα και οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν βελτίωσαν ουσιαστικά την πρότερη κατάστασή τους, ενώ οι τύχες του λαού εξαρτιόνταν από τις προσωπικές βλέψεις των ξένων ηγεμόνων, που δεν δίσταζαν να προβούν σε οποιεσδήποτε παραχωρήσεις και συμφωνίες προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα. Ενδεικτική ως προς το τελευταίο είναι η πολιτική του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου και οι συμφωνίες που συνήψε με τους βασιλείς του ανδεγαυικού οίκου της Νάπολης. Ακριβώς αυτή η πλευρά της φραγκικής ηγεμονίας, της κατάκτησης και της υποδούλωσης ενός λαού, είναι που σταδιακά αντικαθιστά στη συνείδηση των τοπικών κοινωνιών την αρχική, φαινομενικά ηπιότερη, πρόσληψη της κατάστασης ως «ξένης κυριαρχίας». Στο μυθιστόρημά μας αυτό το καθεστώς της ξένης κυριαρχίας επανέρχεται με πιο έντονη την παρουσία του όσο προχωράει η πλοκή, ώστε να

προβάλλει αναμενόμενη η οργάνωση της αντίστασης και η συμβολική κατάληψη του πατρογονικού κάστρου των Φράγκων ηγεμόνων, αποτέλεσμα της προσπάθειας που καταβάλλει ο κεντρικός ήρωας, φορέας και «ενσαρκωτής» της εθνικής ιδέας, να ενώσει τους υπόδουλους χωρικούς σε κοινό αγώνα κάνοντας έκκληση στους συνεκτικούς δεσμούς της φυλής τους. Η αφύπνιση της λανθάνουσας εσωτερικής εθνικής συνείδησης μυθιστορηματικά δίνεται μέσα από την παρακολούθηση των εσωτερικών αλλαγών και διεργασιών του κεντρικού ήρωα, ο οποίος, αν και πλασματικός χαρακτήρας, συναιρεί τα χαρακτηριστικά της «εγχωρίου ασυντάκτου ελληνικής φυλής» και ανάγεται τελικά σε εθνικό σύμβολο.

Απαράμιλλης αξίας πηγή πληροφοριών για τη φραγκοβυζαντινή κοινωνία του 13^{ου} και 14^{ου} αι. στην Πελοπόννησο αποτελεί το *Χρονικόν του Μορέως*. Ο Άγγελος Τερζάκης αξιοποίησε στο έπακρο το πολύτιμο αυτό κείμενο, κύριο σημείο αναφοράς της βιβλιογραφίας, παλαιότερης και νεότερης, για έναν μεγάλο αριθμό ζητημάτων που ανακύπτουν στο πεδίο της ιστορίας του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και τα οποία αποτελούν πεδίο μελέτης για την ιστορική και φιλολογική έρευνα. Όπως έχει διαπιστωθεί από τις σχετικές μελέτες, η αφήγηση του ανώνυμου χρονογράφου παρέχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει κανείς τις πολιτιστικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές μεταβολές στην Πελοπόννησο μετά τη φραγκική κατάκτηση, ανεξάρτητα από την ιστορική ακρίβεια ορισμένων γεγονότων. Ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται η επεξεργασία των κειμένων του *Χρονικού του Μορέως* της γαλλικής και ελληνικής παραλλαγής από τον Άγγελο Τερζάκη και η ενσωμάτωση στη μυθιστορηματική αφήγηση σημαντικών λεπτομερειών, ώστε να σκιαγραφείται το ιστορικό πλαίσιο και να αποδίδεται με αληθοφάνεια και ζωντάνια η ατμόσφαιρα μιας μακρινής εποχής. Με επιμέλεια επιστήμονα ιστορικού ο συγγραφέας οργάνωσε και πλούτισε τις ιστορικές μελέτες του, απλώνοντάς τες σε ένα εύρος που επέτρεψε μια συνολικότερη αποτίμηση των πληροφοριών του. Από την άποψη αυτή *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* συνιστά ένα σημαντικό παράδειγμα χρήσης της λογοτεχνίας ως πηγής συμπληρωματικής για την ιστορική έρευνα και αισθητοποιεί με επιτυχία την αντίληψη πρόσληψης της Ιστορίας που εισήγαγε το ιστορικό μυθιστόρημα γενικά. Παράλληλα, προσφέρει στον αναγνώστη ένα ερέθισμα για περαιτέρω εξοκείωση με μια λιγότερο γνωστή και σίγουρα ελάχιστα αξιοποιημένη εποχή στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή συγκριτικά με άλλες ιστορικές περιόδους.

Το γεγονός ότι από την αρχική σύλληψη του μυθιστορήματος μέχρι την τελική δημοσίευση στοιχεία της ιστορικής επικαιρότητας του συγγραφέα επηρέασαν τη διαμόρφωση της ιδεολογικής οπτικής του και τους συνυφαινόμενους κοινωνικούς και εθνικούς προβληματισμούς του έχει σαφώς τη σημασία του ως προς την εκτίμηση των συμβολισμών και της επικοινωνίας με τον λαό, που ο Τερζάκης ως πνευματικός άνθρωπος επιδιώκει να δημιουργήσει με το έργο του μέσα στις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Εστιάζοντας ωστόσο στη συγκεκριμένη επιλογή αναφορικά με την ιστορική εποχή της Λατινοκρατίας και αποτιμώντας ευρύτερα τη δυναμική της, έπειτα από συνεξέταση της μυθιστορηματικής της απόδοσης τόσο στο σύνολο όσο και στις λεπτομέρειες, και λαμβάνοντας υπόψη το ευρύτερο συγγραφικό-θεατρικό και δοκιμακό- έργο του συγγραφέα, διαπιστώνουμε την ιδιαίτερη θέση που ενέχει για εκείνον ο Μεσαίωνας στη θεώρηση της εθνικής ιστορίας. Όπως παρουσιάσαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, η ενασχόληση του Τερζάκη με το Βυζάντιο και με τη διάδοχη εποχή της λατινικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο δεν είναι τυχαία μήτε συμπτωματική. Αν από την «απεθνικοποιημένη» θεώρηση της Φραγκοκρατίας που εγγράφεται στην πρώτη μορφή της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς*, αυτή των συνεχειών στην *Καθημερινή* το 1937/8, περνάμε στο αφήγημα της εθνικής συνειδητοποίησης και του προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας που προσλαμβάνει ο αναγνώστης του ολοκληρωμένου βιβλίου του 1945, αυτό δεν έχει να κάνει μόνο με την υποβολή συμβολισμών στον αναγνώστη της εποχής εκείνης. Όσο μάλιστα απομακρυνόμαστε χρονικά από την επικαιρότητα των χρόνων της πρώτης δημοσίευσης, οι συγκεκριμένοι συμβολισμοί αμβλύνονται επιτρέποντας στον αναγνώστη να γνωρίσει και να θεωρήσει τη λατινική κυριαρχία μέσα από μια σύγχρονη οπτική. Ανατρέχοντας στο ελληνικό ιστοριογραφικό τοπίο και στις τάσεις που επικράτησαν από τα μέσα του 19^{ου} μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, συναντούμε την ιδέα του έθνους ως του βασικού άξονα γύρω από τον οποίο δομείται η σύλληψη ενός ενιαίου ιστορικού γίνεσθαι από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια, ενώ οι έντονες ρομαντικές απηχήσεις του ευρωπαϊκού πνεύματος την ίδια εποχή κατευθύνουν την αναζήτηση της αφετηρίας της νεοελληνικής συνείδησης στον Μεσαίωνα. Η επικράτηση της εθνικής αντίληψης στην ιστοριογραφική παραγωγή αποτέλεσε την κυρίαρχη τάση από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τις αρχές του επόμενου και υπαγορεύτηκε, όπως είδαμε, από τις κοινωνικές και πολιτικές συγκυρίες. Μέσα σε αυτό το κλίμα και στο πλαίσιο του προβληματισμού που

εγείρεται σε εθνικό επίπεδο σε περιόδους ιδεολογικών, κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων, οι Έλληνες διανοητές του Μεσοπολέμου προσδοκούν να στοιχειοθετήσουν λύσεις στα προβλήματα της νεοελληνικής κοινωνίας. Το αφήγημα που ο Άγγελος Τερζάκης εισάγει αναφορικά με τα ζητήματα που θέτουν στο προσκήνιο την ουσία και το μέλλον του ελληνισμού κινείται σε μια μέση οδό. Αφενός, θα λέγαμε ότι συμπορεύεται κατά κάποιο τρόπο με την παραπάνω ιστοριογραφική τάση, που, αν εξαιρέσουμε τους περιορισμούς και τις μονομέρειες που περικλείει, ωστόσο «αποκαθιστά» τη σημασία μιας σημαντικής ιστορικής περιόδου της Ελλάδας. Αφετέρου, προβάλλει μια ελληνική ταυτότητα με διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά, αποτέλεσμα των ιστορικών διαδρομών του λαού και του συγχρωτισμού του με άλλους πολιτισμούς. Με τη μυθιστορηματική ανάπλαση του φραγκοκρατούμενου Μοριά του τέλους του 13^{ου} αι., μιας αντιπροσωπευτικής κοινωνίας φεουδαρχικού τύπου στον ελλαδικό χώρο, παράλληλα με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές πτυχές του βίου, σκιαγραφούνται επίσης οι διεργασίες συνειδητοποίησης των συνεκτικών δεσμών από τους ελληνόφωνους «Ρωμιούς» που σταδιακά συντελέστηκαν στη διάρκεια περίπου ογδόντα χρόνων μετά το 1204, έτους ορόσημου για τους πληθυσμούς και τα εδάφη της διαλυμένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η εποχή της φραγκικής και λατινικής κυριαρχίας διεκδικεί σημαντική θέση στο σχήμα εξέλιξης του ελληνισμού διαχρονικά και δικαιούται μια παρουσία στον κορμό της εθνικής ιστορίας που θα απηχείται στη συνείδηση του μέσου Έλληνα ισότιμα με τις άλλες ιστορικές περιόδους.

Το ζήτημα ουσιαστικής ενσωμάτωσης της Λατινοκρατίας στον κορμό της εθνικής ιστοριογραφίας και καταγραφής της στον ιστοριογραφικό λόγο οπωσδήποτε άπτεται ενός σύνθετου πλέγματος αντιλήψεων και ενός ευρύτερου προβληματισμού αναφορικά με τη νεοελληνική κοινωνία, τη σχέση της με το ιστορικό παρελθόν, αλλά και τις τάσεις που επηρεάζουν σε κάθε εποχή τον ιστοριογραφικό λόγο. Η επιστημονική κατανόηση της ιστορικής περιόδου των λατινικών κυριαρχιών καθορίζεται από έναν αριθμό παραμέτρων, που σταδιακά λαμβάνονται υπόψη στο πλαίσιο της υιοθέτησης σύγχρονων μεθοδολογικών κατευθύνσεων και στην ελληνική ιστοριογραφία. Η ιδιαίτερη μορφολογία της εποχής της Λατινοκρατίας, που υπαγορεύεται από τον εδαφικό και χρονικό κατακερματισμό της, η αμφίσημη πρόσληψή της από τις δυο εθνικές πλευρές, αυτής των τότε υπηκόων και εκείνης των κυριάρχων, το πλούσιο αρχειακό υλικό και άλλα ιστορικά τεκμήρια, αναξιοποίητα ή λανθάνοντα ακόμη, τα επιμέρους ερευνητικά πεδία και η ανάδειξη μιας πληθώρας κοινωνικών ζητημάτων με

τη συνεξέταση των οποίων φωτίζονται σφαιρικά και πολύπλευρα οι διεργασίες συγκρότησης της εθνικής φυσιογνωμίας του νεοελληνικού κόσμου και η δυναμική της θέσης του στην Ευρώπη στη διάρκεια του ιστορικού χρόνου αποτελούν κάποιες από τις πρωταρχικές συνιστώσες ιστοριογραφικής πρόσληψης και καταγραφής αυτής της ιστορικής περιόδου. Ήδη τα ζητήματα αυτά έχουν αποτελέσει θεματικές ιστορικών συνεδρίων από τις αρχές του αιώνα που διανύουμε και θέτουν στο προσκήνιο μια σημαντική εποχή με αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(συνοδευτικά κείμενα, δημοσιευμένες κριτικές, αρχειακό υλικό)

- 1 -

Άγγελος Τερζάκης (1907-1979): ένα μικρό πορτρέτο.

Ο Άγγελος Τερζάκης γεννήθηκε στο Ναύπλιο και μεγάλωσε στην Αθήνα. Το 1915 η οικογένεια Τερζάκη μετακομίζει στην Αθήνα, επειδή ο Δημήτριος Τερζάκης, πατέρας του Άγγελου, εκλέχτηκε βουλευτής με το κόμμα των Φιλελευθέρων του Ελ. Βενιζέλου τη δύσκολη για την Ελλάδα εποχή του Μεσοπολέμου. Ο συγγραφέας μεγάλωσε σε περιβάλλον αστικό, που του παρείχε τις προϋποθέσεις να μορφωθεί, να καλλιεργήσει και να αναπτύξει τα πολύπλευρα πνευματικά και καλλιτεχνικά του ενδιαφέροντα. Τυπικά ο Τερζάκης κατατάσσεται στη λογοτεχνική «γενιά του 1930», ως κορυφαίος μάλιστα εκπρόσωπός της, ωστόσο το πολυεδρικό έργο του και η ξεχωριστή προσωπικότητά του υπερβαίνουν τα όρια μιας συμβατικής γενιάς.

Σπούδασε τη νομική επιστήμη, όμως το ενδιαθέτο λογοτεχνικό του ταλέντο, η ουσιαστική του παιδεία και το βαθιά στοχαστικό του πνεύμα τον έστρεψαν αβίαστα στη λογοτεχνία. Η σκέψη και η γραφή του διαπνέονται από μια έκδηλη αγωνία για την τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ενδιαθέτη αναζήτηση των νημάτων που κατευθύνουν τη ζωή, η διαρκής αμφιβολία και η εσωτερική πάλη διαφαίνονται από τα πρώτα πεζογραφικά βήματα του συγγραφέα και παγιώνονται στα έργα της μυθιστορηματικής του ωριμότητας.

Σε ηλικία 14 χρόνων ο Τερζάκης θα γράψει το μακροσκελές μυθιστόρημα *Οι Ήρωες του Μεσαίωνα*. Οι νεανικές συλλογές διηγημάτων του (*Ο Ξεχασμένος*, 1925 και *Φθινοπωρινή Συμφωνία*, 1929), με τις οποίες πραγματοποιεί τα πρώτα του επίσημα φανερώματα στον χώρο της λογοτεχνίας, προοιωνίζουν την πλούσια και αδιάλειπτη προσφορά του Άγγελου Τερζάκη στο πνευματικό γίγνεσθαι, που χρονικά ταυτίστηκε με τη διάρκεια του βίου του. Ξεπερνώντας τα στενά όρια της κυρίαρχης κατά τις προηγούμενες δεκαετίες ηθογραφικής «μόδας», επιδίωξε να διερευνήσει σε βάθος την ψυχροσύνθεση του ανθρώπου, του δημιουργού και πρωταγωνιστή της Ιστορίας. Το μυθιστόρημα, το μόνο λογοτεχνικό είδος, όπως και ο ίδιος επανειλημμένα διατυπώνει, που δύναται να αποδώσει την πολυπλοκότητα της εποχής του και να ανταποκριθεί με πληρότητα στις απαιτήσεις των καιρών, αποτέλεσε για τον Άγγελο Τερζάκη τον χώρο εκείνο της πεζογραφίας όπου πέτυχε να μετουσιώσει ανάγλυφα και ποικιλότητα

τις υπαρξιακές αναζητήσεις του μέσα από τους χαρακτήρες και τον κόσμο των μυθιστορηματικών ηρώων. Περιγράφοντας την πάλη των προσώπων απέναντι σε τραγικές καταστάσεις, σε μια εποχή καθολικής κρίσης και ισχυρής αμφισβήτησης των παραδοσιακών θεσμών, όπως πατρίδα και οικογένεια, μέσα στο αποπνικτικό περιβάλλον της μικροαστικής αθηναϊκής κοινωνίας του Μεσοπολέμου, ο Τερζάκης επιχειρεί, κινούμενος από τον ρεαλισμό στον συμβολισμό και αντίστροφα, να διερευνήσει σε βάθος τα στοιχεία που κινούν τον εσωτερικό κόσμο του ατόμου.

Εντρύφησε και στη συγγραφή θεατρικών έργων, με ιδιαίτερη επιτυχία στην εποχή του, καθώς και στη θεατρική κριτική, ενώ υπηρέτησε σε διάφορες σημαντικές θέσεις του Εθνικού Θεάτρου. Ανέλαβε την επιμέλεια σημαντικών περιοδικών λόγου της εποχής και συνεργαζόταν σταθερά με πολλά από αυτά. Το ογκώδες δοκιμιακό του έργο, το οποίο σταθερά εκπονούσε παράλληλα με τη μυθιστορηματική και θεατρική του παραγωγή, αναδεικνύει τον αντιδογματικό και καίριο λόγο του, τη γλωσσική του δεινότητα, την ελεύθερη και μαχόμενη συνείδηση και το συνεπές ήθος του. Ο μυθιστορηματικός και θεατρικός λόγος του Τερζάκη αλληλοσυμπληρώνονται και οι δυο μαζί φωτίζονται από τον βαθύ στοχασμό του δοκιμίου του. Ο Τερζάκης συνάρθρωσε στο λογοτεχνικό και στοχαστικό έργο την προβληματική των καιρών μας με τη νεοελληνική συνείδηση. Ενώ το βλέμμα του δεν έπαψε ποτέ να είναι στραμμένο προς την ελληνική πραγματικότητα, η διαρκής επαφή του Άγγελου Τερζάκη με τα μεγάλα λογοτεχνικά και φιλοσοφικά ρεύματα και πνευματικά έργα της Ευρώπης συνετέλεσαν ώστε να διευρύνει σημαντικά τις ιδεολογικές και αισθητικές του αναζητήσεις και να συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση των θεμάτων.

Στο πρόσωπο του Άγγελου Τερζάκη συναιρούνται το ταλέντο, η ενδιάθετη εσωτερική αναζήτηση, ο ανεπιτήδευτος, αλλά υψηλός λόγος, η συστηματική διανόηση. Η διεισδυτική σκέψη του, έντονα ανθρωποκεντρική και ο λόγος του, νηφάλιος και ρωμαλέος ταυτόχρονα, μαρτυρεί την πάλη του και την αγωνία του να βρίσκει απόκριση στα δύσκολα αιτήματα των καιρών παρακινώντας και τον αναγνώστη σε γόνιμο προβληματισμό. Η ολοκλήρωση του ανθρώπου μέσα από μια ηρωική και αξιοπρεπή πορεία ζωής αποτελούν το πλαίσιο του πνευματικού του κόσμου.

Οι μελετητές της λογοτεχνίας, ο κόσμος της διανόησης εν γένει και το αναγνωστικό κοινό αναγνωρίζει την πολύτιμη και πλούσια προσφορά του Άγγελου Τερζάκη. Είναι η σπάνια περίπτωση του γνήσιου πνευματικού

ανθρώπου, του αληθινού στοχαστή, αυτού που με την ελεύθερη συνείδηση, το ασυμβίβαστο φρόνημα, τη συναίσθηση εκπλήρωσης μιας κοινωνικής αποστολής διαγράφει «αθόρυβα» μια πορεία κάποτε μοναχική, μελαγχολική και επώδυνη, βαθιά ποτισμένη ωστόσο από το πάθος για την αξιοπρέπεια, αρετή που δίνει νόημα στην παρουσία του ανθρώπου στον κόσμο.

[Οι πληροφορίες για τη ζωή, το έργο και την προσωπικότητα του Άγγελου Τερζάκη αντλούνται από τα: 1. Άγγελος Τερζάκης, «Βιογραφικόν Σημείωμα», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τ.108 τχ. 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980 (Αφιέρωμα στον Άγγελο Τερζάκη), σ. 1-4, 2. Πέτρος Χάρης, *Έλληνες Πεζογράφοι*, «Εστία» Ι.Δ.Κολλάρου, Αθήνα 1954, σ. 99-125, 3. Πολυξένη Μπίστα, «Βιογραφικό Σχεδιάγραμμα», *Γυναικεία Προσωπογραφία στο έργο του Άγγελου Τερζάκη*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 1998, σ. 21-56, 4. Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «Ο Άγγελος Τερζάκης στο σύνορο του ανέφικτου», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια Ευθύνης 4, Αθήνα 1979, σ. 90-97, 5. Κων/νος Τσάτσος, «Άγγελος Τερζάκης», ό.π. σ.9-11, και 6. Πέτρος Χάρης, «Ένας ελεύθερος πνευματικός άνθρωπος», Περιοδικό *Νέα Εστία*, τχ. 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ.1.]

- 2 -

Τα παρακάτω επιλεγμένα αποσπάσματα περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται από ανθρώπους της κριτικής και του πνεύματος η «υποδοχή» του ιστορικού μυθιστορήματος του Άγγελου Τερζάκη *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*:

- «*Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* είναι το πιο κλασικό στην κατασκευή κείμενο του Τερζάκη, οργανωμένο με εξαιρετική προσοχή και ικανότητα, εύληπτο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον στην ανάγνωση παρά την έκτασή του. Είναι ένα ιστορικό μυθιστόρημα, το οποίο αναπλάθει ζωηρά και πειστικότερα μια τόσο μακρινή και διαφορετική εποχή. Αν και δεν μπορεί μάλλον να θεωρηθεί ως απολύτως αντιπροσωπευτικό κείμενο του συγγραφέα, καθώς διαφοροποιείται από τα άλλα σε πολλές παραμέτρους, ωστόσο δεν βρίσκεται έξω από την τερζακική αντίληψη του κόσμου».

Άγγελος Αφρουδάκης, *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* στο πλαίσιο της μυθιστορηματικής παραγωγής του Α. Τερζάκη, Πρόλογος στο Άγγελος Τερζάκης, *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2011, σ. 18.

- «Το βιβλίο του Τερζάκη που οριστικά τον καθιέρωσε, που πολύ διαβάστηκε κι έδειξε τις αφηγηματικές του ικανότητες στην καλύτερή τους απόδοση: η *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*. Έχουμε τώρα, με το πολυσέλιδο αυτό ιπποτικό-ιστορικό μυθιστόρημα, ένα πήδημα του Τερζάκη στα περασμένα και μια μετακίνησή του, εσωτερική και εξωτερική, που τον πηγαίνει στον εντελώς ορθόδοξο τύπο του

μυθιστορήματος με προβολή όχι μόνο του δικού του, του ατομικού του κόσμου, αλλά και του κόσμου των ηρώων του και της εποχής τους. Μένει, βέβαια, ο αφηγητής που δεν αρνείται την ταυτότητά του, -τον τρόπο που σκέπτεται και δίνει μορφή στους στοχασμούς του- πλάι του όμως στέκεται κι η Ιστορία κι έχει συμμετοχή αποφασιστική και για τη διάρθρωση του έργου και για τη νέα αυτή προσπάθεια του Τερζάκη, που είναι η καλλιέργεια του ιστορικού μυθιστορήματος».

Πέτρος Χάρης, *Έλληνες Πεζογράφοι, Μελετήματα Στ' Τόμος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»*, σ. 113-114.

- «Η *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, το μοναδικό ιστορικό μυθιστόρημα του Άγγελου Τερζάκη είναι ένα βιβλίο-σταθμός του είδους. Εγγράφεται μαζί με τον *Κρητικό* του Παντελή Πρεβελάκη στα σημαντικότερα επιτεύγματα της γενιάς του '30 στο χώρο του ιστορικού μυθιστορήματος. Γραμμένο σε δύσκολες ελληνικές ώρες (γερμανική κατοχή) λειτουργεί σε πολλαπλά επίπεδα και καταξιώνει αισθητικά το ελληνικό μυθιστόρημα... Στην *Ιζαμπώ* εξισορροπούνται στοιχεία αλληλοσυγκρουόμενα (ιστορία-φαντασία, ακρίβεια περιγραφική – λυρισμός) χωρίς καμιά τεχνητή επέμβαση, χωρίς συνταγές και προδιαγραφές... Ο Τερζάκης τροφοδοτεί το μυθιστόρημά του με γεγονότα, καταστάσεις και πρόσωπα, βιωματικά ουδέτερα για τον ίδιο, αφυδατωμένα από το χρόνο, μνήμες μουσειακές. Ανάμεσα όμως στον ιστορικό χρόνο (φραγκοκρατία) και το χρόνο γραφής (γερμανική κατοχή) υπάρχουν κοινά ιστορικά στίγματα που του δίνουν τη δυνατότητα ν' αναπλάσει το θέμα συνεισφέροντας τις βιωμένες εμπειρίες του απ' το παρόν και να δημιουργήσει ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν ένα είδος «συγκοινωνούντων δοχείων».

Χριστόφορος Λιοντάκης, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια «Ευθύνης» 4, Αθήνα 1979, σ. 76.

- «Με το πολυσέλιδο ιστορικό του μυθιστόρημα, την *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, ο Άγγελος Τερζάκης κέρδισε νίκη τετραπλή. Πρόσθεσε στη σύγχρονη πεζογραφία μας ένα αυθεντικό και αναμφισβήτητο μυθιστόρημα, που πιστεύουμε πως θα διαβάζεται από τον πλέον απλοϊκό ως τον πιο συνειδητό αναγνώστη, με το θερμό εκείνο ενδιαφέρον που διαβάστηκαν τα πολύκροτα και περιπετειώδη λογοτεχνικά μυθιστορήματα του περασμένου αιώνα. Έπλασε το πληρέστερο, το πιο κλασικό και το πιο αντιπροσωπευτικό μυθιστόρημα της νεοελληνικής πεζογραφίας. Άνοιξε μια πλατιά

λεωφόρο ζωντανής καλλιτεχνικής επικοινωνίας με τους άγνωστους και ανεκμετάλλετους λογοτεχνικά κόσμους του μεσαιωνικού Ελληνισμού, στη σκοτεινή εποχή της Φραγκοκρατίας. Και τέλος, συγκεντρώνοντας με μια καταπληκτική συνθετική προσπάθεια το ακαταμέτρητο ιστορικό υλικό του, τις δημιουργικές του δυνάμεις και την αποκτημένη, με αδιάκοπη δουλειά, ορθόδοξη αφηγηματική του ευχέρεια, ξεπέρασε όλες τις λογοτεχνικές θέσεις και τις ανθρώπινες στάσεις που είχε πάρει στα προηγούμενα έργα του».

Αντρέας Καραντώνης, *Πεζογράφοι και Πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, Εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1977, σ. 199.

- «Αμέσως μετά τον πόλεμο ο Τερζάκης προχώρησε σε κάτι ολότελα καινούριο, σε ένα ιστορικό μυθιστόρημα, την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* (1945), που θεωρήθηκε το αρτιότερο πεζογράφημά του. Στο εκτενές αυτό μυθιστόρημα ο συγγραφέας μας ζωντανεύει μια περασμένη ιστορική εποχή, τη Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο τον 13^ο αι., και το πετυχαίνει με μέσα καθαρά πεζογραφικά και μυθιστορηματικά: κινεί ακόμη γύρω από τα κεντρικά πρόσωπα ένα πλήθος άλλα δευτερεύοντα που δίνουν ένα ζωηρό χρώμα στην πλατιά ζωγραφική σύνθεση. Και το σημαντικότερο: στα δυο κεντρικά πρόσωπα, τη Φράγκισσα Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ και τον νεαρό Έλληνα Νικηφόρο Σγουρό και στο δραματικό τους έρωτα, αντιπαρατάσσονται οι δυο φυλές και οι δυο πολιτισμοί, υπερεκλεπτυσμένος και γέρνοντας προς την παρακμή ο ένας, ανώριμος ακόμη, αλλά σε δυναμική άνοδο ο άλλος. Και στους αγώνες των καταπιεσμένων βιλάνων για την απελευθέρωσή τους καταγράφονται ακόμη μνήμες από την πρόσφατη οδυνηρή πείρα».

Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Δ' Έκδοση, Αθήνα 1985, σ. 315

- «Με την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* ξαφνικά ο Τερζάκης αλλάζει οπτικό πεδίο μεταφέροντάς μας στην εποχή της φραγκοκρατίας με μια πλατιά τοιχογραφία του ιστορικού Μωριά, που η σύνθεσή της μπορεί να συγκριθεί με τα καλύτερα ιστορικά μυθιστορήματα της Ευρώπης».

Μηνάς Δημάκης, «Ο ανήσυχος στυλίστας του νεοελληνικού λόγου», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια «Ευθύνης» 4, Αθήνα 1979, σ. 32

- «Στα πικρά χρόνια της κατοχής ο Τερζάκης ζει με τη μνήμη της αναπλιώτικης αθωότητας, προσπαθώντας έτσι να ξεπεράσει τη βαρβαρότητα των ημερών. Ο συγγραφέας γυρίζει, μετά τον αγώνα

στην Αλβανία, στα τρυφερά χρόνια της νιότης του, ανιστορεί πρόσωπα και πράγματα του Ναυπλίου, σκύβει πάνω από τις πρώτες εντυπώσεις του, τις καταβολές του. Η πένα του συγγραφέα τρέχει γοργά και στοχαστικά, η περιγραφή του πέτρινου λιονταριού γίνεται εδώ δαντελωτή, η ατμόσφαιρα έχει την έξαρση των ηρωικών χρόνων της πόλης του. Αυτά τα ηρωικά χρόνια μας τα έδωσε ζωντανά στο πολυδιαβασμένο μυθιστόρημά του *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* (1945). Μεταφράζεται στα ρωσικά και ρουμενικά το 1968. Το επικό μυθιστόρημα είναι αφιερωμένο στο Ανάπλι. Εξιστορεί τις θαυμαστές περιπέτειες του ευγενικόπουλου Νικηφόρου Σγουρού από τ' Ανάπλι, πώς πάλεψε με το ριζικό του σε στεριές και θάλασσες και πώς σήκωσε πόλεμο ενάντια σε μια γυναίκα, την Ιζαμπώ. Στις πεντακόσιες σελίδες του βιβλίου ανασταίνεται ένας παλαιϊκός κόσμος: η Φραγκοκρατία στο Μοριά, η αντίσταση των βιλάνων και των βασσάλων, των υποτελών δηλαδή Ελλήνων, ενάντια στην ξενική κατοχή. Έτσι περιγράφει τη Napolì di Romania του 13^{ου} αι., όταν φράγγεψε ο Μοριάς. Ο Τερζάκης αποσπάται για λίγο από τον κόσμο της καθημερινής χαμοζωής, από την πίκρα της γερμανοϊταλικής κατοχής και ανεβαίνει στο αλώνι της λεβεντιάς και της αντίστασης, μια διάσταση που ποτέ δεν έλειψε από τη ζωή του».

Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης, 20 χρόνια από το θάνατό του –
Πρακτικά Συμποσίου, Ναύπλιο, Δημοτική Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου,
2000, σ. 11

- «Ο Άγγελος Τερζάκης είναι ο μοναδικός που αναπαράστησε με εκπληκτική ακρίβεια τον κόσμο του Ναυπλίου στα σκοτεινά χρόνια της Φραγκοκρατίας. Μπορεί να μη σώζεται τίποτα από σχεδόν εκτός από τα τείχη του Βυζαντινού και Φραγκικού κάστρου της Ακροναυπλίας, ο κόσμος όμως του Σγουρού και των Βοργισαίων τ' Αναπλίου είναι ζωντανός στις σελίδες του Τερζάκη».

Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης, 20 χρόνια από το
θάνατό του – Πρακτικά Συμποσίου, Ναύπλιο, Δημοτική
Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου, 2000, σ. 11.

- α. «Δέχομαι την Ιζαμπώ σαν ένα από τα ωραία πρότυπα της νεοελληνικής πεζογραφίας, άξιο να σταθεί πλάι στα καλύτερα του είδους του και μέσα στην παγκόσμια φιλολογία. Οι σκηνές της μάχης του Ζόγκλου, του Τορνέο της Ανδραβίδας και του Ζερβοχέρη που προσπαθεί να ξεσηκώσει τους αγρότες, είναι σκηνές μεγάλου τεχνίτη.

Η γλώσσα του είναι πολύχυμη, πλούσια, υποδειγματική, το ύφος του απaráμιλλο... Ο Τερζάκης ας είναι ικανοποιημένος από το δεκάχρονο μόχθο του (...) Στη νεοελληνική λογοτεχνία χάρισε ένα λαμπρό έργο και στους εργάτες της παίρνει μιαν από τις πρώτες θέσεις ο ίδιος.

Μιχάλης Λαμπίρης

β. «Δεν είναι απαραίτητο ν' αναζητήσει κανείς αναλογίες με τα γεγονότα της εποχής μας για να εξηγήσει το ενδιαφέρον που προκαλεί αυτό το μυθιστόρημα, το γραμμένο με αληθινή ιδιοφυΐα, και που υπερέχει αισθητά από τα έργα που μας έρχονται από τη Δύση».

«UPSALA»

γ. «Όλος ο μεσαιωνικός κόσμος παρελαύνει σ' αυτό το μυθιστόρημα, με όλη τη λάμψη του και τη σκιά του, τον πλούτο του και την αθλιότητα, τις περιπέτειές του και τη θλίψη του. Το βιβλίο έχει δίχως άλλο εμπνευστεί από την αντίσταση κατά της γερμανικής κατοχής και υπενθυμίζει ένα λαό ο οποίος, με την ίδια ένταση της ζωτικότητας που επέδειξε διά μέσου των αιώνων, αγωνίζεται πάντοτε για την ελευθερία του και για την εθνική του ενότητα».

«GOTEBORGS MORGENPOST»

(Δακτυλογραφημένες κριτικές από το Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ενότητα XII, Φάκ. 5: *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*)

- 3 -

«...Έγραφε την Ιζαμπώ. Του την είχε ζητήσει ο Βλάχος και είχε κάνει ένα σημείωμα ποια μέρη θα πήγαινε να δει κάτω στο Μωριά. Καλαμάτα, Ανδραβίδα, Χλεμούτσι, και διάφορα άλλα. Ορισμένα μέρη που θα έπρεπε να τα επισκεφτεί και να κρατήσει σημειώσεις για την Ιζαμπώ. ...Ξανάγραψε την Ιζαμπώ στην κατοχή με φοβερή πείνα. Καθόταν στο γραφείο του και του έβαζα ένα πιατάκι με λίγη μαύρη σταφίδα γιατί πεινούσε, για να ξεγελιέται και να μπορεί να συνεχίσει. Και έβγαλε αυτό το βιβλίο δουλεύοντας νύχτες με συσκότιση για τους Γερμανούς και φοβερή πείνα...».

Λουΐζα Τερζάκη, «Ζώντας με τον Άγγελο»,
περιοδικό *Εκκύκλημα*, τχ. 22 (Φθινόπωρο 1989), σ. 75-76.

α. « ... Πριν από τον πόλεμο του 'χε δώσει παραγγελία ο Βλάχος από την Καθημερινή να γράψει ένα ιπποτικό μυθιστόρημα σε συνέχειες. Έτσι άρχισε να γράφει την *Ιζαμπώ*. Όταν πλησίαζε να τελειώσει ο συμφωνημένος αριθμός συνεχειών, διαπίστωσε ότι είχε υλικό και για παραπέρα. Το λέει στο Βλάχο και η απάντηση ήταν: «Αν θέλετε κ. Τερζάκη να συνεχίσετε, μπορείτε να συνεχίσετε αλλά άνευ αμοιβής». Θύμωσε. Έδωσε ένα απότομο τέλος στο μυθιστόρημα, ήρθε ο πόλεμος, έφυγε για την Αλβανία κι όταν επέστρεψε αποφάσισε να το ξαναδουλέψει. Μου χε πει: «σου γράφω ένα βιβλίο που είναι δικό σου», κι όντως είναι αφιερωμένη σε μένα η *Ιζαμπώ*. Αδύνατο κάθε βράδυ να κοιμηθώ χωρίς να δω το βιβλίο. Ξάπλωνα στο κρεβάτι, ερχόταν με τον πάκο τα χειρόγραφα, κι εγώ πια ήσυχος ότι το βιβλίο μου προχωρεί αποκοιμιόμουν. Τα βράδια λοιπόν δούλευε την *Ιζαμπώ* με ένα ποτηράκι κονιάκ για να ζεσταίνεται-δεν υπήρχε φυσικά θέρμανση-και η *Ιζαμπώ* κυκλοφόρησε το 1945 στην τελική της μορφή...

...ό, τι είχε κυκλοφορήσει η *Ιζαμπώ* ήρθε η πρώτη πρόταση από τη Σουηδία για μετάφρασή της. Μεταφραστής ένας κύριος Κνες... Η *Ιζαμπώ* είχε μεγάλη επιτυχία στη Σουηδία και κάπου πρέπει να υπάρχει μια επιστολή της Ίγκριντ Μπέργκμαν που τη διάβασε στα σουηδικά- το βιβλίο της το 'δωσε ο Μινωτής- και του έγραψε ότι θα της άρεσε πάρα πολύ να παίξει αυτό το ρόλο. Δυστυχώς δεν έγινε τίποτα...»

β. «...Πέρα απ' τη στέρηση της ελευθερίας στη διάρκεια της δικτατορίας που φυσικά τον ενοχλούσε, πέρα απ' τις ιδεολογικές διαφορές που ασφαλώς είχε με αυτό το καθεστώς, τον ενοχλούσε αφάνταστα η επικράτηση του στρατιωτικού πνεύματος, ενός κόσμου τον οποίο περιφρονούσε βαθύτατα».

γ. «...Όμορφα ένιωθε κάθε φορά που βρισκόμαστε στο Ναύπλιο. Το λάτρευε το Ναύπλιο. Δεν λάτρευε τους Ναυπλιώτες... αλλά την πόλη τη λάτρευε. Κάθε φορά που βρισκόμαστε στο Ναύπλιο, γινόταν άλλος άνθρωπος. Και το είχε παρατηρήσει και ο ίδιος. «Κοίταξε λοιπόν, ξαναβρίσκομαι πάλι στα παιδικά μου χρόνια».

Δημήτρης Τερζάκης, «Ο πατέρας μου» , Περιοδικό *Νέα Εστία*, τ.146, τχ.1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 901-932 και Αρχείο ΕΡΤ.

«Διαφερόντως γόνιμος ως χώρα ιστορική η Πελοπόννησος, καθ' ους χρόνους οι εκ της γαλλικής Καμπανίας και Βουργουνδίας, ορμηθέντες ευπατρίδαι, κατακήσαντες το πλείστον μέρος αυτής, ίδρυσαν το «πριγκηπάτον του Μορέως», το οποίον διά την συνετήν συγκρότησίν του, απέβη το αξιολογώτατον εκ των ιδρυθέντων εν ελληνικαίς χώραις φραγκικών κρατών μετά την κατακερμάτισιν της βυζαντινής αυτοκρατορίας, την επελθούσαν εκ της σταυροφορικής εκστρατείας. Πρέπει δε να θεωρηθεί το πριγκηπάτον τούτο άξιον πάσης σπουδής εν τη ερεύνη της μεσοχρονίου ημών ιστορίας, όχι μόνον διά την πολιτικήν αυτού ακμήν, αλλά και διότι,-μάλιστα δε διά τούτο- η όλη δημοσία και αστική διοργάνωσίς του- η οποία εις εξαίρετον ανήλθεν ανάπτυξιν, δεν παρέμεινεν εντελώς ξένη-προς τον εγχώριον και επίσημον βυζαντινόν βίον. Αμεσωτέραν δε, μάλλον δ' ειπείν κεφαλαιώδη σημασίαν κέκτηνται διά τους πελοποννησιολόγους οι χρόνοι ούτοι της φραγκικής κατακτήσεως υπό έποψιν τοπογραφικήν και γεωγραφική...».

Αδαμαντίου Αδαμάντιου, *Τα Χρονικά του Μορέως, Συμβολαί εις την φραγκοβυζαντινήν Ιστορίαν και Φιλολογίαν*, Αθήνα 2011 (α' έκδοση, Μάιος 1906), σ. 454-455.

«Ο μυθιστοριογράφος της Ιστορίας έχει χρέος να μην απιστήσει πέρα για πέρα στο αντικείμενό του... Δεν μας ενοχλεί αν μια λεπτομέρεια δεν ανταποκρίνεται προς την ιστορική αλήθεια. Μα εξοργίζει τη νοημοσύνη μας, αν η συνολική προβολή του ανθρώπου δεν έχει καμιά αντιστοιχία προς τη νομιζόμενη ιστορική πραγματικότητα, ή προς μιαν άλλη πραγματικότητα, που θα μπορούσαμε να αποδεχτούμε χωρίς ισχυρή αντίρρηση... υπάρχουν δηλαδή κάποια σύνορα και στο ιστορικό μυθιστόρημα και στη μυθιστορηματοποιημένη βιογραφία. Κάποιοι ειδολογικοί περιορισμοί που παροχετεύουν τη δημιουργική φαντασία στην αρμόδια κοίτη. Ο πεζογράφος που δεν απιστεί στην ιστορική πραγματικότητα και που κατορθώνει συνάμα να δώσει αληθινό έργο τέχνης είναι εκείνος που πετυχαίνει περισσότερο στο σκοπό του».

Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 17, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1955, Εισαγωγή.

- 7 -

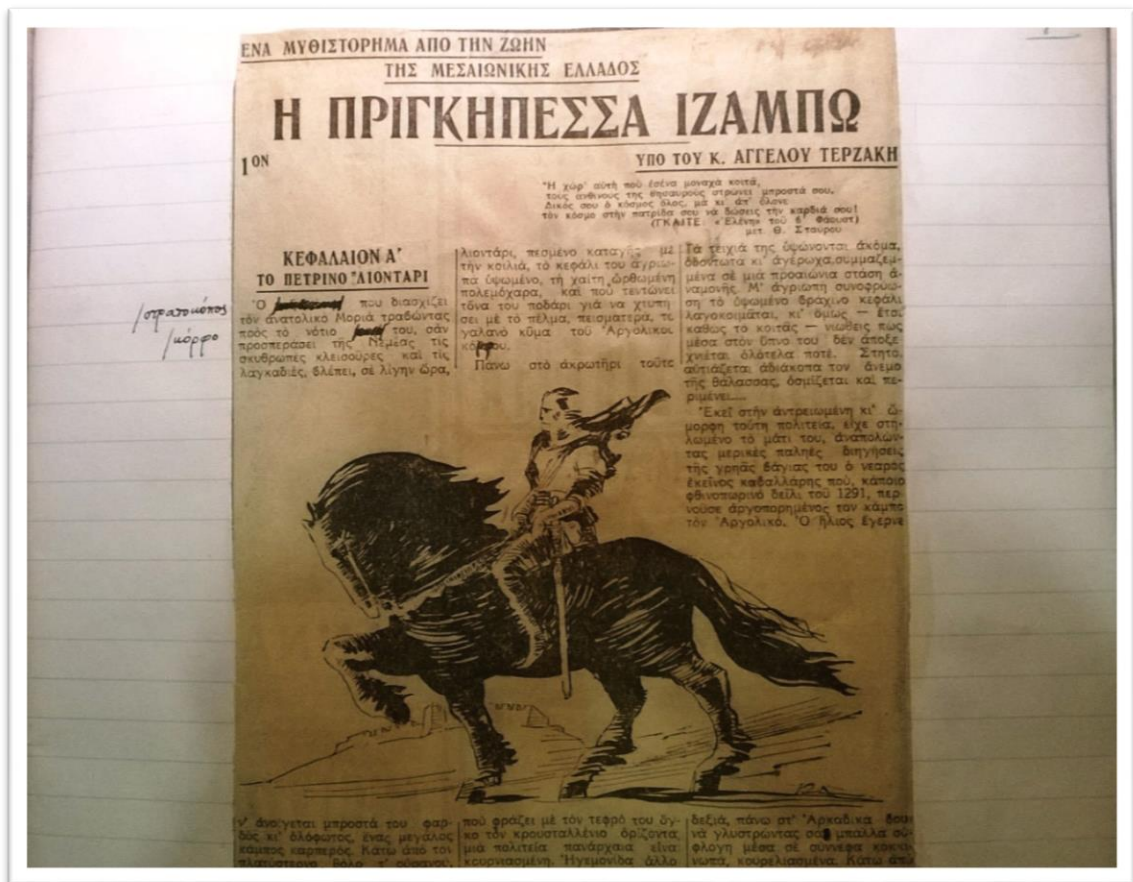
« (...)αφού ο χρόνος παρασύρει χωρίς γυρισμό ανθρώπους, πράγματα, πολιτείες και έθνη, πρέπει να παραδεχτούμε ότι τα πάντα είναι ιστορία. Ο λογοτέχνης που γυρεύει να αναπλάσει μια ιστορική εποχή, μια ώρα ιστορίας, θα πρέπει να ζωντανέψει ανθρώπους και καταστάσεις της εποχής εκείνης[...] Δηλαδή θα πρέπει να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων εκείνων, πλην όμως, αυτά είναι λεπτομέρειες που η επίσημη ιστορία τις αγνοεί... Εκεί σταματά η Ιστορία. Από κει και πέρα μπορεί να κινηθεί το λογοτέχνημα. Αυτό συλλογίζομαι. Και ήθελα ο αναγνώστης μου, μ' αυτό τον τρόπο αφήγησης να αισθάνεται πάντοτε τη γη κάτω από τα πόδια του και την πάλλουσα ζωή γύρω του. Τι τάχα φορούσαν οι άνθρωποι που τους βάζω να δρουν κατά την έμπνευσή μου, τι γλώσσα μιλούσαν, τι έτρωγαν».

Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, *Διαφάνειες*, τ.Γ',
Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1988, σ. 92-93.

- 8 -

Είναι η εποχή κατά την οποία στην Ελλάδα διασταυρώνονται δύο πολιτισμοί, ο ανατολικός και ο δυτικός. Από τη σύνθεσή τους θα βγει αμέσως το φαινόμενο που αποκαλούμε ευρωπαϊκό πολιτισμό. Αλλά κι ένα ειδικότερο ενδιαφέρον για τους σύγχρονους Έλληνες έχει ο 18^{ος} και οι αμέσως επόμενοι αιώνες. Η ιδέα της εθνικότητας που-μην εκπλαγήτε-δεν υφίστατο πριν, αρχίζει τότε να θαμποσαλεύει. Την έννοια «Ορθοδοξία» αρχίζει να υποκαθιστά βαθμιαία η έννοια Ρωμιοσύνη. Οι πρώτοι πρόμαχοι της μελλούμενης απελευθέρωσης του γένους -που δεν θα πραγματοποιηθεί παρά μόνον πεντακόσια χρόνια αργότερα με τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας- οι πρώτοι «κλέφτες» βγαίνουν στα βουνά τον 13^ο αι.! Ο φράγκικος ζυγός, πριν από τον καταλανικό και πολύ πριν από τον οθωμανικό, είναι κείνος που έκανε ώστε να σπαρταρήσει μέσα στην ψυχή του μεσαιωνικού ελληνισμού, η αυτεπίγνωση της εθνικής αυτοτέλειας και το ιδανικό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που θα κορυφωθεί στο '21».

Συνέντευξη Άγγελου Τερζάκη, *Αθηναϊκά Νέα*, 16/12/1945.

Αρχεῖο Ἀγγέλου Τερζάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ἀπόκομμα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ λεύκωμα τοῦ συγγραφέα με τὶς συνέχειες τῆς *Πριγκηπέσσας Ιζαμπῶς* στὴν *Καθημερινή* (1937).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασδραχάς Σπύρος, «Η θεματική του Συνεδρίου. Τα κεκτημένα και οι προβολές τους», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 27-34.
- Αδαμαντίου Αδαμάντιος, *Τα Χρονικά του Μορέως, Συμβολαί εις την φραγκοβυζαντινήν Ιστορίαν και Φιλολογίαν*, Αθήνα 2011 (α' έκδοση, Μάιος 1906).
- Αθανασόπουλος Βαγγέλης, «Μυθοπλασία και Ιστορία», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 1992, σ. 35-40.
- Αραμπατζής Χρήστος, «Εκκλησιαστικο-πολιτικές και θεολογικές διεργασίες στην Κωνσταντινούπολη στον απόηχο της Συνόδου της Λυών (1274-1280)», *Βυζαντινά* 20, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 199-251.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Το ιδεολογικό πεδίο του Άγγελου Τερζάκη δραματικά συγκροτημένο», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τχ. 1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 682-722.
- Αφρουδάκης Άγγελος, *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ* στο πλαίσιο της μυθιστορηματικής παραγωγής του Α. Τερζάκη, Πρόλογος στο Άγγελος Τερζάκης, *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2011, σ. 11-18.
- Βεληγιάννη Χρυσούλα, «Ιστορία και ιστορικό μυθιστόρημα: Ένα παράδειγμα», *Φιλολόγος* 39, άνοιξη 1985, σ. 51-58.
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση Μυρσίνη Ζορμπά, εκδόσεις Οδυσσέας και Mario Vitti, Αθήνα 1978.
- Vitti Mario, *Η Γενιά του Τριάντα: Ιδεολογία και Μορφή*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1977.
- Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Ο Ελληνισμός μετά την άλωση του 1204» στο συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ν.Γ. Μοσχονάς (επιστ. επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο Σήμερα 5»], Αθήνα 2008, σ. 269-286.
- Γιαννακόπουλος Κων/νος, «Μιχαήλ Η' ο Παλαιολόγος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 116-133.
- Γουναρίδης Πάρις, «Η εικόνα των Λατίνων», στο συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ν.Γ. Μοσχονάς (επιστ.

επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο Σήμερα 5»], Αθήνα 2008, σ. 43-60.

- Γουναρίδης Πάρις, «Οι πολιτικές προϋποθέσεις για την αντίσταση στους Λατίνους το 1204», *Σύμμεικτα* 5, 1983, σ. 143-160.
- Δημάδης Κ.Α., *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004.
- Δημάκης Μηνάς, «Ο ανήσυχος στυλίστας του νεοελληνικού λόγου», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια «Ευθύνης» 4, Αθήνα 1979, σ. 29-30.
- Π.Π. Καλονάρου, *Το Χρονικόν του Μορέως*, το ελληνικόν κείμενον: Εισαγωγή, υποσημειώσεις και επεξεργασία, Εκδόσεις Δ. Δημητράκου, Αθήνα 1940.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2006.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα*, Παν/κές σημειώσεις, Αθήνα 2011.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 37-50.
- Κοκκόρης Δημήτρης, «Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ: Η θεματική παρέκβαση του Άγγελου Τερζάκη», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 1992, σ. 44-45.
- Κοκκινάκη Νένα, «Ιστορικό μυθιστόρημα & μυθιστορηματοποιημένη βιογραφία», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 1992, σ. 41-43.
- Λαΐου Αγγελική, «Η ανάπτυξη της οικονομικής παρουσίας της Δύσεως στην ανατολική Μεσόγειο και Εγγύς Ανατολή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Αθήνα 1979, σ. 61-64.
- Λαΐου Αγγελική, «Η βασιλεία του Ανδρόνικου Β'», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', σ. 137-148.
- Λαμπάκη Ελένη, «Ο χαρακτήρας του Νικηφόρου Σγουρού στην Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ του Άγγελου Τερζάκη», *Πρακτικά της 6ης Συνάντησης Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών του Τμήματος*

Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 13-15 Μαΐου 2011, τ. Β', σ. 198-208.

- Λαμπάκης Στυλιανός, Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό Δοκίμιο. Μονογραφίες 5, Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004.
- Λιοντάκης Χριστόφορος, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια Ευθύνης 4, Αθήνα 1979, σ. 76-82.
- Μακρής Σόλων, «Το θέατρο του Τερζάκη», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 88-109.
- Μαλτέζου Χρύσα, «Ο Ελληνισμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1453)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 244-291.
- Μαλτέζου Χρύσα, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα - Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις: Η ηγεμονία της Αχαΐας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 249-255.
- Μανιάτη-Κοκκίνη Τριανταφυλλίτσα, «Βυζαντινές πηγές για την άλωση του 1204», στο συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ν.Γ. Μοσχονάς (επιστ. επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο Σήμερα 5»], Αθήνα 2008, σ. 203-238.
- Μανιάτη-Κοκκίνη Τριανταφυλλίτσα, *Ο βυζαντινός θεσμός της «προνοίας». Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990.
- Μανιάτη-Κοκκίνη Τριανταφυλλίτσα, «Το Χρονικόν του Μορέως και η βυζαντινή πρόνοια», *Βυζαντιακά* 14, 1994, σ. 484-508.
- Μαρκαντωνάτου Μαρία, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ ...Με αφορμή τα 800 χρόνια από τη Φραγκοκρατία», *περιοδικό Ομπρέλα*, τχ.75, Δεκέμβριος 2006-Φεβρουάριος 2007.
- Μαρκαντωνάτου Μαρία, «Άγγελου Τερζάκη: Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ. Η φραγκοπατημένη ελευθερία» στο *Δύμη. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Α' Τουρκοκρατία*, Πρακτικά Συνεδρίου, 1-2 Οκτωβρίου 2005, επιστ. επιμέλεια Ελένη Γ. Σαράντη, Πάτρα 2012, σ. 167-169.
- Μαρωνίτης Δημήτρης, «Ρέας Γαλανάκη: Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά. Spina nel cuore. Σημειώσεις» *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 1992, σ. 46-50.

- Miller William, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις: Άγγελου Φουριώτη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1960.
- Miller William, *The Latin Orient*, New York, The Macmillan Co, 1920.
- Μοσχονάς Νίκος, «Οι Σταυροφορίες το όραμα και η δράση τους», στο συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ν.Γ. Μοσχονάς (επιστ. επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο Σήμερα 5»], Αθήνα 2008, σ. 61-97.
- Μόσχος Δημήτρης, *Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή Ιστορία, Α' περίοδος 1204-1341*, (απόδοση στη νέα ελληνική, εισαγωγή, σχόλια) Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1997.
- Μπίστα Πολυξένη, *Γυναικεία Προσωπογραφία στο έργο του Άγγελου Τερζάκη*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 1998.
- Beaton Roderick, *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, παν/κές εκδόσεις Κρήτης, 2016.
- Ντενίση Σοφία, «Οι αρχές του ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 291, αφιέρωμα «Το ιστορικό μυθιστόρημα», Αθήνα 1992, σ. 28-34.
- Ντουνιά Χριστίνα, «Όψεις της κριτικής στο Μεσοπόλεμο: Η στροφή προς το μυθιστόρημα», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τχ. 1714-1718, Αθήνα 1999, σ. 654-669.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, *Φράγκοι και Βενετοί στη Ρωμανία. Αρχειακά τεκμήρια*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2016.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, *Οι Βυζαντινοί στο Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, ΕΚΠΑ Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1987.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13ος-15ος αιώνες), Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, Παν/κές εκδόσεις Κύπρου-εκδ. Gutenberg, 2012.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσ/κη, 2005.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό» στο *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού* Σύμμεικτα 9β, επιμέλεια Ν.Γ. Μοσχονάς,

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1994, σ. 153-176.

- Ξύδης Θεόδωρος, «Το Βυζάντιο στη θεατρική δημιουργία του Άγγελου Τερζάκη», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τχ. 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 139-147.
- Οικονομίδης Νικόλαος, «Το Βυζάντιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η κρίσιμη δεκαετία 1071-1081», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 8-12.
- Παπαδιά-Λάλα Αναστασία, «Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις» στο *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ.Β', επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 552-580.
- Παπαρρηγόπουλος Κων/νος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, τ. 5, Αθήνα 1932.
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Δ' Έκδοση, Αθήνα 1985.
- Πούχνερ Βάλτερ, «Η δραματική ιδιοτυπία του Τερζάκη» στο *Συμπόσιο, Άγγελος Τερζάκης, 20 χρόνια από το θάνατό του*-Πρακτικά Συμποσίου, Ναύπλιο 2000, Δημοτική Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», 2000, σ. 77-81.
- Ραγκαβής Ρ. Αλέξανδρος, *Ο Αυθέντης του Μορέως*, Εκδόσεις Ίδρυμα Κώστα & Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989, σ. 15-24, εισαγωγή Απόστολου Σαχίνη, σ. 15-24.
- Runciman Steven, *Η Ελλάδα και η Δ' Σταυροφορία*, The New Griffon, Περιοδική Έκδοση της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, περίληψη/μετάφραση διάλεξης Αλ. Γ.Καλλιγιάς, Μονεμβασία, 31/7/1982.
- Σαββίδης Αλέξιος, «Λατινοκρατία-Φραγκοκρατία μετά το 1204 μ.Χ. Όροι ταυτόσημοι; Ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο για τους πρώτους αιώνες των δυτικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο», *Βυζαντικά*, τομ.23, (2003), σ. 187-206.
- Σανσαρίδου-Hendrickx, Θέκλα, *Το Χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον Μεσαίωνα*, Εκδόσεις «Δημιουργία», Αθήνα 1999.
- Σαράντη Ελένη, «Η κατάληψη της Κάτω Αχαΐας από τους Φράγκους. Μια επική αφήγηση στο ιστορικό της πλαίσιο», στο *Δύμη. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Α' Τουρκοκρατία*, Πρακτικά Συνεδρίου,

- 1-2 Οκτωβρίου 2005, επιστ. επιμέλεια Ελένη Γ. Σαράντη, Πάτρα 2012, σ. 5-15.
- Σαχίνης Απόστολος, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Γαλαξία, Αθήνα 1969.
 - Σαχίνης Απόστολος, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη 1981.
 - Soethaert Bart, «Ταξίδια στον Μοριά. Ο Μοριάς του Νίκου Καζαντζάκη και η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ του Άγγελου Τερζάκη στην Καθημερινή (1937-1938)», *Περιοδικό Κονδυλοφόρος*, τ. 11, 2012.
 - Τερζάκης Άγγελος, *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 23^η Έκδοση, Αθήνα 2011.
 - Τερζάκης Άγγελος, «Οι δύο ρίζες του πολιτισμού μας», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τεύχος 165, Αθήνα 1933, σ. 1170-1172.
 - Τερζάκης Άγγελος, «Ο θρύλος του Μυστρά (1951)», *Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα 1980, σ. 144-145.
 - Τερζάκης Άγγελος, «Η Πατρίδα μου», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 51-57.
 - Τερζάκης Άγγελος, «Βιογραφικόν Σημείωμα», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τεύχος 1283, Αθήνα, Χριστούγεννα 1980, σ. 2-4.
 - Τερζάκης Δημήτρης, «Ο πατέρας μου», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τεύχος 1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 901-932.
 - Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989.
 - Τσικνάκης Κώστας, «Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους», στο συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ν.Γ. Μοσχονάς (επιστ. επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο Σήμερα 5»], Αθήνα 2008, σ. 239-249.
 - Τσιλιμίγκρας Βασίλης, «Ο Άγγελος Τερζάκης και ο Γιώργος Θεοτοκάς απέναντι στο κοινωνικό πρόβλημα», *Συμπόσιο Άγγελος Τερζάκης : 20 χρόνια από το θάνατο του : πρακτικά συμποσίου*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη του Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», Ναύπλιο 2000, σ. 36-44.
 - Τσιρόπουλος Κώστας, «Ο Άγγελος Τερζάκης στο σύνορο του ανέφικτου», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του*, Τετράδια Ευθύνης 4, Αθήνα 1979, σ. 90-99.
 - Τσιρπανλής Ζαχαρίας, «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 κατά τις δυτικές πηγές. Ερμηνευτική προσέγγιση στο ζήτημα της

εκτροπής», στο συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ν.Γ. Μοσχονάς (επιστ. επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο Σήμερα 5»], Αθήνα 2008, σ. 165-201.

- Φουριώτης Άγγελος, «Η ντάμα Ζαμπέα του “Χρονικού” και “Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ” του Τερζάκη», ανάτυπο από την *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 1960.
- Χατζηαργυρίου Βαγγέλης, «Ο Άγγελος Τερζάκης και το ιστορικό μυθιστόρημα. (Ξαναδιαβάζοντας την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*)», *Περιοδικό Νέα Εστία*, τ.146 τχ.1718, Δεκέμβριος 1999, σ. 821-827.
- Hunger Hurbert , *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμος Β': Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση, μετάφραση Ταξιάρχης Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γ.Χ. Μακρής, Ιωάννης Βάσσης, έκδοση MIET, Αθήνα 1992.
- Nicetae Choniatae Historia B.G. Niebuhr/Immanuel Bekker, Bonnae 1835.
- Bon Antoine , *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Editions E. de Boccard, Paris, 1969.
- *Le livre de la conquête de la princée de la Princée de Morée*. Publiée pour la première d' après un manuscrit de la Bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles par J.A. Buchon στο *Recherches historiques sur la Principauté française de la Morée et ses hautes baronnies*, τόμος Α', Παρίσι 1845.
- Buchon J.A., *Memoires sur la Geographie Politique de la Principauté française d' Achaye*, στο *Recherches historiques sur la Principauté française de l Morée et ses hautes baronnies*, Publiée pour la première d' après un manuscrit de la Bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles, τόμος Α', Παρίσι 1845.
- De Guldencrone Diane, *L' Achaïe féodale : étude sur le moyen âge en Grèce (1205-1456)*, Ernest Leroux, Παρίσι 1886.
- Laiou Angeliki, *Constantinople and the Latins : the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge Massachusetis, Harvard University Press, 1972.
- Vasiliev A.A., *Histoire de l'Empire byzantin*, traduit par P. Brodin et A. Bourguina, Paris, 1932.
- Zakythinos Denis, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, London 1975.

- Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- «Άγγελος Τερζάκης» στο Εποχές και Συγγραφείς, παραγωγή ΕΡΤ, 2004, αρχείο ΕΡΤ <http://archive.ert.gr/8606/> (ημερομηνία εισόδου 12/06/2017).
- Μαρία Λεοντσίνη, βιβλιοκρισία για το συλλογικό τόμο *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, επιστ. επιμ. Ν.Γ. Μοσχονά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [«Το Βυζάντιο σήμερα 5»], Αθήνα 2008.
<https://www.archaiologia.gr/blog/2009/04/10/%CE%BD-%CE%B3-%CE%BC%CE%BF%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BD%CE%AC%CF%82-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BC-%CE%B7-%CF%84%CE%AD%CF%84%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81-2>, (ημερομηνία εισόδου 12/5/2017)
- Αγγελική Λαΐου, *Η Δ' Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της*. <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=157482> (ημερομηνία εισόδου: 17/10/2017).
- Μαλτέζου Χρύσα, «Από τον μεσαιωνικό στον νέο ελληνικό κόσμο», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 24-10-2004,
<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=161955> (ημερομηνία εισόδου, 10/12/2017).
- Πρόγραμμα της παράστασης «Νύχτα στη Μεσόγειο». Ψηφιοποιημένο Αρχείο Εθνικού Θεάτρου <http://www.nt-archive.gr/> (ημερομηνία εισόδου 12/06/2017).
- http://radio-theatre.blogspot.gr/2009/11/blog-post_19.html
<http://www.isobitis.com/theatro/theatro249.mp3> Ραδιοφωνική θεατρική διασκευή της *Πριγκηπέσσας Ιζαμπώς* για το Θέατρο της Τετάρτης (1968).